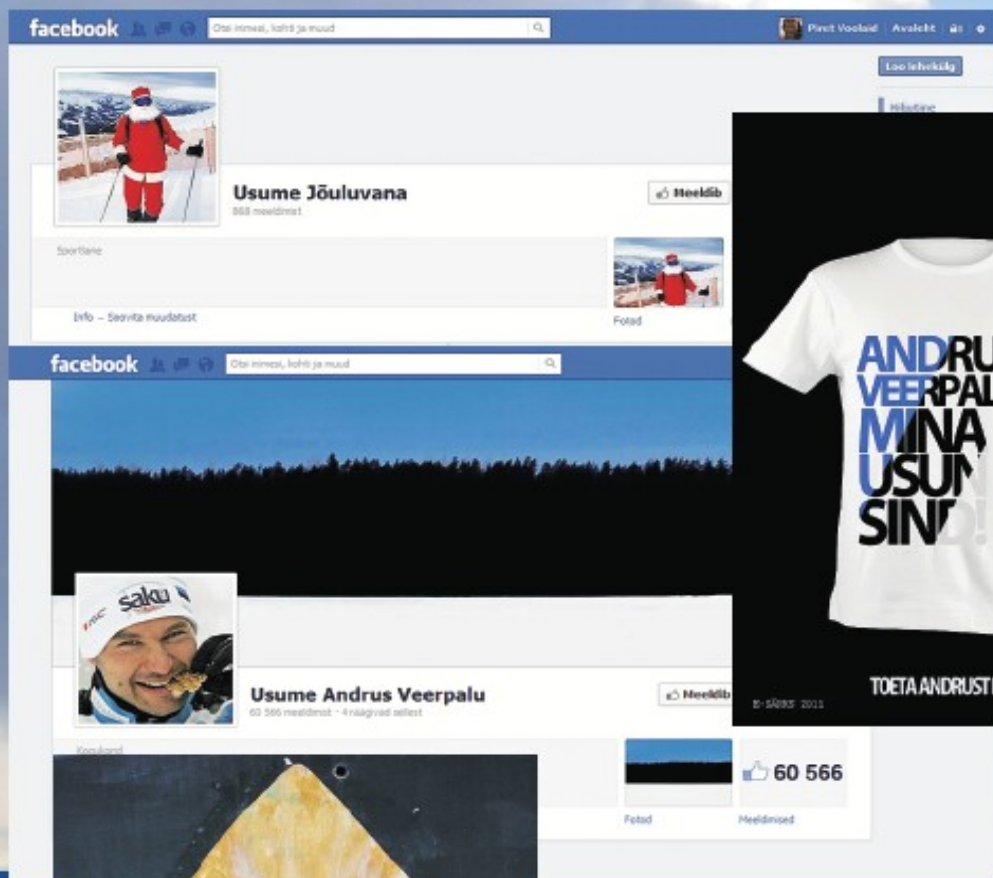

Mäetagused 58

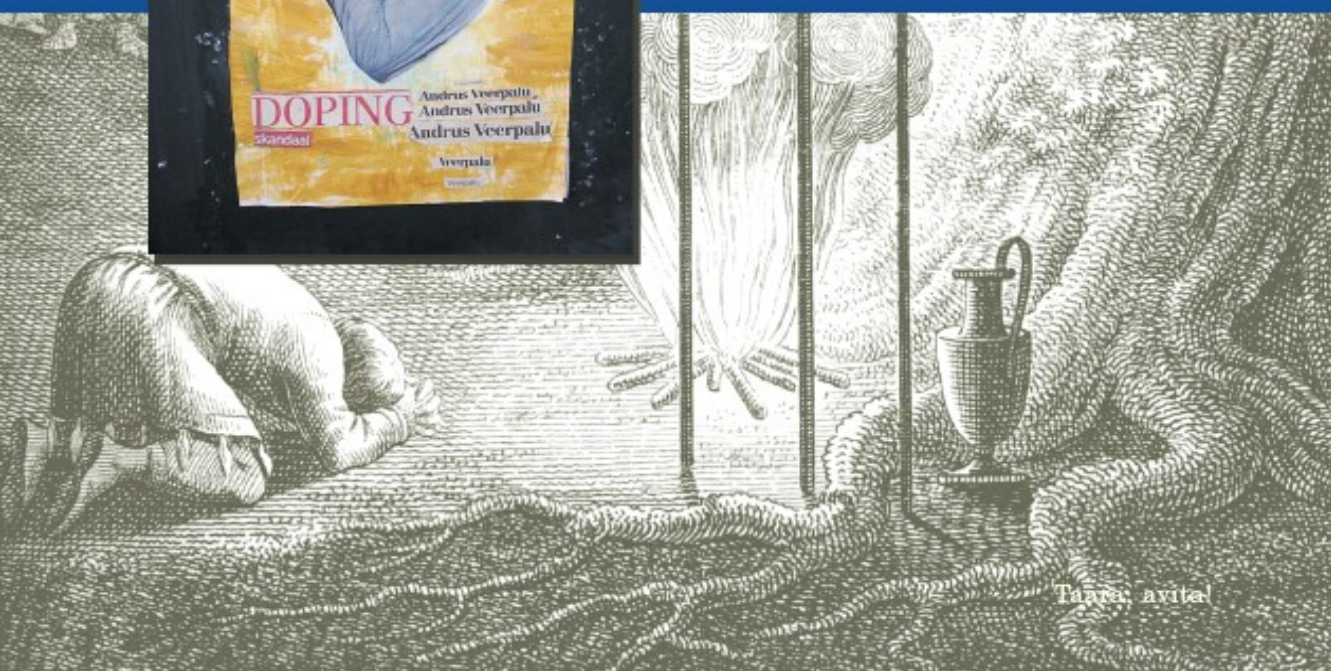
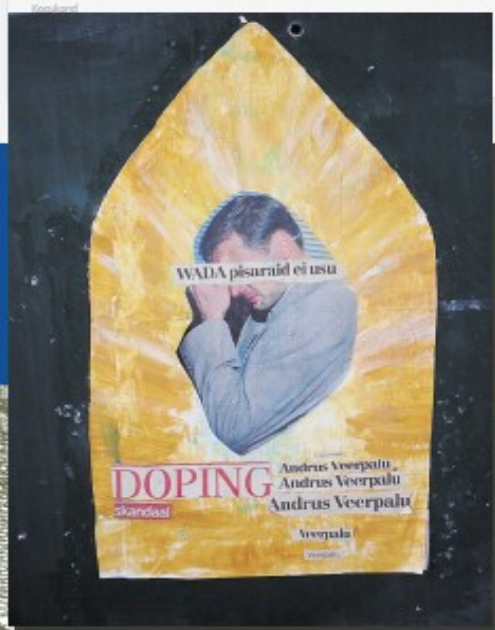

MIDA ME USUME?

Tule
taevas
appi!

*Olümpiavõitjast kui
rahvuskangelasest
loe alates lk 29.*

Taara, avita!

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

58

Hüperajakiri

(vaata ka: <http://folklore.ee/tagused>)

Toimetajad

Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Tartu 2014

Toimetajad: Mare Kõiva & Andres Kuperjanov
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Raamatututvustused ja uudised: Piret Voolaid & Asta Niinemets
Ingliskeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo
Kaanekujundus: Andres Kuperjanov
Küljendus: Diana Kahre

Toimetuskolleegium 2008–2014: Juri Berezkin (Kunstkamera, Peterburi, Venemaa), Kadri Humal-Ayal (Nairobi, Keenia), Janina Kursīte (Läti Ülikool, Läti), Pauliina Latvala (Helsingi Ülikool, Soome), Tamara Luuk (SA Tallinna Kunstihoone Fond, Eesti), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Irina Nurijeva (Ajaloo-, Keele ja Kirjanduse Instituut, Udmurtia), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Virve Raag (Uppsala Ülikool, Rootsi), Tiiu Salasoo (Estonian Learning Materials, Sydney, Austraalia), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Vilmos Voigt (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari)

Trükitud Eesti Kultuurkapitali ja uurimisgrandi IUT22-5 toetusel. Ajakirja valmimist toetab riiklik uurimistoetus IUT22-5, võrguversioon valmib riikliku programmi "Eesti keel ja kultuurimälu II" projekti EKKM14-344 toetusel.

EESTI KULTUURKAPITAL

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, DOAJ, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, ERIH (C)

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2014.58

© EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm
EKM Teaduskirjastus, F-seeria
MTÜ Eesti Folkloori Instituut
Kaas Andres Kuperjanov

Sisukord

Kaastööst	5
<i>Jumala jälgi ajamas</i>	
<i>Ene Vainik</i>	7
“Tibupoeg Pio” maagia ehk väärtusliku traditsioonilise teksti ootamatust esiletõusust	
<i>Maria Zavjalova</i>	35
Olümpiavõitja kui rahvuskangelane: folkloristlik vaade ühele dopingujuhtumile	
<i>Piret Voolaid</i>	53
Äksi nõid – nõukogude aja selgeltnägija	
<i>Mare Kõiva</i>	85
Huumoripoleemikad ja uurijaeetika	
<i>Liisi Laineste</i>	107
Pseudolingvistika kui folkloorinähtus	
<i>Maarja Villandi</i>	125
“Lahesõjad” 3. eelkristlikul aastatuhandel. Sumeri ja Akkadi kuningate sõjaretked Pärsia lahe kanti 2700–2150 eKr	
<i>Vladimir Sazonov</i>	147

IN MEMORIAM

Linda Dégh	181
-------------------	-----

UUDISED

Palju õnne!	182
--------------------	-----

Usundiuurimise konverentsid Leedus ja Lätis <i>Mare Kõiva</i>	184
Akadeemik Arvo Krikmanni juubelisümposion “Scala naturae” <i>Piret Voolaid</i>	186
Europhrasi konverents Pariisis <i>Anneli Baran</i>	190
Konverents “Balkani ja Balti riigid ühinenud Euroopas: ajalugu, religioon ja kultuurid II” Sofias <i>Reet Hiimäe, Mare Kõiva, Liisi Laineste, Piret Voolaid</i>	193
Neljas rahvusvaheline huumorikonverents Codognos <i>Liisi Laineste</i>	196
Natalia Ermakov kaitses doktoritöö Ersa itkudest <i>Ingrid Rüütel</i>	198
Kroonika	201

TUTVUSTUSED

Teetähis mordva mütoloogia uurimisel <i>Mare Kõiva</i>	212
Uusim käsitus udmurdi loitsudest <i>Mare Kõiva</i>	214
Maailm, folkloor ja helendavad ekraanid: võimalus lahti- ja taasmõtestamiseks <i>Astrid Tuisk</i>	216
Arvo Krikmanni juubeli puhul ilmunud väljaanded <i>Piret Voolaid</i>	218

Kaastööst

Mäetaguste toimetuse avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -kõlgede numbrid – sulud lõpevad.
- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.

- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolima*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

*Jumala jälgi ajamas*¹

Ene Vainik

Teesid: Artiklis käsitletakse eestikeelse sõna *jumal* päritolu. Genuiinsetest tüvedest (*jumm / juma, jume / jumi*) tuletamise kõrval on arutluse all ka võimalik laenulisus. Varasemates käsitlustes pakutule lisatakse eesti regilauludest kogutud andmestik ning otsitakse üldmõistele võimalikke semantilisi lähtekohti naaberrahvaste (soome ning läti) mütoloogiast. Iga päritoluversiooni puhul vaetakse poolt- ja vastuargumente. Artikli lõpuosas rekonstrueeritakse arheoloogia-alasele kirjandusele tuginedes sõna *jumal* kasutuselevõtu arvatavad ajaloolis-kultuurilised tingimused ning ideoloogilised tendentsid. Kokkuvõttes nähakse tõepärasena võimalust, et tüvi **jumV* on iidne (proto-)indo-iraani laen tähendusega 'kaksik'.

Märksõnad: eesti keel, etümoloogia, laenamine, rahvausund, semantika, teonüümid

*Kus on Jumal enne käinud,
Mis tal jäänud jälgedesse?
Mis tal sattund sammudesse?
Kuld tal jäänud jälgedesse,
Hõbe tal sattund sammudesse*

(H II 19, 176 (61b) < Tõstamaa khk)

Sissejuhatus

Kui ristosõdijad 13. sajandil vallutuse ja ristimisega Eesti aladele jõudsid, oli siinseil paganail juba olemas sõna *jumal*. Uue ideoloogilise sisuga täideti juba kaua enne käibinud sõna ja mõiste. Näiteks on see sõna üles märgitud ühes 1026. aastast pärinevas skandinaavia reisikirjelduses (SSA; Uibo 2014: 190).

Viimasel kümnendil on ilmunud käsitlusi omakeelsetest jumalanimedest (nt Sutrop 2001) ja mütoloogilistest kujutlustest, mis on eestlastele rahvus-

romantilistel kaalutlustel omistatud (nt Põldvee 2013). Märksa vähem on aga olnud lisada sõna *jumal* (ja vastava üldmõiste) saamisloo enda kohta (vt nt Kulmar 2006). Käesolevas artiklis vaadatakse sõna *jumal* võimalikule päritolule veel kord tagasi 21. sajandil kasutada olevatele allikatele tuginedes. Kasutatud on e-keskkonnas saada olevaid ressursse: eesti regi- ja ja soome runolaulude ning etümoloogilisi andmebaase, sõnastikke ja entsüklopeediasid. Interpretatsiooni osas on toetutud ka arheoloogia-alasele kirjandusele. Eesmärgiks on koondada olemasolevaid versioone, lisada andmeid ning arutleda päritoluvariantide tõenäosususe üle.

Järgnevas esitatakse kõigepealt ülevaade senistest käsitlustest, seejärel vaadatakse regilaulude ainestikule tuginedes, millised on olnud *jumala* varasemad kasutused. Edasi käsitletakse selle mõiste võimalikke omakeelseid tuletusaluseid (*jumm / juma, jumi / jume*) ning võimalikke mütoloogilisi laenuallikaid (*Jumi, Jumis, Yemo*). Igale esitatud versioonile järgneb arutelu selle sobivuse üle üldmõiste 'jumal' semantiliseks lähtekohaks. Lõpuosas on üldisem arutelu selle üle, millistes ajaloolis-kultuurilistes tingimustes on selle sõna kasutuselevõtmine võinud toimuda ning millist lähteallikat võiks eelistada ajaloolise konteksti põhjal.

Senistest käsitlustest

Tarmo Kulmar (2006) toetub ulatuslikult Oskar Looritsa (1949) käsitlusele, mille kohaselt on sõna *juma(l)* taevase üliolendi tähenduses viidav tagasi soome-volga aega. Esialgu olevat *juma* tähendanud 'kaant'. 'Taevase üliolendi' tähenduse saanuvat see seose tõttu hämaruse ja pilvedega, mis taevast kaanena katab ja mille varjust siis taevajumal ilmub (Kulmar 2006: 24). Kuna teise selgituse kohaselt tähendab *jumi* 'nägu', siis neid kahte tähendust kokku pannes saadakse väide "taevakaas on elava taeva nägu" ja seda ühendust tähistab sõna *jume*. Kokku tehakse järeldus, et *juma (jumi)* on taeva omanimi (Loorits 1949: 393 jj, viidatud Kulmar 2006 järgi).

Edasi kirjeldab Kulmar, kuidas O. Loorits eristab *juma* eri kasutusviise eestlastel ja soomlastel: eestlane pöördub juba muistsest ajast üttena *aita, juma* (aita, taevas), *jumal appi* (taevas appi), *tere jumalime* (tere taeva nimel), samal ajal kui soomlastel jääb *jumi* seotuks irdhinge- ja surnukultusega (Loorits 1949: 398). Kulmar distantseerib sõnas *jumal* esineva *jum-* tüve selgesti soome mütoloogias tuntud *Jumist* ja nn *Jumi*-pulmadest, mis ei näi oma sisu poolest "taevalikule üliolendile" projitseeritava suursugususega kokku sobivat. Nimelt viitab Kulmar siin Felix Oinasele, kelle järgi olevat *Jumi vasaraks* (*Jumin kurikka*) nimetatud falloost, väljend *Jumi juurde magama minema* tähendanut

armuakti. Teiseks arvatavasti ideoloogiliselt vähesobivaks asjaoluks on see, et **jum*-tüve on nn Jumi pulmadega seonduvas tähenduses peetud läti laenuks (Oinas 1981: 256–261). Sellist päritolu mööndes kaotaks sõna oma soome-ugri algupärasuse oreooli ja muutuks osaks indo-euroopa pärandist.

Oletus, et sõna *jumal* pole laen, vaid on tuletis genuiinsest tüvest *jum-*, on juba ise oma ajalooga, milles Uku Masing on toonud välja kaks koolkonda. Esi-mene seostab tüve tekkimise helide jäljendamisega, täpsemalt müristamisega (vt Masing 1998: 43 ja sealsed viited). Kui selle versiooni kehtimiseks vajalikud tähendusnihked ritta panna, näeks see välja nii: **jum-* ‘müristamine’ → *jum-+la* ‘müristamise asupaik’ → ‘müristaja’ → ‘jumal’. Teine versioon, mis varasematel aegadel on välja pakutud, ühendab sõna “ürgtüvega, mis tähendaks ‘hääd, õnne’ (nt mordva *jon-* ‘hää, mõistus, siht’)” ning seetõttu *jumal* ‘kedagi õnnelikku’, mil puhul *-l* on adjektiivide tunnus” (Masing 1998: 43 ja seal esitatud viited).

Ehkki T. Kulmar on väitnud (2006: 24), et U. Masing seostas sõna *jumi* taeva “palega”, osutub siiski, et Masing on *jumala* tuletamise aluseks oleval kaksiktüvel *jume/jumi* toonud esile sootuks erinevad tähendused: *jume* tähendab ‘õiget olemust’ ning *jumi* ‘lõdinat’ (Masing 1998: 43). Ta tegi katset näidata, et need sõnad on omavahel seotud ja et see seos käib kuidagi surmale või surnutele viitamise kaudu: “‘jumal’ algselt tähendas lihtsalt surnut, kas siis animistlikult või preanimistlikult” (Masing 1998: 43). Wiedemanni sõnaraamatus (1973) esitatud väljendid *jume jookseb ära* kahvatumise ning *jume tuleb peale* punastamise kohta on pannud Masingut fantaseerima *jumest* kui poolisikulisest olendist või hingest, kes võib *tulla* ja *minna*, olla *priske* või *rahulik* – nii nagu inimenegi.

Mõtteseos, mille kaudu Masing *jume* juurest surmaga seotud tõlgenduse juurde jõudis, ei ole siinse autori jaoks kõige selgemini jälgitav: “Kui nüüd *jume* oleks säärane hing, siis *jumal* võiks tähendada seda, kellel säärane hing on oluliseks tunnuseks, kellel muid osi üldse ei ole enam, ja selle tõttu jälle tuleksime surnute juurde.” Surnutega seostab Masing ka tähendust ‘lõdin’: “Arvatavasti oletati siis, et *jume* liikumisel kehas või keha pidi inimese üle jooksevad võdinad ning selle tõttu *jume* ning *jumi* võis tähendada ka seda lõdinat” (Masing 1998: 44). Tuginedes Lutsi keelesaarelt ülesmärgitud väljendile “lätt jumalihe” (loojuva päikese kohta) oletab Masing, et surnute ja surmaga seotud jumalat on lokaliseeritud asuma maa all (Masing 1998: 42). Kokkuvõttes näeb Masing mitut argumenti, mis ühendavad sõnast *jume/jumi* tuletatud eelkristlikku *jumala* mõistet surnutega: “jumal oli lahkunud *jume*” (Masing 1998: 44).

Seniseid käsitusi kokku võttes võib öelda, et *jumalat* omasõnaks pidavad lähenemised on olnud ühel meelel selles, et see koosneb tüvest *jumV* (st viimane vokaal võib varieeruda (a/e/i)) ning *-l-* ainest sisaldavast sufiksist. Eri meelt on oldud selles osas, mis on olnud tüve algne tähendus: kas ‘kaas’, ‘nägu’, ‘mü-

ristamine', 'hää', 'olemus', 'lõdin' või 'surnu', ja mis on olnud sufiksi funktsioon (kas kohasufiks või adjektiivide tunnus). Eriarvamusi on ka selles, kas tegu on algusest peale olnud just nimelt "taevase üliolendiga" või on jumal võinud elutseda ka mujal, nt maa all.

Jumal

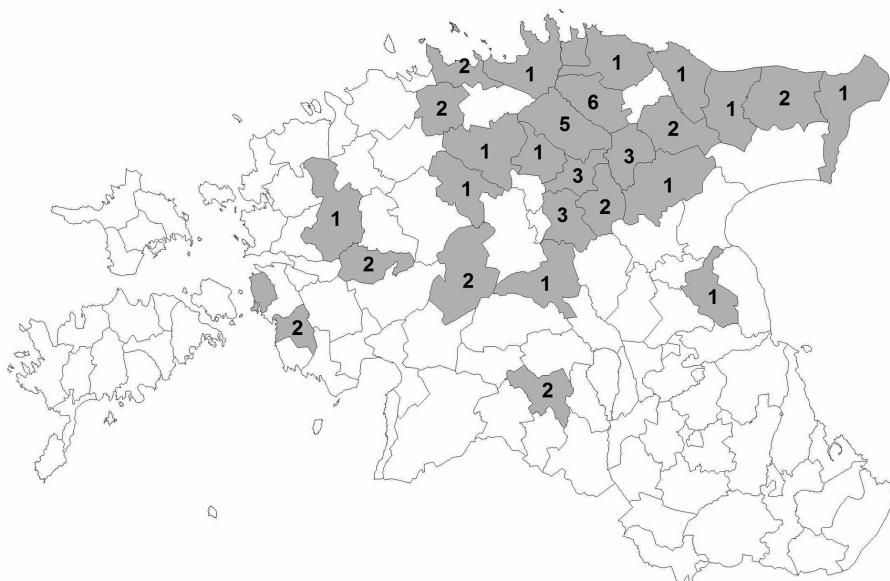
Eesti keele seletav sõnaraamat (EKSS) määratleb sõna *jumal* praeguse tähenduse: 'religioonis kõrge(i)m üleloomulik olend v. jõud, keda austatakse ja teenitakse'. Etümoloogiasõnaraamat (EES) kinnitab, et see sõna on foneetiliselt ja semantiliselt praktiliselt identsena dokumenteeritud niihästi Aunuse karjala (*jumal*), liivi (*jumāl*), soome (*jumala*) kui isuri (*jummaala*) keeles. Vadja, lüüdi ja vepsa keeles lisandub tähendusele 'jumal' ka tähendus 'ikoon' e 'pühapilt'. Kaugemates sugulaskeeltes on tüve vasteteks peetud elementi *jon-* sõnades *jondol* (ersa) ja *jondəl* (mokša) 'välk' (jumala tuli) ning mari sõna *jumo* 'jumal'. Nende vastavuste põhjal on *jumal* identifitseeritud kui kindel läänemeresoome mordva mari tüvi (Metsmägi jt 2012: 317). Muid allikaid vaadates ilmneb, et soome keeles on *jumala* tähendanud ka 'nõida' või 'lausujat' (SSA). Väljendid *menna ja tulla jumaloihin* ning *olla jumalissa* kirjeldavad nõiale omast eks- taasis seisundit (*love*) (Vuorela 1979: 112). Paratamatult tekib küsimus, kas ka eesti keeles on *jumalal* olnud mingeid paralleelseid või vanemaid tähendusi.

Üheks võimaluseks midagi eesti keele sõnade varasema tähenduse kohta teada saada, on vaadata regilaulude loomult konservatiivsemat laadi keelekasutust. Järgnevas esitatakse tähelepanekud sõna *jumal* kasutuskontekstidest eesti regilaulude andmebaasis². Päringuga tuli see sõna välja 2754 laulus ligi 4000 korral.³

Sõna *jumal* esineb väga tihti lauludes, kus paralleelvärssides või kaugemal sisaldub ka *Jeesuke*, *Maarja*, *kirik*, *kirikukell* jms otseselt ristiusu kontekstile viitav sõna. Samas on ainult üks osa lauludest tõeliselt vaimuliku alatooniga, enamasti on kasutus ideoloogiliselt läbi põimunud talurahva argieluga, nt *Jumalal oli jutik lehma*, / *Mariel oli maasik lehma*.⁴ Juhul, kui laulus esineb *mari*, on raske aru saada, kas see on mugandus *Mariast* või mõeldakse *mari* kui regilaulude peamist lüürilist tegelast (Peege 2004). Raske on kristlikul ja paganlikul jumalamõistel vahet teha ka kontekstides, kus n-ö väeti inimene palub abi ja toetust (kinnistunud väljendid nagu *jumal hoidku*, *jumal sundku*, *jumal andku*), fraasides nagu *jumal su pea sugegu* (lausub ema hauast vaeslapsel), *jumal su kõrval magagu* (kaugest kaasast mõeldes), *tuo jumal jõesta jõudu* (tööle minnes). Samasse ideoloogiliselt eristamatusse rubriiki kuuluvad ka stereotüüpsed tervitus- ja hüvastijätuvormelid: *ait'jumal* 'aitüma', *jumalime*

– ‘tere’, *jumal appi* (mööduja tervitus), *jumalaga* ‘hüvasti’, *jumal tupp* (mardilauludes), *jumal sekka* (saunarituaalis). Ka eksistentsiaalsetes hüüatustes *Miks on jumal minda loonud? Kesse otsib mind ojasta* (jumal), pole selge, millise religiooni jumalat mõeldakse.

Selgelt paganlikumaks võib jumala mõistet pidada lauludes, kus puuduvad viited ristiusule, selle asemel esineb see sõna loodusega seotud kontekstides. Näiteks on laule, milles viidatakse selle sõnaga tuulele: *Tuule iastä, tuulekane, / Längü lännestä Jumala* (H II 57, 711 (19) < Kuusalu khk), teises laulus *Vii jumal viruje vihma* (EÜS X 106 (31) < Jõhvi khk). Esile tuleb ka seos puudega: *Jumalal on suured juured* (H I 4, 136 (17) < Risti khk). Tammelaulus: *Tamm siis tõusis taevassa / Oksad juureni Jumala* (H II 7, 129/31 (25) < Vaivara khk). Või vastab kask abipalujale: *Alt minust algu rajutenessa [---] / Juurest jookseb Jumala vett* (H III 7, 289/90 (4) < Kõpu khk). Valgusnähtustega on seotud väljend *jumala tule valula* (H II 1, 298 (442) < Jõhvi khk) ‘välgu valgel’, *päev läks jumalihe* (E 81624/5 (3) < Setumaa) ‘looja (juurde)’. Esineb motiiv *jumal peitis päeva* (päikese) (H IV 6, 322 (31) < Kuusalu khk), *jumal tõi nooli tulitse / Et*

Joonis 1. Fraasi jumal jõetagune, suur jumal sootagune esiletulek.

nii padja ära põleness' (H III 21, 441/3 (6) < Tarvastu khk). Looduskeskkonnale viitavad ka stereotüüpsed pöördumised, tihti laulu alguses: *jumal jõetagune, suur jumal sootagune*, peamiselt esinevad need pöördumised ühes kindlas laulutüübis ("Must mees/naine"), mis on olnud levinud Lääne-Virumaal ja sellega piirnevates kihelkondades (vt joonis 1).

Ristiusust erinevale, kuid mingil määral iseseisvale religioossete tõekspidamiste kompleksile näivad vastavat kontekstid, mida võib nimetada mütooloogilisteks, jumala mõiste esineb personifitseerituna, nt jumal-sepana *Sa olid seppä ilmatarka, / Tagoja Jumalgi tarka* (H II 1, 71/2 (85) < Vaivara khk). Väärismetallidega seostub nn jumala jäljerada: *Kus on Jumal enne käinud, / Mis tal jäänud jälgedesse? / Mis tal sattund sammudesse? / Kuld tal jäänud jälgedesse / Hõbe tal sattund sammudesse* (H II 19, 176 (61b) < Tõstamaa khk). Laulus kolmest kotkast esineb ühe olulise figuurina *Jumala kukk*⁵ (H II 4, 655/6 (21) < Kodavere khk), kes ajab noori mehi ja naisi üles kauplema.

Arutelu

Regilaulud on üles kirjutatud 19. sajandil lõpul ja 20. sajandi alguses. Värsid, mida need sisaldavad, võivad aga pärineda vägagi pikast ajavahemikust hinnananguliselt alates eelrooma raua-ajast (500 eKr–50 pKr) (Tedre 1998). Sellesse perioodi jääb ideoloogilises mõttes nii paganausu aega, katoliiklust, luterlust kui ka vennastekoguduse mentaliteeti. Kui eeldada, et just mittekristlikus kontekstis esinevad sõna *jumal* kasutused pärinevad vanemast ajast või esindavad ideoloogiat, mis on ajaliselt kas vanem või paralleelne kristlusega, siis just nendest kontekstidest tasub otsida selle sõna võimalikke vanemaid tähendusi.

Märkimist väärrib muidugi jumala mõiste seostamine loodusnähtustega (tuul, puud, valgus). Üks valgusega seotud motiividest – päikese peitmine – on kindlasti mütooloogilise tähendusega ning levinud lisaks läänemeresoome folkloorile ka balti pärimuses (Laurinkienė 2004).⁶ Viited metallitöötlemisele ning kulla ja hõbeda mainimine osutavad nende metallide, nende omanike ja käsitlejate kõrgele staatusele. Kokkuvõtlikult on regilauludes võimalik märgata jumalakäsituse eri kihistusi loodususkumuslikust panteismist mingit laadi omamütoloogiiani ning teisalt läbipõimumist ristiusu poolt kultiveeritud käsitusega ja naaberrahvaste mütoloogiast pärit motiividega.

Võimalikke semantilisi lähtealuseid

jumm/juma

Eesti keele seletavas sõnaraamatus sõna *jumm* puudub (EKSS). F. Oinase (2004) väitel on see sõna Pärnumaal tähistanud ühest otsast kokku seotud lina-kubu. *Jumm, juma* tähendavat eesti murdeis ka 'mõhna, muhku, paiset kehal' ja 'pahka, väärmoodustist puul' (Oinas 2004). Viimane tähendus leidub sõnal *juma* tõesti ka Saareste (1958–1979) sõnaraamatus (3: 309). Murdesõnastiku (EMS)⁷ põhjal võib täpsustada, et sõnal *jumm* on murretes mitu tähendust: 1) 'lühike, ümar ja jäme asi v olevus: jupp, junn, tükk; sõlm; klomp; pundar' nt *palgi jumm*; 2) 'puuriida risti laotud ots'.⁸ Need samad tähendused on teatud taimenimetuse (perekond *Centaurea*) kõrval ka sõnal *jum(m)ikas*.

Kuigi EES peab tüve *jumm-/juma-* (tuleb esile nt sõnas *jumikas*) häälikuliselt ajendatuks, on tähelepanuväärne, et vähemasti 'puunoti' tähendustes leidub vaste ka vene keeles: *ю́ма*, 'ujuv puit', 'omavahel ühendatud parvede rodu'. Selle, vene etümoloogidele tundmatu algupäraga sõna levik on olnud piiratud oluliste veeteede ääres paiknevate Novgorodi ja Tšerepovetsi ümbrusega. Koola poolsaarelt on registreeritud *ю́ма* tähenduses 'laplaste kogunemine kalasaa-duste müügiks'. Tähendust 'puuriida ristilaotud ots' saab aga seostada samuti vene keeles leiduva sõnaga *юм* 'virn, rida põletatud telliseid'⁹ (Vasmer 1958¹⁰).

Arutelu

Kuigi esmapilgul näib, et tähendusel 'puunott' ei ole mingit tegemist abstraktse *jumala* mõistega, olgu siin esitatud mõned võimalikud seosed. Esiteks nägime eelmises alajaotises, et regilauludes seostus üks n-ö paganlikumaid ja looduslähedasemaid *jumala* kasutamisi puudega (*jumala juured*, kasemahl kui *jumala vesi*). Teiseks, nagu väga hästi teada ja sageli tsiteeritud, kirjeldas Läti Henrik, kuidas paganlikud eestlased austasid puuslikke, st puidust jumalakujusid, ning panid imeks, kui nendest maharaiumisel verd välja ei voolanud (HLK 1993: 155).¹¹ Ka artikli alguses osutatud sõna *jumal* kirjalik esmamainimine on aset leidnud just puukujudega seotud kontekstis: *Karjalaste maal oli pühas metsas Jomalin kuvapatsas* 'jumala kuju' (SSA). Kirjalikest allikatest on leitud ka hilisemaid jälgi eestlaste puidust jumalakujudest (Sutrop 2004b). Seega ei tohiks lihtsalt niisama kõrvale heita varianti, et mõiste *jumal* on abstraheeritud näiteks mingi konkreetsema iidoli või iidolite puidust representatsioonide põhjal. Selles ei oleks midagi loogikavastast.

Kuivõrd aga sõnal *jumal* on olemas samatähenduslikud vasted ka lähema-tes ja pisut kaugemates sugulaskeeltes (EES), ei saa see abstraheerimine olla

juhtunud eesti keeles, vaid on pidanud aset leidma palju varem – perioodil enne läänemeresoome ning mordva ja mari keelte lahknemist (Metsmägi jt 2012: 317). Eelpool esitatud vene keelest leitud tundmatu päritoluga vaste võib osutuda substraatsõnaks, kuid on vähemasti praegusel tõendatuse tasemel liiga nõrk argument, väitmaks et läänemeresoome-mordva-mari oletatavas algkeeles üldse vastav ‘puunoti’ lähtemõiste olemas oli. Seega ei saa midagi kindlamat väita ka võimaliku abstraherimise kohta. Samas ei saa sellist tähenduse kujunemist täielikult välistada.

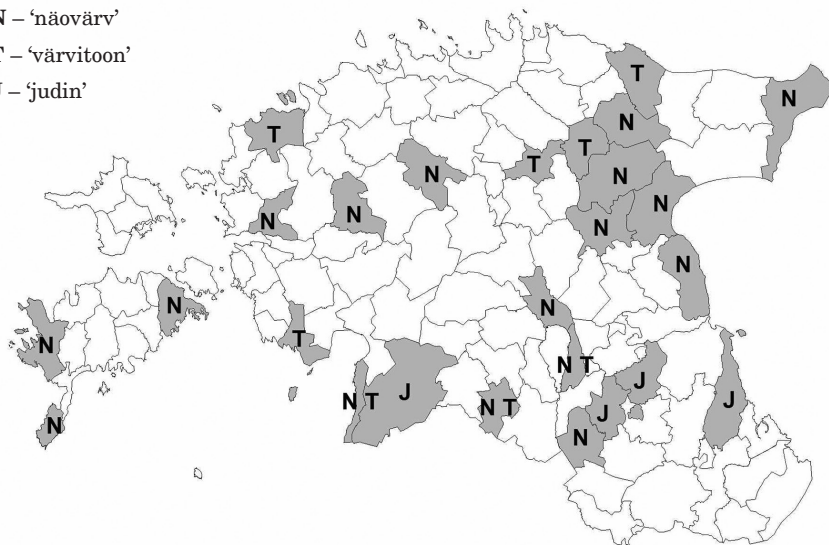
jumiljume

Tänapäeval on sõna *jume* tähenduseks ‘näovärv, (näo)ilme’ (EKSS). See tüvi osaleb ligi kahekümne tuletise ja liitsõna moodustuses (Vare 2012), mis kõik on seotud inimese näo vaadeldavate omadustega (*jumekas, jumestama, jumestuskunstnik* jne). Koondkorpuses¹² esineb sõna *jume* 1354 korda. Sagedasemad on positiivsed täiendid, nt *terve, hea, loomulik, ilus, värsked, ühtlane, särav, kaunis, rõõsk, veatu, suvine, klaar, kena* jne. Leidub vaid mõni negatiivse varjundiga iseloomustus: *kahvatu, kollakas, haiglane*. Selline esiletulek osutab, et näo visuaalne kvaliteet on väga oluline positiivsuse näitaja. Korpuse materjalist tuleb välja ka paar kinnistunud väljendit, millega kirjeldatakse mitte näovärvi, vaid abstraktsemate nähtuste positiivsust: *millelgi* (nt mõttel, ettepanekul, asjal) *on jumet* st see ‘on paljutootav’ ja *miski* (nt juurdeehitus, plaan, koostöö) *hakkab jumet võtma* st sellest hakkab ‘asja saama’. Asta Õimu fraseoloogiasõnastikus (2000) on need väljendid samuti registreeritud – tähendustega vastavalt ‘ilmet olemas’ ja ‘ilmet võtma’. Kokkuvõtlikult on *jume* tänapäevases pruugis miski, mille järgi me otsustame inimese või ka ideede ja ettevõtmiste üle – kas nad on meie silmis ligitõmbavad või mitte.

Etümololoogiasõnaraamat (EES) ütleb sõna *jume* kohta, et tegu on läänemeresoome tüvega, millel on vasted soome murretes ja vadjä keeles (*jumō* ‘nägu’). Võimalikuks on peetud laenamist eesti keelest soome keelde. Murdesõnastikus on sõnal *jume* kolm peamist tähendust: 1) näovärv; (näo)ilme; terve välimus (ka looma kohta), 2) värv, värvitoon, -varjund, 3) judin, võbin (EMS) (vt joonis 2). Lisaks on registreeritud ka adjektiiv *jume* (g -da) ‘jumekas’. Tüve *jumi* murdesõnastikus eraldi märksõnana ei esine, küllalt on seal aga tuletisi sellest tüvest. Leidub ka üks obstsõõnse alatooniga liitsõna – *jumikara* ‘jääpurikas’ (EMS).

Eesti regilaulude andmebaasis andis päring *jumi*/jume** tulemuseks esinemise 119 laulus. Tüvevariandid *jumi* ja *jume* esinevad paralleelselt samades sisulistes kontekstides, *jumi* saab esile tulla ainult seal, kus ta on nimetavas käändes, st subjekti positsioonis. Lisaks sellele esines veel 43 laulus tuletat-

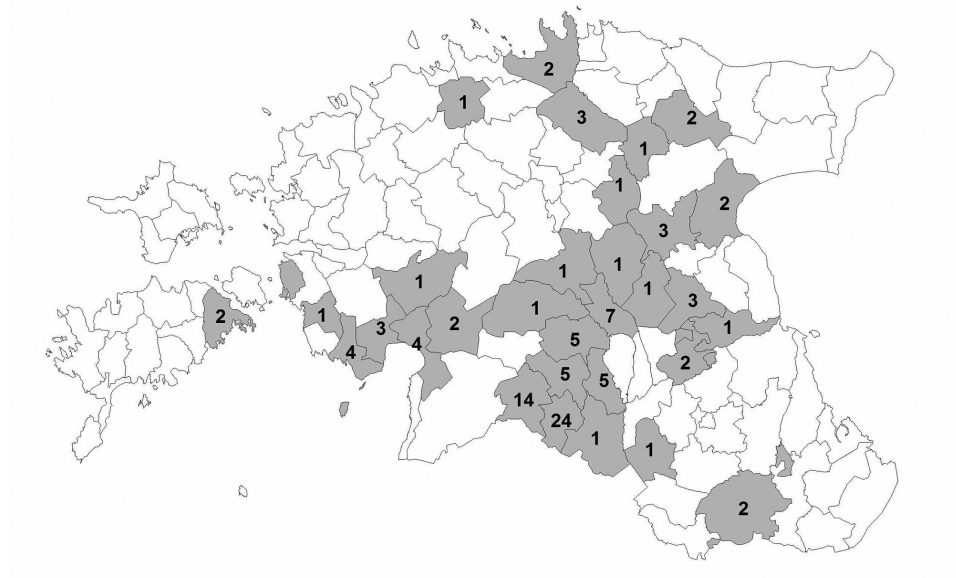
N – 'näovärv'
 T – 'värvitoon'
 J – 'judin'

Joonis 2. Sõna jume tähenduste esiletulek eesti murretes.

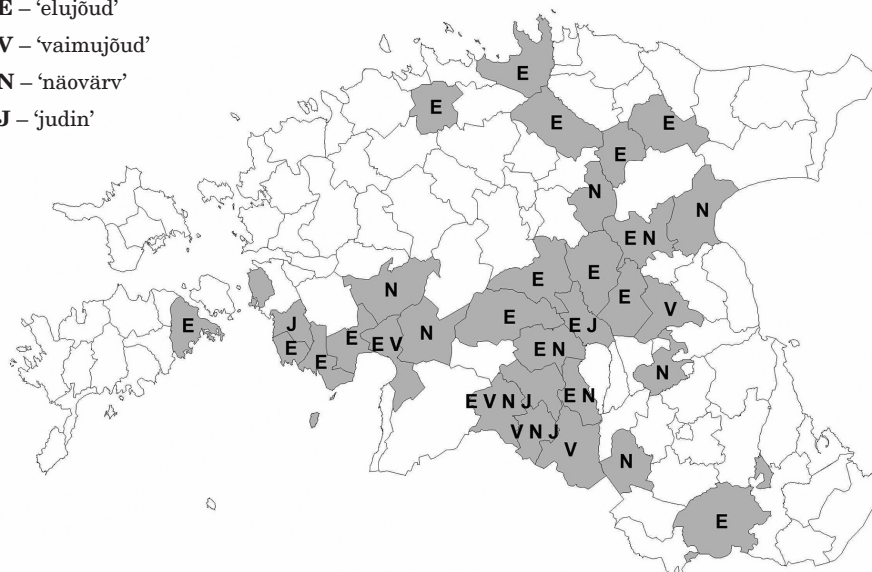
tud tüvi *jumika**. Viimased, st *jumikale* kui konkreetsele taimele (perekond *Centaurea*) viitavad tekstid on järgnevast analüüsist kõrvale jäänud, kuivõrd esindavad kõik üht ja sama populaarset motiivi *jumika juurte* kündmisel terveks jätmisest kiusuna härra või peremehe vastu. Kui ka lõppriimilised ja omaloomingulisena märgendatud tekstid kõrvale lükata, jääb sõelale 106 regivärsilise rahvalaulu teksti, milles *jumi* ja *jume* esinevad kokku 113 korral. Kõige rohkem neid sõnu sisaldavaid laule on kirjutatud üles Karksi, Halliste, Kolga-Jaani, Paistu, Tarvastu ja Viljandi kihelkonnas (vt joonis 3), st ajalooliselt Mulgimaalt.

Regilauludes esineva (enamasti alliteratiivse) konteksti põhjal on võimalik välja abstraherida järgnevad tüve *jumel/jumi* korduvalt esile tulevad tähendused: 'elujõud', 'vaimujõud', 'näovärv' ja 'judin'. Kõige rohkem eri tähendusi tuli esile Hallistest kogutud ainestikust (vt joonis 4). Samalt kaardilt on ka näha, et geograafiliselt kõige laialdasem on olnud *jumel/jumi* esinemine kontekstides, kus ta tähendab elujõudu. Enamasti seostub see levik aga kindlate kinnisvormelite või isegi kindlate laulutüüpide levikuga.

Joonis 3. Tüve jumi/jume esiletulek regilauludes.

E – 'elujõud'
V – 'vaimujõud'
N – 'näovärv'
J – 'judin'

Joonis 4. Tüve jumi/jume eri tähenduste esiletulek regilauludes.

Tähendust, mida olen siin nimetanud “elujõuks”, võiks nimetada ka “elumah-laks”, kuna enamasti esineb ta seoses *joomisega*. Kõige sagedasem (N=26) on keelav fraas *Ärge sööge mu südant, ärge jooge mu jumet!*, millega laulik palub ennast säästa. Sellega võivad pöörduda neiu noormeeste poole (nt *poisikesed, roosikesed*) ja vastupidi (nt *Viru vitid, Harju hakid, Viru naised vimmas-seljad*). Mis on olnud selliste pöördumiste funktsioon, pole päris selge, kuid arvata võib, et tegemist on mingit sorti tõrjemaagilise vormeliga, kuna sama fraas esineb ka ussisõnades (nt H III 4, 163/4 (2) < Ambla khk). Linakitkumise või lõikus-töö kontekstis kujutatakse kurnavat tööd üsna kujundlikult põllu ääres aset leidva *jume joomise* ning *vere servamisena*:¹³ *Otsan juudi säääl jumeda / Veeren verda serväti* (EÜS XII 693/7 (12) < Paistu khk). Elujõule (selle vähenemisele) viitab vähemasti seitsmes kihelkonnas üles kirjutatud “Müüdud neiu”, milles *jumi* esineb paralleelvärssides ning paralleelses tähenduses sõnadega *vägi* ja *kangus*: *Mul jäi jume puie peale, / Mul jäi vägi välja peale, / Mul jäi kangus karja teele* (H II 41, 711/3 (5) < Tõstamaa khk). Siin kujutatakse *jumet* mitte otse vedelikuna, vaid mingi abstraktsema substantsina, mis võib inimesest välja loodusesse “lekkida”.¹⁴ Elujõu (selle taastamise) tähendusega seostub ka *jume* kasutamine adjektiivina tähenduses ‘kosutav’, nagu näiteks värssides *Mull om kollmi allikuda / Üits jooseb vetta Tõine metta / Kolmas jume õluta* (H II 55, 295/6 (22) < Tarvastu khk) ning verbitüvena tähenduses ‘kosutama’, nt fraasis *joo karja / jumeta karja* (H II 43, 407 (23) < Suure-Jaani khk).

Ülalesitatud “elujõu” tähendus seostub organismi füüsilise seisundiga: puhanud oleku, tervise, söönud ja joonud olekuga. Kui inimene või ka loom on *jumes*, siis on ta priske ja hea tervise juures, see on *kurnatuse*¹⁵ vastand. Füüsilise elujõu kõrval on seda sõna kasutatud aga ka psühholoogilise tervise ja vastupidavuse kohta, mida võiks kirjeldada sõnadega *vaimujõud* või *meelekindlus*.

Tähendus “vaimujõud” on põhiliselt abstraheritud korduvalt (24) esile tulevast fraasist *jumi jookseb*. Siingi on domineeriv keelav fraas *ära lase jumel joosta*, mis on mõeldud julgustusena kosja minejale, enamasti järgnebki otsene julgustus: *Hoiä jumi julgesti*. Meestest eeldatakse, et nad suudavad *jumet* mingil määral kontrollida (st olla julged ja otsustavad): *Meeste jumi julge'emba* (H III 9, 238 (2) < Torma khk). Naistegelastega seotud kontekstides aga kirjeldatakse vaimujõu (meelekindluse) kadu, nt *Juba võt's mul jumi joosta / Jumi joosta veri veerta / Kudas vii vere veele / Lase armu allikusse* (E, StK 15, 157/9 (111) < Karksi khk). Ka ‘vaimujõu’ tähenduses on *jumi* kujutatud mingit laadi vedelikuna, selle kadumine näost tähendab “loogiliselt”, et ta vajub kehas allapoole: *Veri varvuni vajuksi / Jumi kannuni kaoksi* (H I 7, 249/50 (14) < Viljandi khk). Levinud laulutüübis “Mehetapja Mai” sajatakse *jumi* maa sisse jooksmas nii nagu teevad seda haavapuu juured (mõnes teisendis ka vastupidi). Vedelikuna kujutamise kõrval on *jumet* vaimujõu tähenduses ajuti ka personifitseeritud,

nt *Miil küll mõtleb mõisa poissa, / Jumi kutsub kutserida* (H II 58, 800 (51) < Pilistvere khk). *Minekul o meie meele / kõnnikul o meie kõne / jooskemen o meie jume / astakul ole süäme* (E 45662 (29) < Karksi khk).

Tähendus “näovärv” on abstraheritud kontekstidest, milles sõna *jume* lähiümbruses leidub teisigi visuaalsele vaadeldavusele viitavaid sõnu. Näiteks laulus “Tuul puhub”: *Mi’ nüüd puhub tuulekene / Või nüüd lõõtsub lõhnakene / Puhud sa näiu punada / Juud sa näiu jumeda / Võtad verda palge’esta / Juud jume huulilt punasilt* (H III 9, 238 (2) < Torma khk). Uuemates, riimilistes rahvalauludes on ‘näovärvi’ tähendus juba domineeriv, nt *Ma võida poisid punala / Isandad võidan ilula, / Junkurid võidan jumela* H II 55, 565 (9) < Paistu khk). Tähendust ‘judin’ tuli esile ainult paaril korral sama laulu teisendites, kontekstis, kus kositu ei julge oma nõusolekut kohe välja öelda: *Jumi juusis üle ihu* (H III 14, 773 (25) < Kolga-Jaani khk).

Arutelu

Kuigi tänapäeva keeles on *jume* tähenduseks ‘näovärv’ ja sellega seostuv atraktiivsus ning visuaalsele aspektile viitavad ka murdesõnastikus esitatud tähendused, osutab regilaulu kontekstide analüüs, et varasemal ajal on selle sõna tähendus olnud siiski midagi enamat kui pelk ‘näoilme’ või ‘-värv’ – see on tähendanud ka ‘elu- ja vaimujõudu’. On ilmne, et vere juurde- või äravool näost on olnud oluline signaal organismi füüsilise ja psühholoogilise seisundi kohta. Kui valiti nt elukaaslast või ka tööjõudu, siis oli selliste märkide tundmisest kindlasti kasu. Mingil moel on seos näovärvi ning elujõulisuse vahel esindatud ka tänapäevastes kinnisväljendites *jumet olema* ja *jumet võtma hakkama*.

Kognitiivses keeleteaduses käibiv nn kehapõhisuse hüpotees ennustab, et abstraktsemate nähtuste mõistestamine toimub tuginedes kehapõhisele ja kogemuslikule ja mitte vastupidi (Lakoff & Johnson 2011; rakendusi nt Sweetser 1990; Vainik 2013). Seega peaks kehalise kogemusega seotud tähendused, nt ‘näovärv’ või ‘judin’ olema igal juhul primaarsemad kui abstraktsed ‘elu-’ ja ‘vaimujõu’ tähendused. Siin on olemas täiesti loogilised tähenduse ülekandmise viisid: tähendust ‘näovärv’ saab kasutada ‘elujõule’ või ‘vaimujõule’ viitamiseks metonüümsete (*pars pro toto*) ülekannete abil KAHVATUS ESINDAB HAIGUST/HIRMU ning PUNA ESINDAB TERVIST/ULJUST. Esitatud näidetest nähtus ka, et abstraktsema nähtuse mõistestamiseks oli kasutusel konkreetsem – vedelik: võis sedastada mõistemetafoore ELUJÕUD ON VEDELIK ning VAIMUJÕUD ON VEDELIK. Samuti tuli ette personifikatsioon VAIMUJÕUD ON ISIK. Nende kognitiivsete projektsioonide näol on olemas kõik komponendid, et saada nii isikustatud ‘elususe’ e mingit laadi

jumaluse kui ka vedela 'elususe' e mingit laadi *elueliksiiri* mõisted. Ainestikus leiduski ka väljend *poolik puhast jumat* (täheenduses 'piiritus').

Teisalt sobib tähendus 'elujõud' ideaalselt kokku Looritsa (1990) kirjeldustega selle kohta, kui obsessiivsed olid vanad eestlased elujõu suhtes: seda usuti olevat looduses, inimese ja loomade südames, suguelundites, veres, hingis, juustes, küüntes, hammastes, jälgedes, varjus, hinguses jne. Siinsed leiud regivärssidest nagu *jume joomine* ja teise *jume jooksmine* sajatamine sobivad hästi kokku ka elujõu ülekandmise kontseptsiooniga, mis vanadele eestlastele omane olnud: seda võis kas omandada ja kaotada, hankida endale ja anda teistele, võis suurendada ja vähendada, süüa ise ja sööta teisele, siirda ühest kohast mehhaaniliselt teise, ühelt kehalt teisele. Ühel kehal võis olla enam hingejõudu kui teisel: täiskasvanuil enam kui lastel, meestel enam kui naistel jne (Loorits 1990: 7–12). Ka teised uurijad on sõnal *jume/jumi* näinud kohta just eestlaste mentaalses maailmapildis sõnade *jumal*, *vaim*, *hing* ja *meel* kõrval (nt Sutrop 2004a).

Seega osutub tüvi *jumi/jume* tähendusega 'elu- ja vaimujõud' olevat igati põhjendatud semantiline alus *jumala* mõiste tuletamiseks, seda nii kognitiivsete ülekannete seaduspärasusi kui rahvauskumuslike tendentse arvesse võttes. Näiteks eelpool välja toodud sõna *jumal* kasutuskontekstidest regilauludes viitavad *jumalale* kui elu- ja vaimujõu valdajale need, milles väljendub jõu, abi ja toetuse palumine (nt *jumal hoidku*, *jumal sundku*, *jumal andku* ja pöördumine *Tuo, jumal, jõesta jõudu*). Probleemiks on, et see tähendus tuleb regilauludes esile geograafiliselt üsna piiritletud Eesti osas – ajaloolisel Mulgimaal. Oleks raske seletada, kuidas on sellisest lokaalsest tähendusest kujunenud üldmõiste *jumal* saanud levida sugulaskeeltesse. Samuti on regivärsside andmestikust näha, et tähendus 'elu- või vaimujõud' on geograafiliselt laiemalt levinud kui 'näovärv' (joonis 4). Viimane tähendus on enam tulnud esile alles riimilistes rahvalauludes, st hilisemas kihistuses. Selline ajaline ja arenguline järgnevus on aga täpselt vastupidine sellele, mida ennustab kehapõhisuse hüpotees.

Jumi

Võimaluse kõrval, et *jumal* on tuletatud apellatiivist, ei tuleks siiski rutata kõrvale heitma ka võimalust, et see on saadud mõne mütoloogilise tegelase pärisnimest. Eesti ainestikust ei ole *Jumi*-nimelist jumalust teada, välja arvatud Felix Oinase väide, et kohanime *Juminda* varasem kuju on *Jumintake* (< **Jumin takana*). Seda on ta seostanud soomemõjulise *Jumi*-kultusega (Oinas 1981: 256).

Soome rahvapärимuse kohaselt on *Jumi* üks vanakurja poegadest, pime paharet, kes inimesi ja loomi umbropsu vibuga laseb, kutsudes sellega esile ootamatuid haigestumisi. *Jumi* noole tabamuseks (*Juminampuma*) on nimetatud kühmu, muhku (olgu siis inimesel, nt koeranaela, või pahka puul) (Vuorela 1979: 112). Looduses leiduvaid kühme ja püstisi kive on kutsutud *Juminkeko* 'Jumi kuhi'. Mõistatustes ilmneb *Jumi* omadus kõikjal kohal olla.¹⁶ Teisest küljest on Soomes *Jumit* peetud ka abieluõnne edendajaks. Nn *Jumi* pulmadeks kutsuti Soomes mängupulmasid – noorte tantsupidusid ühise magamisega –, mida on seostatud abielu-eelse ja -välise seksiga (Vilkuna 1974). Näiteks leidub Soome runolaulude andmebaasis¹⁷ selline: *Jummin ukko, Jummin akka, / Jummin entinen eläjä, / Meni apumäjelle, / Apumäjen kukkulal / Heilutteli helmojaa / Häilyttel helmojaa / Tuost tyyty, tuost täyty, / Tuost paksuks paneks / Lihavaks liitelie* jne (< SKVR IV3 4378). Üldiselt vähemasti 18. sajandil ei olnud neil pidustustel ühismagamine enam tavaks, pigem on mängupulmade raames kogutud andameid kaasavarata tütarlastele (Sarmela 1994: 262–263). Mõned uurijad on *Jumi* pulmasid seostanud varasemal ajal praktiseeritud viljakusriitustega, kus on pruute n-ö "proovitud". On ka teateid sellest, et Lapis olevat *Jumit* veel 17. sajandil austatud kui endi ja soomlaste esiisa (Oinas 1973).

Arutelu

Kokkuvõttes ilmub *Jumi* kasutada olevate kasinate teadete kohaselt kahepalgelisena – tema poolt on olnud karta nii ootamatut ebaõnne kui ka loota viljakust ning edenemist. Ei tundu võimatu, et selline tegelane võib olla üldistunud kandma laiemaid "üliolendi" funktsioone. Soome Vikipeedia artikli kohaselt ongi *Jumi* soome-ugri keeli kõnelevate rahvaste nimetus üleloomulike nähtuste kohta, panteistliku maailmahinge nimetus. On esile toodud, et mari keeles esineb see kujul *Jumo*.¹⁸

Eespool kokkuvõetud sõna *jumal* kasutuskontekstidest eesti regilauludes saab *Jumi* atribuutikaga (vibu ja nool) seostada üksnes värsirida *jumal tõi nooli tulitse*. Võib mõtiskleda ka selle üle, kas pöördumine *jumal jõetagune* (*mäetagune*, *sootagune*) laulutüübis "Must naine/mees" ei pärine mitte mingist mängulisest traditsioonist. Ka värsid *ärge sööge mu südant, ärge jooge mu jumet* olid võrdsest adresseeritud nii noormeestele kui neidudele. Pole võimatu, et need lähtuvad mingist Soome *Jumi* pulmadega analoogilisest mängupulmade tavastikust. Ka eesti murdeainestikus säilinud väljend *jumikara* 'jääpurikas' oleks nagu heiaustus *Jumi* seosest viljakusega.

Jumis

Sõna *jumis* (*juma* ja *jume* on vastavalt nais- ja kesksoo vormid) tähendab läti keeles omavahel kokkukasvanud puuvilju, pähkleid, seeni, viljapäid jne. Läti etümoloogiasõnaraamatu kohaselt tuleneb läti *jumis* indo-euroopa tüvest **ieu: *iu-* ‘kõitma, kokku siduma’ (sama tüvega on nt sanskriti *yamah* ‘kaksikud’). *Jumise* algseks tähenduseks peetakse tähendust ‘kokkuseotud’, kuid on pakutud ka ‘kaheharulist oksa’¹⁹ (Karulis 1992: 361).

Tähendus ‘topeltpuuvili’ esindab loodususkumuste kohaselt seost esivanematega, personifitseeritud *Jumis* aga kujutab endast ühte indoeuroopa mütoлогия pühadest kaksikutest (Karulis 1992: 361). Kinnisväljendites esineb ka samast tüvest saadud tuletis *jumala*, millega viidatakse paksule naisele või lehmale. Sellel tuletiseks peetud sõnal leidub aga samuti vaste nii sanskritis *yamala* ‘paarikaupa, kahekordselt’ kui ka praakritis *yamala-* ‘kaksikud’ (Karulis 1992: 361). Võib oletada, et ka läti *jumala* kui ‘tavalisest paksem naine või lehm’ on seostunud just kaksikute kandmisega. Selle sõna rahvaetümoloogiliseks seletuseks on aga kujunenud ‘*Jumise* abikaasa’ (Karulis 1992: 361).

Läti rahvatraditsioonis on *Jumist* austatud kui vilja- ja viljakusjumalust, kelle atribuudiks on topeltvili ja teda sümboliseerib ristatud vilja- (või hobuse)peade kujutis (vt joonis 5). Selline sümbol katuse kaunistusena usutakse toovat õnne. *Jumise* austamise pidustused (*Apjumibas*) on toimunud sügisesel pööripäeval pärast saagi koristamist, sellega avatakse sümboolselt talve varavad. Järgmise aasta viljasaagi tagamiseks sooritatakse *Jumise* püüdmise rituaal tähendab seda, et sõlmitakse viimane veel põllul kasvav punt vilja puntraks ja keeratakse ots allapoole, kinnitades seemikud maasse. Hiljem punutakse samast viljast laulude saatel pärg ning antakse see talveks hoiule kas pruudi või mõne kogukonnas üldiselt austatud naisterahva kätte, kes sellest pärjast saadavad seemned kevadel esimesena maha külvab. Pidustuste osa on ka uudseviljast tüseda *Jumise* pätsi küpsetamine.²⁰

Joonis 5. Üks enamlevinud variatsioone *Jumise* sümbolsetest esitustest.

Arutelu

F. Oinase arvamuse kohaselt on topeltviljast saanud viljakusjumalus sellises puuviljas või juurviljas kätkeva hüperenergia tõttu. Sellise vilja söömine soodustab pärimuse kohaselt kaksikute sündi (olgu siis naisel või loomal). Topeltviljasse kätketud jõud, nagu püha jõud üldse, võib teha nii head kui ka halba. Topeltviljapea leidmine võib ennustada peatset abielu, aga ka surma ja matuseid (Oinas 2004). On märgatud paralleele Läti Jumise kultuse ja Soome Jumi-pulmade vahel. Kummaski rahvatraditsioonis tuleb ette mingit laadi “paaris olemise” või “paari panemise” motiiv, mis esindab viljakust – olgu siis põlluviljeluses või abielu alal. Samuti on mõlemas rahvatraditsioonis sel olendil ka oma tumedam külge, mis ennustab haigusi ja õnnetust. Kuigi eesti keeles sõnatüvel *jum-* selline paarsustähendus teadaolevalt puudub, oletab Oinas, et Läti Jumis on rännanud Soome ja Lapimaale just Eesti kaudu (Oinas 2004).

Kokkuvõtteks: meie lähinaabreil on olemas sõna *jumis*, mille nais- ja kesksoo vormid langevad häälikuliselt kokku tüvedega *juma* ning *jume*, ning tähenduse poolest on see sõna olnud mütoloogilise sisuga. Tuletada sellisest semantilisest ja foneetilisest alusest üldnimi *jumal* tundub ülimalt tõenäoline. Veelgi enam, läti keeles on olemas olnud ka sõna *jumala* ‘paks emane’, millest ei peaks isegi mitte midagi tuletama, vaid mis on võidud võtta eestikeelsesesse käibesse lihtsa sõnalaenuna. Funktsioon võib olla üldistunud spetsiifilisemalt viljakuse edendamiseks üldisemale heaolu tagamisele ja kaitsefunktsioonile. Selle funktsiooni olemasolu eesti varasemas jumalakäsituses on tuvastatav näiteks artikli esimeses osas kirjeldatud kinnisvormelite (*ait’jumal* ‘aitüma’, *jumal appi*, *jumal tuppa*, *jumal sekka*) põhjal.

Taas on kirjeldatud semantilise ja foneetilise lähtevormi probleemiks lokaalne levi Lätis (võimalik, et ka Eesti-Läti kontaktalal). Selleks, et olla laenatud läänemeresoome (ning mordva ja mari) keeltesse, peab laen olema märksa vanem – pärinema kas balti laenude või isegi varasemast indo-iraani laenukihistuse perioodist.

Yemo

Läti *Jumise* juurest läheb katkematu seos indo-euroopa mütoloogia pühade kaksikute juurde: läti *jumis* ‘kaksikvili’ on tagasiviidav protobalti rekonstrueeritud tüvele **jum-*, mis on tähendanud ‘kaksik’.²¹ Rekonstrueeritud proto-balti tüvi on omakorda seostatav alg-indoeuroopa tüvega **yem-* ‘kaksik’ (vasted on vanaindia *yamá-* ‘kaksik’ ja Avesta *yēma* ‘kaksik’).²²

Kaksikutest veel algsem näib olevat tähendus ‘koos hoidma, kokku köitma’, vähemasti Pokorny sõnaraamat (2002) esitab sõna **jemo-* ‘kaksik’ kui tüve *jem-*

'koos hoidma' tuletist. Võimaliku tuletisena samast tüvest on ära toodud ka muinasnorra hermafrodiitse jumaluse nimi *Ymir*. Mingis mõttes on võimalik, et siin "ring sulgub" ja et algindoeuroopa tähendusega 'kokku köitma' on seostatav ka artikli algupoolel *jummi* vastena välja toodud vene *ю́ма*, 'ujuv puit', 'omavahel ühendatud parvede rodu'.²³

Indoeuroopa loomismüüdi kohaselt olid aegade alguses kaks venda, ühe nimi oli *Manu* (sellest tüvest tulevad inimest tähistavad sõnad nt inglise *man*, saksa *Mann*, vene *муж* jne) ja teise nimi oli *Yemo* 'kaksik'. Selleks, et tänane maailm saaks sündida, pidi *Manu* ohverdama *Yemo*, kelle tükkidest said erinevate taevajumalate soosingu toel tuul, päike, kuu, maa, tuli ning erinevad seisused. *Yemo* vasteteks on peetud jumalusi eri kultuurides: India *Yama*, Avesta *Yima*, Norra *Ymir*, võimalik et ka Rooma *Remus* < **iemus* 'kaksik' (Anthony 2007; Puhvel 1996: 285–290). Näiteks India mütoloogia *Yama* on surma isand. Kuivõrd tema oli esimene surelik jumalus, kandub see omadus kõigil elaval edasi põlvest põlve.²⁴ *Yama* on vedade kohaselt olnud lõunasuuna ja surnud esivanemate heasüdamlik valitseja.²⁵ Hilisemates mütoloogilistes arengutes on talle lisandunud kohtumõistja roll.

Arutelu

Eelnevat kokku võttes on mitmetes indoeuroopa traditsioonile toetuvates kultuurides olemas vaste mingile elu ja surma paratamatut dialektikat esindavale jumalusele, keda on kõige loomulikum olnud kujutleda kaksikute mõistet appi võttes. Kuivõrd indoeurooplus on olnud karjakasvatajate kultuur, olid nad kahtlemata ülihästi kursis nii kaksik-järelkasvu heade külgede kui ka võimalike ohtudega. Pole selge, kas eesti sõna *jumal* ning selle läänemeresoome ning mordva ja mari vasted võiksid olla seotud selle tüvega, kuid vähemalt üks kord on see tüvi soome-ugri keeltesse laenatud, saami keeles on olemas sõna *juomek* 'kaksik'.²⁶ Samuti väärrib tähelepanu, et artikli algusosas välja toodud rahvalaulukontekstides tuli *jumal* esile seoses nii tuule, tule kui päikesega, mis kõik osutuvad indo-euroopa loomismüüdi kohaselt olevat *Yemo* tükkidest tekkinud. On võimalik, et meiegi varasem panteistlik jumalakäsitus on osaliselt olnud mõjutatud neist müütidest.

Üldine arutelu ja kokkuvõte

Nagu eelnevast nähtus, leidub tüvel *jum-* õigupoolest mitmeid võimalikke tähendusi, millest sõna (ja mõiste) *jumal* võib olla tuletatud ja/või laenatud. Mitmeid on välja pakutud juba eelmise sajandi käsitlustes, nt 'kaas', 'nägu',

‘müristamine’, ‘hää’, ‘olemus’, ‘lõdin’ ja ‘surnu’. Käesolevas artiklis käsitleti selle tüve variantide tähendusi ‘puunott’, ‘näovärv’, ‘elu- või vaimujõud’ ning võimalikke mütoloogilisi lähteallikaid *Jumi* (soome pime ambuja-paharet), *Jumis* (läti viljakusjumalus), *Yemo* (indo-euroopa mütoloogia püha kaksik).

Kuivõrd paeluvad ja eestlaste arhetüüpse elujõu käsitusega (Loorits 1990) kokkusobivad meile ka ei tunduks seosed tüvega *jumi/jume* tähenduses ‘elu- ja vaimujõud’, tuleb see versioon vist kõrvale jätta, kuna tegu paistab olevat suhteliselt hilisema ja lokaalse tähendusülekandega. Samuti tuleb esialgu sugulaskeelte andmete puudumise tõttu kõrvale jätta versioon, mille kohaselt on *jumala* mõiste seotud puust jumalakujude kummardamisega ja oleks seega tagasi viidav tähendusele ‘puunott’. Läti *Jumis* ning soome *Jumi* sobivad oma mütoloogilise sisu poolest. Probleemaatiliseks jääb küsimus, kuidas on *Jumis* saanud kanduda teistesse läänemeresoome ning lisaks mordva ja mari keeltesse. Soome *Jumi* puhul on seos kaugemate sugulaskeelte *Jumoga* usutav.

Keelelise distributsiooni seisukohast sobivad kõik seletused, mis lähtuvad tüvedest (olgu need siis oma või laenatud), mis on olnud kasutusel oletataval läänemeresoome ja mordva ning mari ühtsuse perioodil. Eelajaloolise perioodiseeringu terminites vastab sellele umbes 1000-aastane periood (ligikaudu 1900–900 eKr), mil seoses kliima jähvenemisega toimus ka kuivenemine ning veeteede kokkutõmbumine. Laialdastest territooriumidest ning neile vesitsi ligipääsust sõltuvate soome-ugri kütt-korilaste arvukus vähenes ning eelistatud seisundis olid hõimud, kes olid varasemast kontaktist indo-iraanlastega omandanud karjapidamise/piimanduse ja põllunduse oskused ning transpordivahendid liikumiseks maad mööda (hobune, härjavanker). Hulk laialeheliste puude nimetusi sellest ajast reedab, et asustati piirkonda, kus need olid esindatud. Keelekontaktide mõttes võis alata suhtlemine mingit balti keeltele eelnevat keelekuju kõnelenud hõimudega (vt täpsemalt Vainik: 2014). Sellel perioodil toimus ka pronksi levik, st kiviaeg asendus pronksiajaga. Pronksi levimist on arheoloogid omakorda seostanud indo-iraani kultuurist alguse saanud kindlustatud asulate levikuga (vt Lang 2013; Parpola 2012). Püsivate matmispaikade (kivikalmed) järgi on oletatud, et vähemasti Eesti aladel vastas pronksiaja põllumajanduslikule kultuurile ideoloogiliselt teatud sorti kollektiivsus ja esivanemate kultus, mida ühiskonna eliit sooritas matmisriitustena ning hilisema põletatud surnuluudega manipuleerimisena (Jonuks 2009: 206–214).

Kui lähtuda kirjeldatud pronksiaegsest kultuurilis-majanduslikust ja ideoloogilisest taustast, oleme valiku ees: kas uskuda, et *jumala* mõiste leiutasid metsas hulkuvad kütt-korilased taevasse vaatamise teel (‘taevakaas’, ‘nägu’, ‘müristamine’) või, et seegi sõna oli üle võetud ühises pakettis karjakasvatajatest (proto-)indoiraanlastelt koos muude religioonimõistetega (*taevas* < **juma*l, *tōo-tama*, *peied*, *mana*, *marrask*)? Võimalust, et tüve *jum-* näol on tegu indo-iraani

laenuga, on oletanud ka teised (nt Koivulehto 1999: 228). Sel puhul on aga lähteks pakutud rekonstrueeritud tüve **diyumna*, mille sanskriti vaste *dyumān* on tähendanud 'taevalik, kirkas, särav'. Selline arutluskäik möönab sõnatüve laenulisust, kuid peab mõiste semantiliseks (ja kogemuslikuks) lähtekohaks ikkagi taevasse vaatamist. Asjaolu, et selle epiteediga on Põhja-Indias välja kujunenud vedade religioonis kirjeldatud äikesejumal Indrat (Koivulehto 1999: 228) ei tee seda veel kuigi veenvaks *jumala* mõiste semantiliseks lähtekohaks läänemere-mordva-mari keeli kõnelenud rahvaste seisukohalt. Seda eriti, kui arvesse võtta hõimudevaheliste kontaktide laadi pronksiajal (Vainik 2014).

Põhjendatum tundub oletada, et lähteallikaks on ikkagi tüvi (protobalti **jum-*, alg-indoeuroopa **yem-*) mis on tähendanud kaksikuid (ja veel algsemalt 'kokku köitmist'), ning mille vasted on erinevate indo-euroopa jumaluste nimed (India *Yama*, Avesta *Yima*, Norra *Ymir*). Näib, et indo-euroopaliku elu ja surma dialektika adumise juurde on algusest peale vältimatult kuulunud surma(jumaluse) lepitamise ja ohverdamise rituaalid. Selliste toimingute vaatlemine ja matkimine võib olla üheks mõeldavaks kontekstiks, kus religioosset sõnavara on laenatud. Näiteks on arheoloogid kirjeldanud indo-iraani ülikute mastaapseid matusepidustusi, mis kulgesid põhjalike söömingute ja jootudega (Anthony 2007). Need avaldasid kindlasti muljet soome-ugri külalistele. Indo-iraani surnuteaustamise kultuuri kajastusena on eesti keeles säilinud sõnad näiteks ka *peied*, *mana* ja *marrask*.²⁷

Siinse artikli autor ei ole pädev otsustama, kas laenatud tüvest *jum-* võidi sõna *jumal(a)* tuletada pigem genuinse kohasufiksiga *-l(a)* või moodustati liitsõna *jum+ala*. Igatahes pole võimatu, et sõna varasemaks tähenduseks on olnud kohatähendus, näiteks '(esivanemate/hõimu) matmispaik',²⁸ ja sellega on seostunud teatud rituaalsed praktikad (näiteks ühised mälestussöödud ja -joodud, ohverdamised). Nii või teisiti on käesolev arutlus viinud meid juba algselt Uku Masingu pakutud surnutega seotud tähenduse juurde. Tõsi küll, arutluskäik on olnud täiesti erinev, ja siinses artiklis ei väideta, nagu oleks *jum*-tüvi otseselt tähendanud 'surnut' (vrd Masing 1998: 43). Loogilisemad tunduvad seletused, et hauarituaalidega on kas rõhutatud hõimu sümboolset 'kokku köitmist' surnud esivanematega ja/või on matmisala juba olnud teatud kindlama esivanemaid ning elu ja surma kokkukuuluvust sümbooliseeriva jumaluse protektsiooni all.

Keerulisema tuletamise (või liitsõnamoodustuse) ning metonüümset tähendusnihet KOHT → VASTUTAV ISIK eeldava versiooni kõrval võiks välja pakkuda ka lihtsama, mis ei eelda sõnamoodustust ega seost surnute ja matustega ning mis omal kombel lubab *jumalat* seostada ka taevaga. Nimelt on võimalik, et liikuva varanduse²⁹ kokkuahnitsemisele orienteeritud indo-iraani karjakasvatajad (Anthony 2007) palusid oma taevajumalat (Deiws), et see annaks karjale

järelkasvu paarikaupa (vaste sanskriti *yamala* 'paarikaupa, kahekordselt', läti *jumala* 'paks emane'). Kuuldes pealt fraasi "Yamala, Deiivos!" (Anna) topelt, Jumal!³⁰ ja võib-olla ka, nähes pealt mõnda taeva suunas orienteeritud liigutust, võisid antud kultuurikontekstis mitte kodus olevad soomeugrilased fraasi eksitõlgendada, nagu väidetak, et "jumal asub taevas!"³¹ Sellist eksitõlgendust kohe päris kindlasti keegi korrigeerima ei hakanud, sest indo-iraani ühiskond oli kastiühiskond suletud preestrite seisusega (Anthony 2007). Ehkki soomeugri infiltrantidel ja kultuurivahetajatel ei olnud lootust tõusta preestriseisusse ega täpselt teada saada religioonimõistete sisu, võisid nad ühiskonnas toimuvat usutavasti siiski kõrvalt jälgida ja hiljem omakeskis kopeerida. Viimati pakutu on muidugi samuti vaid üks võimalikke seletusi selle kohta, kuidas meie kauged esivanemad *jumala*-sõna saada võisid. Mõõnan, et see seletus on üsna ootamatu ja võib-olla alguses mitte kuigi kergesti aktsepteeritav. Loogikat on selles aga vähemalt samapalju kui varasemates allikates väljapakutud versioonides.

Olukord, kus sõna/tüvi on laenatud ilma selle sisu kuigi täpselt teadmata, seletab, miks ideoloogilis-religioossesse mõistesüsteemi kuuluvad sõnad ja tüved on küll edasi kantud, kuid nende tähendusi on sobitatud enda kujunevate religioossete arusaamadega ja vajadustega. Näiteks võidi *jum*-tüvelist nähtust hakata pidama panteistlikuks maailmavaimuks, elujõuks, personifitseeritud viljakusjumaluseks, abistajaks, loojaks ja miks ka mitte taevaseks üliolendiks, kui sellise mõiste järele tekkis vajadus.

Kõike kokkuvõttes osutusid päritoluversionid, mis käsitlevad *jumV*-tüve omasõnana, käesoleva artikli autori meelest põnevaks, kuid veenvuselt nõrgemaks. Eelkõige just keeleline ja geograafiline distributsioon ning vastete olemasolu mittesugulaskeelte mütoloogilises sõnavaras teeb usutavamaks pigem iidse laenulisuse. Arheoloogiakirjandusest pärit taustainfo laseb paremini mõista ajastu olusid ja kultuurikontakte, kuid jätab siiski lahtiseks laenamise täpsed asjaolud – kas *jumal* on olnud reaalse esivanematekultusega seoses olev mõiste või siis võõrast kultuurist eksitõlgenduse teel üle võetud sõna.

Tänuavaldused

Artikli varasema versiooni kommenteerimise eest tänan Udo Uibot ja kaardigraafika eest Pille Tomsonit.

Lühendid

E = Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumis

EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumis

H = Jakob Hurda rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumis

SKVR = Suomen Kansan Vanhat Runot

Kommentaariid

¹ Uurimust on osaliselt toetanud sihtfinantseeritav teadusteema SF0050023s09.

² <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/> (24. oktoober 2014).

³ Päringuvormelis *jumal** esinev tärn (*) tähendab seda, et otsitakse suvaliselt jätkuvat märgijada.

⁴ E 64174 < Kolga-Jaani khk. Värsinäidete kirjaviis on siin ja edaspidi jäetud muutmata.

⁵ Väljendiga *jumala kukk* võidakse muidugi viidata tuulelipule kirikutornis (ja seega kristlikule müüdile), kuid samahästi võib konteksti põhjal (paralleelvärssides *hüljes* ja *luik*) oletada seost muinaspõhja mütoloogiaga. Üheks kandidaadiks võiks olla kukk Gullinkambi 'kuldne kamm', keda on kujutatud istuvat maailmapuu Yggdrasili tipus (<http://en.wikipedia.org/wiki/Gullinkambi> – 25. oktoober 2014).

⁶ On erutav mõelda, et see müüt on võinud saada alg- või järeltõuke aastal 536 aset leidnud kliimaatilisest katastroofist, mil põhjapoolkera taevas kattus kas vulkaanilise tuha tõttu või mingil muul põhjusel nii paksu pilvekattega, et kliima jahenes tunda-valt, saagid ikaldusid ja inimesed, kes olenesid üksnes põllumajandusest, hukkusid massiliselt. Nende hulgas, kes ellu jäid, oletatakse religioossuse tõusu, vähemasti Skandinaavias on pärast seda sündmust täheldatud väärismetallist esemete soodesse ja järvedesse ohverdamise suurenemist (Tvauri 2012).

⁷ *Eesti murrete sõnaraamat*, käsikiri veebis <http://www.eki.ee/dict/ems/vihikud/06.pdf> (24. oktoober 2014).

⁸ Linnainimesele: ots laotakse vahelduvate suundadega, et anda riidale stabiilsust.

⁹ Igaüks, kes on telliseid virna ladunud, teab, et ka seda tuleb teha vahelduvate suundadega, et anda virnale stabiilsust.

¹⁰ Kasutatud veebiversiooni: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\vasmer> (24. oktoober 14).

¹¹ Ilmselt on just see kirjakoht olnud ajendiks lokaliseerida toda püha hiit *Eba-ver*e mäele, justnagu oleks tol mäel midagi pistmist *vere* puudumisega.

¹² <http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/index.php?lang=et> (24. oktoober 2014).

¹³ Servama – 'rüüpama, üle serva jooma' (murd).

¹⁴ Tänapäeval arvatakse, et värkes õhus liikumine annab tervist ja parandab jumet, muiste tundub olnuvat teisiti.

¹⁵ Ka *kurnama* viitab vedelikule, st elumahladele.

- ¹⁶ Soome vikipeedia <http://fi.wikipedia.org/wiki/Jumi> (24. oktoober 2014) ja sealne viide Otava 1968, osa 3: 1680.
- ¹⁷ Soome runolaulude andmebaas vt <http://dbgw.finlit.fi/skvr/> (24. oktoober 2014).
- ¹⁸ Soome vikipeedia <http://fi.wikipedia.org/wiki/Jumi> (13 juuni 2014).
- ¹⁹ Tõenäoliselt viimasest võimalusest lähtudes seostatakse selle tüvega Põhja-Lätis paikneva Jumara (Ümera) jõe nime. Seda peetakse motiveerituks kahe jõe – Gauja ja Jumara (Koiva ja Ümera) – ühinemiskohaga (Karulis 1992: 361).
- ²⁰ <http://piereligion.org/jumis.html> (24. oktoober 2014) ja sealsed viited läti rahvalauludele (Švābe jt 1952–1956).
- ²¹ <http://starling.rinet.ru/> (18. november 2014).
- ²² http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2fie%2fpiet&text_number=++1375&root=config.
- ²³ Selline parvelaadne moodustis on võinud olla kasutusel algelisema transpordivahendina või ka hõimude omavahelise kauplemise kohana (vrd tähendus 'laplaste kogunemise koht kalasaaduste müügiks').
- ²⁴ Briti entsüklopeedia võrguversioon <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/651461/Yama> (24. oktoober 2014).
- ²⁵ Pronksiaegsed kivistkalmed, mis esindavad esivanemate kultust ja kollektiivhinge kontseptsiooni, on Eestiski olnud orienteeritud just lõunasuunas, seda on aga seostatud päikesekultusega üldisemalt ja mitte mingi konkreetsema jumalusega (vt Jonuks 2009).
- ²⁶ EES seostab seda eesti sõnaga *jama* 'ühenduskoht'.
- ²⁷ Sõna *marrask* 'naha õhuke pindmine kiht' on seostatud algindoiraan tüvega **mrtá-s* 'surnud' (EES). Võimalik, et selle sõna laenamine oli relevantne eelkõige tingituna tavast puhastada surnuluud nahast ja pehmetest kudetest, näiteks põletamise, keetmise või ka kraapimise teel.
- ²⁸ Samas leidub vähemalt eesti keeles matmispaikade kohta mitmeid sünonüüme (*haud*, *kalm*, *kääbas*, *vare*, *surnuaed*, *kalmistu*), ja ükski neist ei lõpe *-la* sufiksiga. Küll aga teevad seda mitmed mütoloogilised surnuteriikide nimetused nagu *Toonela*, *Manala*, *Hiela*.
- ²⁹ Nimetus **peku-* 'kari' (Anthony 2007 viide Benveniste 1973: 40–51) on kahtlustäratavalt sarnane Setu viljakusjumalus *Pekole*.
- ³⁰ Indo-iraanlased võisid mõistagi ka lubada Deiwosele topeltõhvit, osutada suuremeelsust kaupade eest topelt tasumisega või hoopis vanduda Deiwose nimel vaenlasele kahekordset kättemaksu vmt.
- ³¹ Loogika on siin samasugune kui Taarapita saamisel vormelist *Taara pitka!* 'Taara on suur' (Sutrop 2001).

Internetiallikad

Alg-indo-euroopa religiooni koduleht <http://piereligion.org/> (28. oktoober 2014).

Briti entsüklopeedia võrguversioon <http://www.britannica.com/> (28. oktoober 2014).

Eesti keele koondkorpus <http://www.keeletehnoloogia.ee/projektid/koondkorpus> (28. oktoober 2014).

Eesti keele seletav sõnaraamat <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (28. oktoober 2014).

Eesti murrete sõnaraamatu käsikiri <http://www.eki.ee/dict/ems/vihikud/06.pdf> (28. oktoober 2014).

Eesti regilaulude andmebaas <http://www.folklore.ee/regilaul/avaleht/> (28. oktoober 2014).

Etümoloogilised andmebaasid veebis <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config> (28. oktoober 2014).

Nimisõna poeetilised sünonüümid http://www.keelevara.ee/login/?d=poeetilised_synonymymid (28. oktoober 2014).

Soome runolaulude andmebaas <http://dbgw.finlit.fi/skvr/> (28. oktoober 2014).

Soome Wikipedia <http://fi.wikipedia.org/wiki/> (28. oktoober 2014).

Valter Langi loengu “Kuidas, miks ja millal said meist läänemeresoomlased?” videosalvestus: <http://www.postimees.ee/2595632/millal-said-eestlastest-laanemeresoomlased-vaata-videoloengut> (28. oktoober 2014).

Vasmeri sõnaraamat: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\vasmer> (28. oktoober 2014).

Kirjandus

Anthony, David W. 2007. *The Horse, the Wheel, and Language*. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton: Princeton University Press.

Benveniste, Émile 1973 [1969]. *Indo-European language and society*. London: Faber & Faber.

EES = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik (koost ja toim) 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EKSS = Langemets, Margit & Tiits, Mai & Valdre, Tiia & Veskis, Leidi & Viks, Ülle & Voll, Piret (toim) 2009. *Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6* (2., täiendatud ja parandatud trükk). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/ekss/> – 27. oktoober 2014).

EMS = Haak, Anu & Juhkam, Evi & Must, Mari & Neetar, Helmi & Niit Ellen, & Oja, Vilja & Ross, Eevi & Viires, Helmi (koost) 1997. *Eesti murrete sõnaraamat II 6 J–K*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

- Jonuks, Tõnno 2009. *Eesti muinasusund*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- HLK 1993 = *Henriku Liivimaa Kroonika*. Tallinn: Olion.
- Karulis, Konstantīns 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* I. Rīga: Avots.
- Koivulehto, Jorma 1999. Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa. Fogelberg, Paul (toim). *Pohjan poluilla: Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, lk 207–236.
- Kulmar, Tarmo 2006. Taevasest üliolendist usundilooliselt ja muinaseesti aineses. *Mäetagused* 30, lk 17–32 (doi: 10.7592/MT2005.30.kulmar).
- Lang, Valter 2013. Kuidas, miks ja millal said meist läänemeresoomlased? Tartu ülikoolis rahvusteaduste loengusarjas 14.11.2013 peetud loeng. Videosalvestus veebis: <http://www.postimees.ee/2595632/millal-said-eestlastest-laanemeresoomlased-vaata-videoloengut> (27. oktoober 2014).
- Lakoff, George & Johnson, Mark 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Laurinkienė, Nijolė 2004. Kujutelm taevast ja päikese loomise motiivid balti mütoloogias. *Mäetagused* 24, lk 91–98 (doi: 10.7592/MT2003.24.laurinkiene).
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* I. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18. Lund: Blom.
- Loorits, Oskar 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade* (3. trükk). Tallinn: Perioodika.
- Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik 2012. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu arvudes. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 313–332.
- Masing, Uku 1995. *Eesti usund* (2., parandatud trükk). Tartu: Ilmamaa.
- Oinas, Felix 1973. The Baltic Background of Balto-Finnic Folklore. Ziedonis, Arvids & Puhvel, Jaan & Šilbajoris, Rimvydas & Valgemäe, Mardi (toim). *Baltic Literature and Linguistics*. Publications of the Association for the Advancement of Baltic Studies. Columbus, Ohio: The Ohio State University, lk 109–118.
- Oinas, Felix 1981. Jumi – A fertility divinity. *Journal of the Folklore Institute* 18, lk 69–89.
- Oinas, Felix 2004. Soome-eesti ja balti rahvaluule suhetest. *Uurimusi Kalevipojast* [võrguteavik]. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond (http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/kalev2/oinas_17.html – 24. oktoober 2014).
- Otava 1960–1965 = Ravila, Paavo & Havu, Ilmari (toim). *Otavan Iso Tietosanakirja (Encyclopaedia Fennica)* 1–10. Helsinki: Otava.
- Parpola, Asko 2012. The problem of Samoyed origins in the light of archaeology: On the formation and dispersal of East Uralic (Proto-Ugro-Samoyed). *Per Urales ad Orientem. Iter polyphonicum multilingue. Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia = Memoires de la Societe Finno-Ougrienne 264, lk 287–298 (http://www.sgr.fi/sust/sust264/sust264_parpola.pdf – 27. oktoober 2014).

- Peegel, Juhan 2004. *Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides*. (Teine, läbi vaadatud ja ühtlustatud trükk.) Eesti Keele Instituut, Eesti Teaduste Akadeemia, Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pokorny, Julius 2002. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Tübingen–Basel: A. Francke Verlag.
- Puhvel, Jaan 1996. *Võrdlev mütoloogia*. Tartu: Ilmamaa.
- Põldvee, Aivar 2013. Vanemuise sünd. Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 1 (58), lk 10–31.
- Saareste, Andrus 1958–1979. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne: Avec un index pourvu des traductions en français I–IV & Indeks*. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsi väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- Sarmela, Matti 1994. *Suomen perinneatlas: Suomen kansankulttuurin kartasto 2. Atlas of finnish ethnic culture 2. Folklore*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 587. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sutrop, Urmas 2001. Taarapita – eestlaste suur jumal. *Mäetagused* 16, lk 7–38 (doi: 10.7592/MT2001.16.sutrop).
- Sutrop, Urmas 2004a. Eesti keele maailmapildist: meel, hing ja vaim. *Mäetagused* 24, lk 99–108 (doi: 10.7592/MT2003.24.sutrop).
- Sutrop, Urmas 2004b. Oletatav paganlike eestlaste puust jumalakuju Oleviste raamatukogus. *Mäetagused* 27, lk 127–134 (doi: 10.7592/MT2004.27.sutrop).
- SSA = Itkonen, Erkki & Kulonen, Ulla-Maija (toim). *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* (1992–2000). Suomalaisen Kirjallisuuden Toimituksia 556. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics: The Mind-body Metaphor in Semantic Structure and Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Švābe, Arveds & Straubergs, Kārlis & Hauzenberga-Šturma, Edīte (toim) 1952–1956. *Latviešu tautas dziesmas* (volumes I–XII). Copenhagen: Imanta.
- Tedre, Ülo 1998. Rahvalaulud. Viires, Ants & Vunder, Elle (koost ja toim). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 548–564.
- Tvauri, Andres 2012. *The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia*. Tartu: Tartu University Press.
- Uibo, Udo 2014. *Sõnalood*. Etümoloogilisi vesteid. Tallinn: Tänapäev.
- Vainik, Ene 2013. Mida teevad mõtted, kui nad mölguvad? *Emakeele Seltsi aastaraamat* 58 (1), lk 233–264 (doi: 10.3176/esa58.12).
- Vainik, Ene 2014. Early emotional contacts with the Indo-Europeans. *ESUKA – JEFUL* 5(2), lk 139–167.
- Vare, Silvi 2012. *Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuuri-analüüs*. I–II. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Vasmer, Max 1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. 3 Bde. Heidelberg: Carl Winter.

Vilkuna, Kustaa 1974. Jumihäät. *Kalevalaseuran Vuosikirja* 54. Helsinki, lk 485–500.

Vuorela, Toivo 1979. *Kansanperinteen sanakirja*. Porvoo, Helsinki: WSOY.

Õim, Asta 2000. *Fraseoloogiasõnaraamat* (Teine, täiendatud ja parandatud trükk). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/fras/> – 28. oktoober 2014).

Wiedemann, Ferdinand J. 1973 [1893]. *Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch* (Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest). Tallinn: Valgus.

Summary

Tracing Back the Word *jumal* ('God')

Ene Vainik

Keywords: Estonian, etymology, folk belief, loans, semantics, theonyms

The paper discusses the origins of the Estonian word *jumal* ('God'). First, it summarises the versions proposed by previous treatises, and thereafter the linguistic material of Estonian runo songs is analysed in order to detect variations in its usage, pointing to the possible pre-Christian meaning of the word. The body of the paper consists of presenting and discussing the alternative stems that the word *jumal* could be derived from. Among them are some appellatives (*jumm*/*juma* 'log'; *jumi*/*jume* 'colour of the face') as well as proper names of the mythological creatures of the neighbouring countries (Finnish *Jumi* and Latvian *Jumis*) and the name of the Indo-European divine twin (*Yemo*). The linguistic and geographical distribution of the term as well as the background information obtained from archaeology suggest that the latter version fits the best. In the following a somewhat more extended summary of the abovementioned sections of the paper is presented.

The previous treatises agree that the term *jumal* is of genuine origin. It is considered to be a derivative term consisting of the stem *jumV* (the last vocal varying between (*a*/*e*/*i*) and of a suffix (*-l*). They disagree on its proposed original meaning ('cover', 'face', 'sound of thunder', 'good', 'essence', 'shivering', 'dead body') and on what the function of the suffix has been. There are also different opinions on whether the supposed supreme being has been of "heavenly" kind or it could have been located elsewhere.

The analysis of the context in which the term *jumal* was used in the runo songs revealed that besides the usages in the Christianity-related contexts (co-located with *Jeesuke* ('Jesus') and *Mari* ('Mary')) there were other uses where it omitted such a company. Among them were the stereotypical phrases and addresses for help and the pantheistic nature-related usages (in connection with *wind*, *trees* and *light*). There were also some references to the genuine Baltic-Finnic mythological heritage (the God-Smith,

the ‘golden trace of god’, etc.) and some usages that could be cultural influences from the neighbours.

Tracing back the dialectal stem *jumm/juma* (‘log’) reveals its cognate in ancient Russian ‘connected rafts; catamaran’. The wood-related origin of the word *jumal* is considered semantically motivated (the wooden statues of gods being the link between the ideological content and the material), but the stem as the actual origin of *jumal* is questionable because of its presence not only in the Baltic-Finnic languages but also in Mordvinic and Mari. The stem *jumi/jume* (‘colour of the face’) appeared to be used in different meanings mainly in the archaic runo songs, indicating ‘vital force’ and ‘mental force’. These meanings fit perfectly with the Estonians’ animistic worldview in general and their obsession with the vital force noticed by the earlier authors. Also, the usage of the term reveals that metonymy (PALENESS STANDS FOR PHYSICAL/MENTAL WEAKNESS) and metaphors (e.g. VITAL/MENTAL FORCE IS LIQUID, VITAL/MENTAL FORCE IS A PERSON) have been at work. Derivation of the notion of *jumal* from such a concept seems highly probable. However, the abstract meanings are only locally distributed in a part of southern Estonia while the word *jumal(a)* is known in the Baltic-Finnic languages and its cognates also in Mari and Mordvinic.

In the Finnish heritage there was a mythological creature called *Jumi*. He appeared as double-faceted: causing of sudden diseases was attributed to him, and at the same time he was the fertility deity, worshipped in a special type of play-weddings. *Jumi* has been referred to as the Finno-Ugric pantheistic “spirit of the world” having a cognate at least in Mari (*Jumo*). Derivation of the appellative *jumal* from such a proper name seems highly probable.

In Latvian there is a word *jumi-s* (f. *juma-*, n *jume-*) (‘double fruit’), and its supposed derivative *jumala* (‘fat female’). Historically, there has been a fertility deity called *Jumis* in the Baltic pantheon. Derivation of the appellative *jumal* (‘god’) from the borrowed proper name of the fertility deity also seems probable. In addition, there is a possibility that the whole word *jumala* has been borrowed. Again, the linguistic and geographic distribution of the term makes this particular version of borrowing somewhat questionable.

The Latvian *Jumis* is etymologically connected to the Indo-European divine twin *Yemo*, which has cognates in the creation myths of several Indo-European cultures and his role has been to symbolise the connection of living people to the dead ancestors. The original meaning of the stem is believed to be ‘to bind together’. Purely linguistic evidence leaves it uncertain whether this could be the actual origin of the term *jumal*, but the word has been borrowed to the Finno-Ugric languages at least once (the Sami *juomek* ‘twin’).

The linguistic distribution (cognates in Mari and Mordvinic) suggests that the stem *Jum* must have been coined or borrowed during the prehistoric period 1900–900 BC. At that time bronze spread from the East to the West, and together with it the fortified settlements similar to the Indo-Iranian ones. The herding and cultivating economy produced more food than hunting and gathering, thus giving an advantage to the tribes who had changed their economy. The archaeological evidence (types of graves) in Estonia reveals a collectivist mentality and a cult of ancestors. Therefore, within the whole economic, cultural and ideological package, borrowing of the name of the deity of dead ancestors

Yemo→*Jum* seems highly probable. There are several other religion-related Indo-Iranian loanwords in Estonian (*taevas* 'heaven' <*'god', *peied* 'wake', *mana*- 'spell; underworld', *marrask* (of skin) 'dead'). The original ancestor-related meaning of the name/stem *jum*, however, has been reinterpreted according to the evolving needs of the Finno-Ugric speaking societies: it could refer to the pantheistic "spirit of the world", the fertility deity, the life force, the ultimate helper, the creator, the heavenly supreme being, etc.

“Tibupoeg Pio” maagia ehk väärtusliku traditsioonilise teksti ootamatust esiletõusust¹

Maria Zavjalova

Teesid: Artikkel keskendub Itaalias 2012. aastal tõeliseks hitiks kujunenud laulukesele “Il Pulcino Pio” (“Tibupoeg Pio”) ja analüüsib selle populaarsuse põhjusi. Lähemal uurimisel kerkib pinnale pealtnäha lihtsakoelise ja erilise sisuta laulukese sügav semiootilisus ja saab selgeks selle pärinemine teadvuse vanimatest kihtidest. Analüüsi käigus tuuakse välja peamised tegurid, mis aitasid laulul end masside teadvusse kinnistuda: kumulatiivseid muinasjutte, liisusalme ja primitiivseid laulukesi meenutav lastelaulu vorm; teksti ja videojada ahelstruktuur; loomade hääljäljendused ja kergesti meeldejääv rütm; ootamatu finaali; elukäiku kopeerivate arhetüüpsete ettekujutuste kompleks, mis on seotud tibupoja munast välja tuleku ja muna sümboolikaga.

Märksõnad: folkloor, hitid, liisusalmid, massikultuur, “Tibupoeg Pio”

Tundub, et mitte miski pole arhailisest folklooritekstist nii kaugel kui tänapäeva massikultuur. Meie hullumeelsete rütmide ja sootuks teistsuguse esteetika ajastul on raske ette kujutada rituaalsete tantsude või rahvapäraste tšastuškade ülddist harrastamist. Siiski kerkib mõningate tänapäeva massikultuuri nähtuste lähemal analüüsimisel pinnale nende sügav semiootilisus ja arhetüübi pärinemine kaugest minevikust. Ühest sellisest nähtusest tuleb juttu käesolevas artiklis. Jättes kõrvale arutlused poppheitist kui sellisest (ja hittide vastuvõtumehhanismidest üldse) vaatleme selle üksiknäidet – nimelt Itaalia 2012. aasta hitti “Il Pulcino Pio”.

Itaalias on kasutusel termin *tormentone estivo*. Sellega tähistatakse populaarset muusikahitti (see on üldjuhul kerge ja rütmikas, mille järgi saab rannas tantsida), mis pealetükkivalt kõlab kogu suve raadiojaamades ja klubides. Pärast hooaja lõppu laulu populaarsus tavaliselt kahaneb, selle asemele tuleb uus, ja nii kordub igal aastal. Ent 2012. aastal juhtus midagi enam kui tavatut: populaarses raadiojaamas Radio Globo hooaja alguses (mais) üllitatud lauluke “Il Pulcino Pio”² tõusis väga kiiresti (mõne nädalaga) edetabeli tippu,

püsis tipus kogu suve ja isegi kuus kuud pärast hooaja lõppu selle populaarsus aina suurenes. Hitt teenis välja kuld- ja plaatinaplaadi, viimaks – kui oli läbi müüdud üle 60 000 koopia – koguni kahekordse plaatinaplaadi.

Analüütikud räägivad sellega seoses niisuguste muusikapalade ajaloo suurimast edust, massipsühhoosist, mis oli haaranud kogu Itaalia. Nad nimetasid hitti seejuures jamslikuks lastelauluks, painavaks ja tüütuks liisusalmiks. Tegelikult, vaadates rannal puhkavaid rahvahulki selle laulukese rütmis lustimas³ (ja seda kogu suve terves Itaalias), võib mõelda omamoodi hullusest või poolsaart tabanud nakkushaigusest (nakkushaiguseks või DNA viiruseks nimetavad seda laulukest ka Itaalia kriitikud). Selle hitiga seotud hullus ei ole üksnes metafoorne, vaid reaalne: fikseeritud on juhtumeid, kus on pektud seda laulukest laulnud inimesi, kes ei suutnud seda tõelisse ekstaasi sattununa järele jätta (Capocelli 2012). Loomulikult ei saa selline hullumeelne meelelahutus jääda vastureaktsioonita: Itaalias ütlevad paljud, et vihkavad seda laulu, internetis loodi kogukondi, kes ihkasid “tappa tibu Piot”, mis loomulikult suurendas laulu populaarsust.

See fenomen ei saanud jätta külmaks eksperte: “tibupoeg Pio juhtumit” uurivad sotsioloogid, turundusajajad, etnograafid, psühholoogid ja isegi psühhiaatrid, seda käsitlesid telesaated, artiklid ajakirjanduses ja blogid. Digitaalsete etnograafia uurimise keskus (*Centro Studi Etnografia Digitale*) avaldas statistika, mille kohaselt on välja antud üle 1000 video, mis sisaldavad märksõnu *pulcino pio*, iga videoga seotud kommentaaride hulk oli selleks hetkeks 24 384 (Caliandro & Beraldo 2012). Üksnes ametlikku versiooni oli Youtube’is vaadatud üle 60 miljoni korra, mida on Itaalia kohta uskumatult palju. Lisaks ametlikule versioonile leidub tohtu hulk variatsioone, töötlusi, paroodiaid, instseneeringuid, tantsusalvestisi jne. Alates sügisest (see tähendab juba pärast hooaja lõppu, mis on tavaliselt selliste laulude populaarsuse tipphetk) hakkasid ilmuma selle klipi variandid teistes keeltes (alguses prantsuse ja kreeka, seejärel inglise, portugali ja hispaania keeles), 2013. aasta suveks oli internetis klipist eri keeltes kümme versiooni, üks isegi mitmes keeles, sellesse on koondatud kõik versioonid.⁴

Mis on põhjustanud selle fenomeni, mida võib mõnes mõttes nimetada tänapäeva massikultuuri sündmuseks?

Laulu struktuurist ja žanrist

Vaatame kõigepealt uurimisobjekti. “Il Pulcino Pio” (singli ametlik versioon <http://www.youtube.com/watch?v=juqyzgnbspY>) on laste liisusalmi meenutav lihtsakoeline rütmiline lauluke, mis tundub esimesel pilgul mõttetu. Videoklipp

kujutab endast vahelduvaid joonistatud loomi (need on peaaegu staatilised, noogutavad ainult rütmiliselt pead või liigutavad jalgu või käppi), kes toovad kuuldavale neile iseloomulikke hääletsusi, saateks nende helide nimetused – häälte omamoodi akustiline vormel, mis on traditsioonis omaks võetud.

Videojada algab munast väljavupsava tibu, talle järgnevad hierarhilises korras suuremad olevused (kanast härjani), uue tegelase ilmumisele järgneb tagasiulatuva aruanne, mis kordab kõiki eelmisi tegelasi ja lõpeb tibu. Video lõpeb ootamatult: ilmub traktor, mis lõmastab tibu.

Il Pulcino Pio

In radio c'è un pulcino, in radio c'è un pulcino...

e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è una gallina, in radio c'è una gallina...

e la gallina cò, e il pulcino pio
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è anche un gallo, in radio c'è anche un gallo...

e il gallo corococò e la gallina cò
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è un tacchino, in radio c'è un tacchino...

e il tacchino glu glu glu, il gallo corococò
e la gallina cò e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è un piccione, in radio c'è un piccione...

e il piccione tru e il tacchino glu glu glu
e il gallo corococò e la gallina cò
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è anche un gatto, in radio c'è anche un gatto...

e il gatto miao, il piccione tru
e il tacchino glu glu glu e il gallo corococò
e la gallina cò e il pulcino pio
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

Tibupoeg Pio

Raadios on tibupoeg, raadios on tibupoeg...

tibupoeg pio, tibupoeg pio,
tibupoeg pio, tibupoeg pio,
tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on kana, raadios on kana...

Kana ka-ka-kaa ja tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on ka kukk, raadios on ka kukk...

Kukk kikerikii ja kana ka-ka-kaa
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on kalkun, raadios on kalkun...

Kalkun kul-kul-kul ja kukk kikerikii
ja kana ka-ka-kaa ja tibupoeg pio
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on tuvi, raadios on tuvi...

Tuvi kulu-kulu ja kalkun kul-kul-kul
ja kukk kikerikii ja kana ka-ka-kaa
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on kass, raadios on kass...

Kass näu-näu, tuvi kulu-kulu
ja kalkun kul-kul-kul ja kukk kikerikii
ja kana ka-ka-kaa ja tibupoeg pio
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

In radio c'è anche un cane, in radio c'è
anche un cane...
e il cane bau bau, il gatto miao,
e il piccione tru e il tacchino glu glu glu
e il gallo corococò e la gallina cò
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è una capra, in radio c'è una
capra...
e la capra meee e il cane bau bau,
e il gatto miao, e il piccione tru
e il tacchino gulu gulu e il gallo corococò
e la gallina cò e il pulcino pio
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è un agnello, in radio c'è un
agnello...
e l'agnello bee e la capra meee
e il cane bau bau, il gatto miao,
e il piccione tru e il tacchino gulu gulu
e il gallo corococò e la gallina cò
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è una mucca, in radio c'è una
mucca...
e la mucca moo, l'agnello bee
e la capra meee e il cane bau bau,
il gatto miao, e il piccione tru
e il tacchino glu glu glu e il gallo corococò
e la gallina cò e il pulcino pio
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è anche un toro, in radio c'è
anche un toro...
e il toro muu e la mucca moo
l'agnello bee e la capra meee
e il cane bau bau, il gatto miao,
e il piccione tru e il tacchino glu glu glu
e il gallo corococò e la gallina cò
e il pulcino pio, e il pulcino pio,
e il pulcino pio, e il pulcino pio...

In radio c'è un trattore, in radio c'è un
trattore
e il trattore bruum, il trattore bruum,
il trattore bruum
e il pulcino.....(squeek)oh oh.....

Raadios on koer, raadios on
koer...
Koer auh-auh, kass näu-näu,
tuvi kulu-kulu, kalkun kul-kul-kul,
kukk kikerikii, kana ka-ka-kaa
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on kits, raadios on
kits...
Kits köki-möki ja koer auh-auh,
kass näu-näu, tuvi kulu-kulu,
kalkun kul-kul-kul, kukk kikerikii,
kana ka-ka-kaa ja tibupoeg pio
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on talleke, raadios on
talleke...
talleke mää, kits köki-möki,
koer auh-auh, kass näu-näu,
tuvi kulu-kulu, kalkun kul-kul-kul,
kukk kikerikii, kana ka-ka-kaa
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on lehm, raadios on
lehm...
Lehm ammuu, talleke mää,
kits köki-möki, koer auh-auh,
kass näu-näu, tuvi kulu-kulu,
kalkun kul-kul-kul, kukk kikerikii,
kana ka-ka-kaa ja tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on härg, raadios on
härg...
Härg möö, lehm ammuu,
talleke mää, kits köki-möki,
koer auh-auh, kass näu-näu,
tuvi kulu-kulu, kalkun kul-kul-kul,
kukk kikerikii, kana ka-ka-kaa
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio,
ja tibupoeg pio, tibupoeg pio...

Raadios on traktor, raadios on
traktor,
traktor pörr, traktor pörr,
traktor pörrpörr,
ja tibupoeg... (kriiks)... oi-oi...

Oma päritolu võlgneb see klipp Brasiilia samanimelisele laulule “O Pintinho”, mille lõi 1985. aastal helilooja Erisvaldo da Silva. Aasta enne Itaalia versiooni ilmus Brasiilia klipp, kuid see ei kutsunud esile mingeid kirgi.⁵ Tõsi, Brasiilia variandis puudub tragikoomiline finaal (traktor) ja videojada ei ole nii ere kui itaalia klipis. Kuid kas sellise uskumatu populaarsuse taga on üksnes ootamatu finaali või peitub põhjus milleski muus?

Kõigepealt pöördume selle hiti žanri juurde. Pole sugugi ilmaasjata, et peaaegu kõik kutsuvad seda laulukest *filastrocca*, mis tähendab lastelaulukest, liisusalmi. Assotsiatsioonid liisusalmiga tekivad loendamist meenutava loetelu tõttu, mis tundub olevat täiesti mõttetu. Tõepoolest on liisusalmide silmapaistvaks eripäraks nende absurdsus, orienteeritus mitte loogikale, vaid helile ja rütmile. Larissa Melnikova iseloomustab liisusalme järgmiselt: “Liisusalmide kõige üldisemad eripärad on: lühidus, täpne rütm, riimi kasutamine, kõlavus, rikkalik instrumentatsioon, süntaktiline lihtsus, “arusaamatute” elementide olemasolu, leksika primitiivsus, sageli esinev alogism” (Melnikova 1990: 113). Kõlab sarnaselt, välja arvatud võib-olla vaid “arusaamatud elemendid”, mida kirjeldatud tekstis ei ole. Selles puudub sisu peaaegu üldse, mida ei saa öelda liisusalmide kohta. Nendes on üldjuhul olemas tegelased ja tegevus, kuigi see tegevus võib olla täiesti absurdne (näiteks “Sõitis papp sea seljas, balalaika seljas...” või “Istub härra tamme otsas, surub looka toomingat” (tsiteeritud Melnikova 1990: 119–120)).

Algoism, absurdsus ja tekstis tähelepanukeskme nihutamine mõttelt rütmile lähendab liisusalme teisele folkloorižanrile – loitsudele (neid peetakse lähedasteks liisusalmidele, mida mitmed teadlased seostavad iidsete maagiliste rituaalidega (vt nt Metškovskaja 1998: 105). Meenutame näiteks kõige tuntuimat abrakadabra tüüpi kabalistlikku loitsu, mis üldjuhul näeb välja selline:

A b r a c a d a b r a
A b r a c a d a b r
A b r a c a d a b
A b r a c a d a
A b r a c a d
A b r a c a
A b r a c
A b r a
A b r
A b
A

Nüüd esitame selle skemaatiliselt laulu “Il Pulcino Pio” struktuurina:

A² a⁶
B² b a⁵
C² c b a⁴
D² d c b a³
E² e d c b a⁴
F² f e d c b a³
G² g f e d c b a⁴
H² h g f e d c b a³
I² i h g f e d c b a⁴
J² j i h g f e d c b a⁴
K² k j i h g f e d c b a³
L² l³ a

(Tähed tähistavad siin loomi (suurtäht looma esmamainimist, väike täht selle järgmist mainimist akustilise vormeliga), numbrid märgivad vastava elemendi kordamiste arvu.)

Nagu näeme, on struktuur väga sarnane, kuid järjestus vastupidine: loitsu puhul on eesmärk tähtede (ja vastavalt ka nendega kodeeritava nähtuse) elimineerimine, käesolevas artiklis vaadeldaval juhul kasvab elementide hulk pidevalt, kuid katkeb lõpuks ootamatult. Nii ühel kui ka teisel juhul on oluline faktor loendamine, mis ei ole ilmselgelt eksplitseeritud, (s.t numbreid ei nimetata), kuid on teksti korrastamise aluseks, mis iseloomustab rituaalse iseloomuga tekste. Rõhutades arhailistes rituaalides diskreetsete järgijate taastootmise olulisust, et tagada Kosmose võit Kaose üle (maagiliste tekstide peaülesanne), omistas Vladimir Toporov määrava rolli arvujadadele: “Arvujada [---] on korra lihtsaim mudel, aga kord tagab stabiilsuse vastukaaluks kasvavatele entroopilise iseloomuga tendentsidele. Loendamine tähendab kaitsetute kogumist korra kaitse alla, ja loendatakse seda, mis kehastab elu ja tagab selle (vrd: *жизнь: живот: животные* [elu: köht: loomad])” (Toporov 2005: 195). Selle tsitaadi viimast mõttekäiku võib otseselt seostada “Tibupoeg Pioga”.

Loendamisega tekib omakorda rütm. Margarita Lekomtseva märgib, et “teksti fikseeritud pikkus moodustub karmi rütmilise skeemiga, mis on määratud lähtesõnaga” (Lekomtseva 1993: 219). Seda võib kohaldada ka analüüsitava tekstile, kus lähtesõnaks on “tibupoeg Pio”, aga ülejäänud koostiselemendid liituvad sellega, toetades struktuuri (vrd ka loitsudes esinevaid arvukaid rütmiliselt organiseeritud mitmesuguste objektide loetelusid). Loitsude puhul kirjutab Svetlana Tolstaja rütmi rollist: “Loitsudes on rütmiline organiseeritus mitte niivõrd esteetiline, kuivõrd pragmaatiline kokkuleppeline võte, see on igasuguse sugestiivse teksti hädavajalik instrument, mis tagab loitsu maagi-

lise jõu” (Tolstaja 2005: 292). Rütmi mõjust teadvusele kirjutab Lekomtseva: “See rütm viib teadvuse seisundi muutuseni, milles algne semiootiline olukord muutub jagamatuks-liigendamatuks, kus kõik selle koostisosad sulavad üheks” (Lekomtseva 1993: 221).

Mis puudutab teadvuse muutunud seisundeid, siis on uurijad ammu märganud rütmiliste luuletekstide (need ei pea sugugi olema alati isegi muusikalised) mõju ajukoorele: “Aju töö [...] on oma olemuselt rütmiline. On juba hästi teada, et visuaalsete ja audiaalsete stiimulite kordamisega võib neid rütme tekitada või tugevdada kuni tavatute subjektiivsete seisundite saavutamiseni” (Turner & Pöppel 1995: 77). Asi on selles, et rütmi (nagu muusikat üldse) võtab vastu aju parem poolkera, samal ajal keelt võtab vastu vasak, seetõttu aktiveerib meetriline poeesia, eriti kui see on paigutatud muusikasse, samaaegselt mõlemat ajupoolkera, mis tingib “stereoskoopilise” maailmatunnetuse. Tundub, et see võib kehtida iga suvalise muusikalis-poeetilise teose kohta. Kuid erilise efekti tagab rütmi vastavus aju teatud sisemistele füsioloogilistele rütmidele, mis viib transiseisundisse. Selliste seisundite tüüpiline näide on šamaani riitus või rituaalsed tantsud. “Rituaalide *raison d'être* seisneb bioloogiliste ja sotsiaalsete rütmide kooskõlastamises, mõjustades kontrollitavates tingimustes neurofüsioloogilisi struktuure. Õigesti sooritatud rituaalid loovad heaolu- ja kergendustunde. Osalt on see seletatav asjaoluga, et nad lõdvestavad pikki ja intensiivseid stressse. Peale selle kasutatakse rituaalides erilisi sunnivõtteid, mis suurendavad närvisüsteemi tundlikkust ja “häälestavad” selle nii, et vähendada survet parempoolse ajupoolkera aktiivsusele ja teha võimalikuks selle ajutine domineerimine” (D’Aquila *et al.* 1979: 144; tsit Turner & Pöppel 1995: 91). Just see efekt on täheldatav laulu “Tibupoeg Pio” järgi tantsitavate “rituaalsete tantsude” puhul. Kuid kas kõik on seletatav üksnes õigesti valitud rütmiga? Kui see nii oleks, poleks vaja mingit sisu, aga see on ometi olemas, ja nagu selgub, pälvib erilist tähelepanu.

Kumulatiivsuse põhjused ja eesmärgid

Seega sisu – see on raadios olevate ja iseloomulikult häälitsevate loomade loetelu. Internetikommentaatorid meenutavad kohe selle laulukese analooge, mis on seotud samuti loomadega. Kõige sagedamini tuuakse välja kaks: lastelaul “Nella vecchia fattoria” (“Vanas talus”)⁶ ning folklaulja ja helilooja Angelo Branduardi “Alla Fiera dell’Est” (“Idamaisel turul”)⁷. Esimene on USAs 1917. aastal avaldatud inglise lastelaulu “Old MacDonald had a farm” (eesti keeles “Taadil tare künka peal”) itaaliakeelne tõlge, laul on tõlgitud 13 keelde. Tekst koosneb talus elavate loomade korduvast loetlemisest koos neid iseloomustavate häälistsustega. Laulu mudel on selline:

*Old MacDonald had a farm,
EE-I-EE-I-O,
And on that farm he had a [animal
name],
EE-I-EE-I-O,
With a [animal noise twice] here
and a [animal noise twice] there
Here a [animal noise], there
a [animal noise], everywhere
a [animal noise twice]
Old MacDonald had a farm,
EE-I-EE-I-O.*

Taadil tare künka peal,
heia-heia-hoo,
tal mitu [looma nimi] elas seal,
heia-heia-hoo,
kõlab [looma häälotsus kaks korda]
siin,
kõlab [looma häälotsus kaks korda]
seal.
Täna [looma häälotsus], homme
[looma häälotsus], iga päev üks
[looma häälotsus kaks korda].
Taadil tare künka peal,
heia-heia-hoo.

Kõige populaarsemates versioonides esinevad lehm, kana, lammas, siga ja part, pärast iga looma nimetamist meenutatakse kõiki eelmisi. Võiks öelda, et see laul on üles ehitatud täpselt sama printsiibi järgi nagu “Tibupoeg Pio”, kuid “MacDonaldsi talu” laulus pole mingit loomade hierarhiat, puudub ka eredalt väljendatud finaali. Faktiliselt võiks selle laulu liigitada lõppematute laulude sekka, kuivõrd loomi võib vabal valikul lisada ja nende valik sõltub üksnes esitaja fantaasiast.

Palju konkreetsem on teise mainitud laulu (“Idamaisel turul”) struktuur. See pärineb juudi laulust “Üks kitseke” (*Chad gadya*, aramea ܚܕ ܕܓܕܝܐ; ka “üks laps”, ivriidis גְּדִי אֶחָד – *Gedi ehad*), mida lauldi paasaõhtu piduliku söömaja (*seder*) lõpul. See on kumulatiivse teksti ere näide (arvatakse, et see tekst oli kuulsalt “Maja, mille Jack ehitas” (*This is the house that Jack built*) allikas), kus lükitakse tegelasi üksteise järele, ja iga uus tegelane hävitab eelmise: kõik algab laadalt ostetud kitsetaldest, siis tuleb kass, kes sööb kitsetalle ära, seejärel murrab koer kassi, kepp lööb koera, tuleb tuli ja põletab kepi, vesi kustutab tule, härg tuleb joob vee ära, lihunik veristab härja, surmaingel viib ära lihuniku, pärast seda ilmub Jumal, kes kukutab surmaingli. Iga uue tegelaskuju mainimisel korratakse üle kogu rida. Selle laulu variandid on Euroopas nii levinud, et paljud teadlased on jõudnud ummikusse, püüdes välja selgitada selle allikat. Oletatakse, et juudi laul on tegelikult laenatud sakslastelt ja kujutab endast ballaadi “Der Bauer der schickt den Jokel aus” tõlget, ballaad omakorda pärineb prantsuse hällilauludest “Ah, tu sortiras, Biquette” ja “La petite fourmi, qui allait à Jérusalem”. Tuleb öelda, et nende tekstide hämmastava sisulise sarnasuse juures (tegelaskujud on peaaegu samad) esineb neis oluline erinevus: saksa ballaadis ja prantsuse kitsest kõnelevas laulus keelduvad kõik tegelased sooritamast nõutavaid tegevusi (koer ei hammusta kitse (saksa laulus teeni-

jat), kepp ei taha koera lüüa, tuli ei taha keppi põletada jne) ning alles pärast seda, kui ilmub otsustav tegelaskuju (sakslastel isa, prantslastel saatan), kes tahab tappa ahela viimast lüli, rulluvad kõik tegevused vastupidises korras (s.t lihunik tahab hõrga tappa, hõrg tahab vett juua, vesi tahab tuld kustutada, tuli tahab süüdata keppi jne kuni viimase tegelaseni, kes samuti väljendab soovi sooritada nõutav tegevus). Nii tekib suletud tsükkel, mis kordab otsest ja pöördelist protsessi, sealjuures mingeid tegevusi ei sooritata, vaid väljendatakse ainult kavatsust (või selle puudumist) midagi teha. See on vastuolus juudi laulu olemusega, kus iga tegelane saab palga juba sooritatud tegevuse eest, samal ajal kui siin on vastupidi: viimane tegelane paneb tegutsema kõik ülejäänud alates eelviimasest kuni esimeseni.

Ühe või teise teksti esmasuse üle võib vaielda, aga kui rääkida sisu sümbolilisusest, leiab see just juudi traditsioonis väljakujunenud interpretatsiooni: vastavalt tänapäevastele juudi kommentaatoritele räägib “Chad Gadya” erinevatest rahvastest, kes Iisraeli maad vallutasid: kitseke sümboliseerib juudi rahvast, Jumal (isa) ostis valitud rahva välja kahe mündi eest (Mõise ja Aaron), kass sümboliseerib Assüüriat, koer Babülooniast, kepp Pärsiat, tuli Makedoonia Aleksandrit, vesi Rooma impeeriumi, hõrg saratseene, tapamaja ristikandjaid, surmaingel türklasi. Kuivõrd tõlgendus on välja töötatud ajal, mil Palestiinas kehtis Türgi ülemvalitsus, on viimases stroofis eeldatavasti juttu juudi rahva tulevasest vabastamisest.⁸ See sümbolism on inglise antropoloogi Edward Burnett Tylori arvates argument selle poolt, et just see tekst säilitas oma algse vormi, aga selle ülejäänud analoogid on moonutatud töötlus (Tylor 1989: 76). Üks argument juudi teksti autentsuse poolt võib olla ka kitsetalle kujund: nagu teada, on kitsetall sageli Iisraeli rahva kehastus, kuid selle laulu teistes variantides on kitsetalle välja vahetanud hiir (prantsuse laul sipelgast, itaalia laul idamaisest turust) või on kitsetall üldse elimineeritud (nagu saksa variandis). Need asendused on mõistetavad: raske on ette kujutada, et kass võiks ära süüa kitsetalle (seda võib õigustada ainult allegoriaga), hiire puhul on see loogiliselt rohkem põhjendatud. Üldistavalt võib nende “Tibupoeg Pio” seotud kahe tekstitüübi kohta öelda, et esimene tüüp (“MacDonaldi farm”) sarnaneb sellele rohkem sisu poolest (loomade loetlemine neid iseloomustavate häälsustega), teine (“Chad Gadya”) on lähedasem struktuuri ja lõpetatuse poolest (kindlalt väljendatud elementide hierarhia ja ere finaali). Kuid “Tibupoeg Pio” ei korda täielikult neist kumbagi.

Võib-olla on kusagil isegi olemas selle täielik analoog, sest kumulatiivsed laulud on kõigi rahvaste pärimuskultuuris väga levinud tüüp (mis lubab rääkida selle arhailisusest ja universaalsusest). Vt vene traditsioonis tekst, mis osaliselt kordab itaallaste “Pulchinot”: see on laul “Naisuke, muretseme õige maja” (*Давай-ка, женушка, домик наживать*), mis on üles kirjutatud Krasnojarski

kraist. Selle süžee on järgmine: mees arendab oma naise ees ideed, kuidas koguda jõukust, ostes palju koduloomi: kanake, pardike, lambake, lehmake jne, andes loomadele ilmeka kujundliku iseloomustuse. Selliste ostude arv suureneb kumulatiivse kuhjumise reeglite kohaselt ja laulu lõpus kujutatakse sellist pilti:

*Собачка “лаю-лаю”,
Кошечка “мяу-мяу”,
Свиночка “чахи-ряхи”,
Коровка-от “тпруки-муки”,
Конюшка “гого-гого”,
Козелок-от “чики-брыки”,
Барашек “тандры-бодры”,
Уточка с носка плоска,
Курочка счерна-пестра,
По сеничкам ходила.*

[Koerake auh-auh,
kassike näu-näu,
notsuke röh-röh,
lehmake truuke-muuke,
suksuke hoho-hoho,
kitseke köki-möki,
lambake kepsu-reibas,
pardike lapiknina,
kanake mustakirju
kõndis mööda heinakest.]

(Rudneva 1962: 217, tsit Novikova 1979: 79)

Tuleb öelda, et häälightsust jälgendavatel hüüdnimedel on selles kontekstis oluline roll: “nende abil saadakse üle üksluisusest, süžee monotoonsusest. Iga tegelaskuju ilmub välja ainult talle omase eristava tunnusega. Uue tegelase selline ilmumine tekitab liikumise tunde” (Loiter 1979: 24).

Sellele vaatamata on tegevus (liikumine) olemas kõigis eelmainitud tekstides, samuti (kas või minimaalne) algus: vene laulus teeb mees naisele ettepaneku osta loomi; prantsuse hällilaulus läheb sipelgas Jeruusalemma, aga kits istub kapsa sees, kõik ülejäänud tegelased sooritavad samuti mingeid tegevusi. Sama võib öelda ka teiste kumulatiivsete laulude kohta, mida esineb erinevates pärimustes tohutul hulgal. Ent “Tibupoeg Pios” näeme teistsugust pilti: siin puudub selgesti väljendatud tegevus, kuid predikatiivset rolli täidavad helijälgendavad elemendid, mis kõige eredamalt ilmneb finaalis “Traktor põrr-rr, ja tibukene... oi-oi” – see tähendab, et traktori hääli tähistab hääleallika tegevust (liikumist), aga tibupoja hüüatus surma. Tuleb märkida, et samalaadne konstruktsioon (“telegraafistiil”) on kõneomandamise varase staadiumi tunnus ja kõnevõime

kadumise üks etappe ajukahjustuse korral (üksikasjalikumalt vt Lurija 1998; Spivak 2000). See on vastavuses teooriaga algsest sõna kaemuslik-praktilisusest (*sympirical*) ontogeneesi ja fülogeneesi vältel, mil sõnad tähistasid mitte eset või tegevust, aga situatsiooni tervikuna, s.t tegevused ja objektid sisaldasid ühes keelises märgis, vrd: “Kui laps mängib hobusega ja ütleb “ptruu”, võib “ptruu” tähendada hobust ja rege ja istumiskäsku ja sõiduettepanekut ja peatumissoovi, sõltuvalt sellest, millises olukorras ja millise intonatsiooniga seda öeldakse ning millised žestid seda saadavad. Seetõttu, kuigi lapse esimene sõna on suunatud objektile, jääb see lahutamatuks tegevusest, s.t on kaemuslik-praktilise iseloomuga” (Lurija 1998: 37). See võimaldab pidada seda laadi tekste tõeliselt arhailisteks, teadvuse kõige iidsematele kihtidele ja mõtlemise kõige varasematele vormidele tuginevateks.

Tuleb öelda, et selliste tekstide relikte leidub mitte üksnes kumulatiivset tüüpi lauludes, vaid ka (isegi veel autentsemalt) kumulatiivsetes muinasjuttudes, mis tõenäoliselt pärinevad samast allikast nagu vastavad laulud, kuivõrd on samuti tihedalt seotud rütmiga: iseenesest “kumulatiivne printsiip on rütmi printsiip, katkematu rütm, kusjuures kõik helitekitajad on võrdsed. Sellele on allutatud jutu kõik tasemed. Rütmistuse poolest eristub jutu kogu sõnaline aines, mis sageli omandab luulelise või sellele lähedase vormi” (Loiter 1979: 27).

Sedalaadi tekstide kõige eredamad näited on vene muinasjuttudele “Nae-ris”, “Kakuke”, “Tare-tareke” jt sarnanevad lood. Tegelas-kujude alanemine analoogiliste tegevuste või olukordade kordamise saatel loob pinge ja köidab tähelepanu lõpptulemuse ootel. Kusjuures tulemus on tavaliselt traagiline: kakuke söödi ära, tareke litsuti laiaks (meenutagem ka tibupoeg Pio lõppu). Faktiliselt kirjeldavad need muinasjutud lakooniliselt maailma loomise (sündimise) ja lagunemise (surma) akti. Vladimir Propp kirjutab nende kohta: “Nende muinasjuttude peamine kunstiline võte seisneb mingi tegevuse või elementide kordamises, kuni sellisel moel loodud ahel katkeb või laguneb laiali vastupidi-ses järjekorras. [...] Kumulatiivsed muinasjutud on üles ehitatud mitte üksnes ahela põhimõttel, vaid ka kõige erinevamate kuhjumise või kasvamise ühendusvormidena, mis lõpeb mingi lõbusa katastroofiga. [...] Kuhjumisvormide mitmekesisuses peitubki nende muinasjuttude võlu ja sisu. Nad ei sisalda mingeid huvitavaid ega sisukaid süžeealisi “sündmusi”. Vastupidi, sündmused on kõige tühisemad (või saavad alguse tühistest) ja nende sündmuste tühisus on mõnikord koomilises kontrastis neist tulenevate tagajärgede ja lõpliku katastroofiga” (Propp 1976: 243). Tuletades meelde riimi ja rütmi tähtsust nendes muinasjuttudes, rõhutab Propp: “Iga uue lüli lisandumisel korduvad kõik eelmised. [...] Selles kordumises peitub nende muinasjuttude peamine võlu. Nende kogu mõte peitub värvikas kunstilises esituses. Nii iseloomustatakse käesoleval juhul iga looma mingi tabava sõna või mõne sõnaga, tavaliselt riimis (täi ronija, kirp kargaja, hiireke-kiireke, [...] konnake krooksaja, [...]).

Nende täitmine nõuab suurt meisterlikkust. Olenevalt esitusest lähenevad nad mõnikord kiirkõnele, mõnikord neid lauldakse. Nende kogu huvitavus on huvi koloriitse sõna kui sellise vastu. Sõnade kuhjumine on huvitav siis, kui sõnad on ka iseenesest huvitavad. Sellepärast püüdleval sellised muinasjutud rütmil, luule, konsonantsi ja assonantsi poole” (Propp 1976: 247). Seejuures tema arvates “kumulatsiooniprintsiipi tajume me kui relikti, kui mingite varajaste teadvusvormide produkti” (Propp 1976: 248). Samast asjast kirjutab ka Vladimir Toporov, seostades “Tare-tarekese” tüüpi loomade osalusega muinasjutte paleoliitikumi maalingutega (täpsemalt maa-aluste pühakodade seinajoonistustega), mis põhineb samasugusel loomade “liitmisel” olemasoleva kogumiga (Toporov 2010: 57).

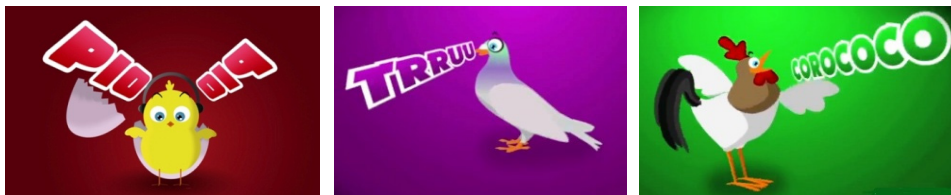
Sel moel suunavad mitte üksnes (tinglikult) “nominatiivsed” tekstid, vaid ka üksteise kõrvale lükkimine meid kõige varasemate, primitiivsemate (nii ontoloogiliselt kui ka fülogeneetiliselt) mõtlemisvormide juurde. Aheljutustusi nimetatakse sageli reliktseteks, neid leidub kõigil maailma rahvastel ja need on suunatud kõige noorematele kuulajatele, kes alles hakkavad omandama kõnet ja tunnetama maailma. Staatilise lükkimise võtet (s.t tegelaskujude mistahes tegevuse puudumine, üksnes nende nimed) loetakse ootuspäraselt seda tüüpi tekstide veelgi iidsemaks alaliigiks. Vörrelgem “Tibupoeg Pio” klipis esinevat rida sellega, mida ütleb staatilise muinasjutu kohta Irina Amrojan: “Selles ei ole faktiliselt mingit liikumist, ta meenutab pildivalikut, slide: tegelased ilmuvad järgemööda lavale ja jäävad sinna etenduse lõpuni. Kuskohast nad tulid, mis tõi neid just sellesse kohta, muinasjuttu ei huvita. Peale selle ei soorita muinasjututegelased mingeid tegevusi – [...] nad lihtsalt nimetavad ennast” (Amrojan 2005: 135). Autor seostab selliseid muinasjutte lapse kõne arenguga: ontogeneesis ilmuvad leksika arengu käigus (kui sõna läheb kaemuslik-praktilisest (*sympirical*) staadiumist juba üle sünsemantiliselle süsteemi) objektid (ja neid tähistavad nimisõnad) kõnesse varem kui tegevused ja neid tähistavad tegusõnad. Vastavalt sellele on staatilised kumulatiivsed muinasjutud määratud eelkõige maailma nimetama, sellega tutvustama: “Kogu see sõnaline tegevus meenutab iseäranis lapse tegevust kõige varasemas eas, mil ta ei ole veel tuttav sõnaga, püramiidimängu. Muinasjutt “Tare-tareke” on meie seisukohalt samasugune klotside virnastamine, kuid kuubikute asemel on sõnad: nimisõnad, nimetused. Ja samuti nagu laps õppis kompides tundma esemeid enda ümber, õpib ta tundma sõnakujundite maailma. Just seetõttu põhineb selliste muinasjuttude struktuur võtetel, mille funktsioon on tutvustada, huvi äratada (eritlev lükkimine), muljet avaldada, aidata meelde jätta, see tähendab anda aega meeldejätmiseks (kumulatsioonivõte)” (Amrojan 2005: 136). Siin võib lisada, et loomad on maailma ühed esimesed elemendid, millega laps tutvub, aga paremaks meeldejätmiseks on tekstides neid loomi lastele esitatud (või isegi nimetatud) nende häälsüste abil. Hierarhia tekkimisel (nagu

“Tibupoeg Pio” puhul) on tegu ka kategoriseerimise õpetamisega – maailma tunnetamise järgmine etapp.

Sel moel loob lükkimise või kumulatsioonivõte (hierarhia loomine) kinnitava efekti ja paelub kuulaja (“Tibupoeg Pio” puhul vaataja) tähelepanu. Siinkohal tuleb märkida (arvestades “Tare-tarekese” ja “Tibupoeg Pio” süžee lähedust), et tarekese rolli täidab teisel juhul raadio kui mingi virtuaalne reaalse tege- lastega täidetud ruum, mis annab sisule veelgi kontrastsema efekti.

Videoklipi anatoomia

Tulles tagasi uurimisobjekti juurde, tuleb rõhutada, et selle klipi puhul suurendab tähelepanu paelumise efekti mitmekordselt videorida: loomi mitte üksnes ei nimetata, vaid ka näidatakse eredate piltidena, kusjuures need on rõhutatult primitiivsed (nagu lasteraamatutes), ilma liigsete detailideta ja lihtsal erinevate värvide taustal (igale loomale vastab kindel värv, mis samuti aitab kaasa meeldejätmise efektile):

Selline efekt puudub teistel samalaadsete laulude klippidel: brasiilia analoogil, aga ka tsiteeritud “kumulatiivsetel laulukestel” vanast farmist ja idamaisest turust. Märkimisväärne on ka see, et tegelasi on selles klipis 12 – tõenäoliselt ülemäärase väsitamiseta tähelepanu köitmiseks maksimaalne arv (võrdluseks: brasiilia laulukeses tibupojast on neid 13, laulus kitsekesest 10, farmilaulus 5).

Ka helil on klipis üsna oluline roll: meloodia ja rütmi kõrval on see stiliseeritud laste järgi ja tundmatuseni on muudetud tuntud lauljanna Morgana Giovannetti häält. Nagu täheldas üks kommentaator: “Tibupoeg Piol on edu, sest see “räägib lugu”, mida kõik teavad tänu Branduardile, lugu järjekindla motiivi, haarava rütmi, ereda graafika ja teatud staadiumini kileda häälega. Lapsed, kellele seda näidatakse esimest korda, hakkavad naerma ammu enne seda, kui näevad finaali traktoriga. Olen kindel, et selle teose edu aluseks on heli” (Pallera 2012).

Niimoodi omandab “tuntud lugu” värvi ja heli, muutub tunnetatavaks ja tekitab soovi mängida seda veel ja veel (vt arvukad instseneeringud ja tantsud vastavate loomade imiteerimisega, mida kommentaatorid nimetavad “suguharutantsudeks”). On huvitav, et “Tibupoeg Piosse” suhtumine sarnaneb suhtumisega reaalsesse olendisse: tema vihkajad ihkavad internetis temaga “kohtuda”, teda “tappa”, “tükeldada”, “ära süüa”. Vrd kõige õnnestunuma paroodia teksti (“Vihkan tibupoeg Piot”, Michael Righini): “... ma tahaksin, et ta sureks, / tahaksin, et ta lõhkeks, / tahaksin, et ta kannataks / tahaksin, et ta kaoks, / et piinleks... / Ma tahaksin kohtuda tibupoeg Pioga / tahaksin, et mul oleks tibupoeg Pio, / et teda tappa, / et teda põrmustada, / et teda puruks litsuda, / teda piinata, / lõpuks lahata / ja pärast ära süüa...” Klipis kisendab tänaval kuulnud laulust hullunud noormees juhuslikule vastutulijale (muide, mingil moel meenutab too tibupoega): “Aitab!”, pärast seda esitab muusika saatel emotsionaalse monoloogi oma vihast tibupoja vastu ja lõpuks tulistab oma teisikut, kes seda taas kuulab (<http://www.youtube.com/watch?v=P7bpqyT-128>).⁹ Tuleb märkida, et selle paroodia rütmiline struktuur kordab täielikult originaallaulukese rütmi: $2+4(+2)=6(8)$ ühe ja sama segmendi kordust. Ka finaali on täpselt sama – peategelase surm.

Rääkides surmast, tuleb käesoleval juhul meenutada, et kõik “Tibupoeg Pio” efekti üle mõtisklenud uurijad märgivad seda laulukese eduloo määrava momendina. Tõepoolest, autorite loodud originaalklipi duubel muudetud lõpuga (kogu klipi vältel ennast treeninud tibupoeg annab lõpus traktorile poksikindaga hävitava löögi) ei tekita vaatajates sellist huvi ja pigem ei meeldi neile.

Sotsioloog Mirko Palleri, kes püüdis vaadelda kirjeldatud fenomeni TEC (*Tensione, Emozione, Catarsi* – pinge, emotsioon, katarsis) mudeli abil, näeb klipi lõpus omamoodi katarsist, mida vaataja peab kogema: “Mulle tundub, et “Tibupoeg Pio” poolt esile kutsutud katarsis seisneb koomilises lõpus, nimelt hetkes, mil traktor lõmastab enamiku vaatajate suureks sadistlikuks rõõmuks luuletuse lõputu kordamise tõttu juba vihatuks muutunud pisikese tibupoja. [...] Emotsioon on rõõm: korduvad riimid rahumeelsete loomade ja nende häältega muudavad meid lasteks ja äratavad meis süütuse arhetüübi, mille tasuks on elu *puer aeternus* [igavene noorus] puutumatus paradiisis, mis on asustatud kõigi nende laulvate ja tantsivate loomadega, kuid see elu on pidevas ohus – kerge on muutuda naiivseks ja sel kombel tüütult vihatavaks ning sellepärast tuleb sind tuua reaalsusse täiskasvanuliku ja mõnevõrra julma (et mitte öelda sadistliku) žestiga. See on omamoodi vabatahtlik ja sihilik “paradiisi langemine”, kaob ideaalne koht, kus tahame hoida oma lapsukesi, kuid mis võib transformeeruda võltsiks ja ebareaalseks paigaks, kutsudes esile vastandtundeid: küünilisus, sadism, nihilism. Ja just see kontrast annab sellele filmile kultusliku fenomeni!” (Palleri 2012).

Sellele analüüsile võib lisada, et arhetüüpidest rääkides ei tohi unustada sümbolistlikku kujundit kandvat peakangelast – tibupoega, kes süütuse kõrval kehastab elu algust. Tuletame meelde, et klipi alguses vupsab ta välja munast – universaalne sündimise ja maailmaloomise sümbol. See kujund sünnitab teadvuses kõige tähtsamate ja esmaste eksistentsiaalsete üleelamistega seotud assotsiatsioone, seepärast on loogiline, et kui klipp algab sünniga, peab ta lõppema surmaga. Peale selle esineb mõnede Aafrika ja Lõuna-Ameerika rahvaste rituaalides tibupoja ohverdamist, tibu arvatakse olevat seotud surnute hingedega, hingede saatja initsiatsiooniriitustes ja teiste religioonilis-maagiliste pühade puhul (Herder 1986: 37). Tõenäoliselt leidsid need arhailised ettekujutused kajastuse ka tänapäeva folklooris: tuletagem meelde laulukest praetud ja aurutatud tibupojast (*Цыпленок жареный, цыпленок пареный*), kes tahab elada, kuid lõpuks siiski sureb (vt selle teksti analüüsi Nekljudov 2005).

Kokkuvõtteks

Ülaltoodut kokku võttes tuleme tagasi selle analüüsi põhiküsimuse juurde: mis on see, mis köidab ja lummab selle “lõmastatud tibupojast rääkiva igava ja tüütu loo” puhul. Toome välja peamised (juba mainitud) tegurid, mis määravad “nakatavuse”:

- 1) lastelaulu vorm, mis meenutab samaaegselt kumulatiivseid muinasjutte, liisusalme, loitse, primitiivseid laulukesti jne, mis viitavad rituaalsete tekstide religioonilis-maagilise tähendusega jäänukvormidele;
- 2) teksti ja videojada ahelstruktuur, mis tekitab assotsiatsioone laste kuubikute, sõnastikupiltide ja esimeste mängudega (matrjoškad, püramiidid) ning viib vaataja tagasi muretusse lapsepõlve. Vähem oluline pole ka ahela lülide optimaalne arv (12), millest rohkem oleks väsitav, aga vähem ebapiisav;
- 3) helirida, mis koosneb korruga loomade häälejälgendustest ja kergest meeldejäävast (nähtavasti aju vastuvõtu seisukohalt “õigest”) rütmist, mis koos eelloetletud faktoritega viitab taas rituaalsetele tantsudele ja suguharude põliste kommetele, milles korduval rütmil oli esmajärguline tähtsus. Siin tuleb märkida ka muusika taktis pead liigutavate loomade rütmilist liikumist – see loob lummava mulje nagu pendli liikumine, mida kasutatakse hüpnootiseerimisel;
- 4) ootamatu (ja samal ajal alateadlikult oodatud) finaali, mis loob oma laadse hierarhilise järgnevuse katkemise efekti (üldisesse loomade ritta mittekuuluv traktor) ja samal ajal viitab arhetüüpsetele ettekujutustele rituaalsest ohverdamisest. See ilmselge ja varjamatu kontrast, mis realiseerub idüllilise pildi vahetumisega sadistlikuga, sisaldab endas

tõenäoliselt üht olulist, kui mitte peamist põhjust, miks see klipp on nii paeluv;

- 5) lõpuks arhetüüpsete ettekujutuste kompleks, mis on seotud tibupoja ja muna sümboolikaga ning puudutab teadvuse kõige eksistentsiaalsemaid kihte.

Tundub, et suguharu rituaalsete tantsude ekstaasiga võrreldava tugeva efekti põhjustab just kõigi nende tegurite koostoime, mitte ükski neist eraldiseisvana. Sellest kõneleb ka psühhiaater Antonio Picano (Rooma San Camillo Forlanini haigla psühhiaatriaosakonna juhataja): “Need videod avaldavad mõju impulsiivsele mehhanismile, mille aju käivitab, et talitseda ärevust. [...] Impulsiivseid mehhanisme iseloomustab tendents saavutada kontroll mõistuse üle, täita tühjust, hõivata “mentaalne ruum”. See on sama hea kui usaldada osa iseendast korduva motiivi hoolde” (Capocelli 2012). Umbes sama, kuid palju lihtsamate sõnadega ütles välja üks internetikommentaator: “... kui hakkad lõputult kordama seda või suvalist teist sõnajada, isegi mõttetut, muutub see tõeliseks mantraks. Selle funktsioon on peatada jutukas mõte teadvuses. See on see, mida meil kõigil on vaja, et teadvust tühjendada ja vabastada ärevusest” (Pallera 2012).

Niisiis saab selgeks “Tibupoeg Pio” mehhanism ja eesmärk: saada eksalteeritud nauding, vabastada mõistus ärevusest, sukeldudes lapsikusse, primitiivsesse, ürgsesse seisundisse, mille kutsuvad esile üheaegselt kasutatavad visuaalsed, audiaalsed ja semantilised võtted, mis on suunatud kollektiivse alateadvuse arhetüüpide aktiveerimisele.

Tõlkinud Asta Niinemets

Kommentaariid

¹ Aitäh T. V. Tšivjanile temalt artikli ettevalmistamise käigus saadud väärtuslike märkuste ja kommentaaride eest.

² Tekstitöötlus: Maurizio Paniconi, Morgana Giovannetti, Lucio Scarpa; muusikaline töötlus: Lucio Scarpa ja Davide Pistoni; esitus Morgana Giovannetti.

³ Vt nt <http://www.youtube.com/watch?v=3jJfv5s-gWU>.

⁴ http://www.youtube.com/watch?v=z9V0z_BFHRI (vaadatud 12. detsember 2013 – ei ole enam kättesaadav).

⁵ E o pintinho piu: <http://www.youtube.com/watch?v=0aJYrCoN7bc>.

⁶ <http://www.youtube.com/watch?v=Lr4EStuduKo>.

⁷ <http://www.youtube.com/watch?v=IaeRmVy9fwI&feature=related>.

⁸ <http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%95%D0%AD%D0%91%D0%95/%D0%A5%D0%B0%D0%B4-%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8C%D1%8F>. Tänan Keren Dubnovi (Jeruusalemm) selle teksti selgitamise ja kommenteerimise eest.

⁹ See video ei ole enam kättesaadav.

Kirjandus:

Amrojan, Irina 2005. *Povtor v strukture fol'klornogo teksta*. Na materiale russkikh, bolgarskikh i cheshskikh skazochnykh i zagovornyykh tekstov. Moskva: Gos. respublikanskii tsentr russkogo fol'klora.

Caliandro, Alessandro & Beraldo, Davide 2012. Il caso Pulcino Pio: DNA virale e potere ontologico del brand. *Centro Studi Etnografia Digitale* 7. september (<http://www.etnografiadigitale.it/2012/09/il-caso-pulcino-pio-dna-virale-e-potere-ontologico-del-brand/> – 6. november 2014).

Capocelli, Roberto 2012. L'esperto, il contestato "Pulcino Pio" attua un meccanismo compulsivo che contiene l'ansia. *Avanti!* 4. september (<http://www.avantionline.it/2012/09/secondo-lesperto-il-contestato-pulcino-pio-attua-un-mechanismo-compulsivo-che-contiene-lansia/#.UJ2K1eQgbW8> – 6. november 2014).

D'Aquili *et al.* 1979 = D'Aquili, Eugene & Laughlin, Charles D. & McManus, John (toim). *The spectrum of ritual: A biogenetic structural analysis*. New York: Columbia University Press.

Herder 1986 = Herder Lexicon. *The Herder symbol dictionary. Symbols from Art, Archaeology, Mythology, Literature, and Religion*. Wilmette, Illinois: Chiron Pubns.

Lekomtseva, Margarita 1993. Semioticheskii analiz odnoi innovatsii v latyshskikh zagovorakh. Nikolaeva, T. M. (vast toim). *Issledovaniia v oblasti balto-slavianskii dukhovnoi kul'tury. Zagovor*. Moskva: Nauka, lk 212–226.

Loiter, Sofia 1979. O zhanrovoi spetsifike kumulativnoi skazki. *Problemy izucheniia ustnogo narodnogo tvorchestva*. Respublikanskii sbornik 6. Moskva: Izd-vo MOPI im. N. K. Krupskoi, lk 18–28.

Lurija, Aleksandr 1998. *Iazyk i soznanie*. Rostov-na-Donu: Feniks.

Melnikova, Larissa 1990. Priemy postroeniia tekstov schitalok. Matvejeva, Rufina (toim). *Russkii fol'klor Sibiri. Elementy arkhitektoniki: sbornik nauchnykh trudov*. Novosibirsk: Nauka, lk 112–126.

Metškovskaja, Niina 1998. *Iazyk i religiia. Lektsii po filologii i istorii religii* (gl. 40: Schitalki i drugie fol'klornye potomki zagovorov). Moskva: Izdatel'sko-torgovyi dom GRAND (<http://www.litmir.net/br/?b=19433> – 4. november 2014).

Nekljudov, Sergei 2005. "Tsypnenok zharenyi, tsypnenok pareni...". Toporov, Vladimir (vast toim). *Iazyk. Lichnost'. Tekst*. Sb. st. k 70-letiiu T. M. Nikolaevoi. Moskva: Iazyki slavianskikh kul'tur, lk 637–649.

Novikova, Anna 1979. *Problemy izucheniia ustnogo narodnogo tvorchestva*. Respublikanskii sbornik 6. Moskva: Izd-vo MOPI im. N. K. Krupskoi, lk 75–89.

Pallera, Mirko 2012. Perché il Pulcino Pio è virale. *Ninja Marketing* 10. september (<http://www.ninjamarketing.it/2012/09/10/pulcino-pio-marketing-video-virale> – 6. november 2014).

Propp, Vladimir 1976. Kumulativnaia skazka. *Fol'klor i deistvitel'nost'*. Izbrannye stat'i. Moskva: Nauka.

Rudneva, Anna (koost) 1962. *Russkie narodnye pesni Krasnoiarskogo kraia*. Moskva: Sov. Kompozitor.

Spivak, Dmitri 2000. *Izmenennnye sostoiianiia soznaniia: psikhologii i lingvistika*. Sankt-Peterburg: Iuventa.

Tylor, Edward Burnett 1989 = E. B. Tailor. *Pervobytnaia kul'tura*. Moskva: Izdatel'stva politicheskoi kul'tury.

Turner, Frederick & Pöppel, Ernst 1995 = F. Turner & E. Peppel'. *Poeziia, mozg i vremia*. Rentschler, Ingo & Herzberger, Barbara & Epstein, David (toim). *Krasota i mozg. Biologicheskie aspekty estetiki*. Moskva: Mir (http://zeigarnik.ru/tmp/Beaty_and_the_brain.pdf – 4. november 2014).

Tolstaja, Svetlana 2005. Ritm i inertsii v strukture zagovornogo teksta. Svešnikova, T. N. (vast toim). *Zagovornyi tekst. Genezis i struktura*. Moskva: Indrik, lk 292–308.

Toporov, Vladimir 2005. Chislovoi kod v zagovorakh. Po materialam sbornika L. N. Mai-kova "Velikoruskie zaklinaniia". Svešnikova, T. N. (vast toim). *Zagovornyi tekst: genezis i struktura*. Moskva: Indrik, lk 194–246.

Toporov, Vladimir 2010. K proiskhozhdeniiu nekotorykh poeticheskikh simvolov. Paleoliticheskaia epokha. Toporov, Vladimir. *Mirovoe derevo. Universal'nye znakovye komplekсы* 1. Moskva: Rukopisnye pamiatniki Drevnei Rusi.

Summary

Magic of the Little Chick Cheep: A Sudden Emergence of a Valuable Traditional Text

Maria Zavjalova

Keywords: counting-out rhymes, folklore, hits, mass culture, The Little Chick Cheep

The article focuses on the song "Il Pulcino Pio" (in Eng. The Little Chick Cheep), which was released and became a real hit in Italy in 2012, analysing the reasons for its popularity. In a more detailed investigation of the ostensibly simplistic song with no special content, the author explains its deep semiotic meaning and derivation from the most ancient layers of consciousness. The analysis points to the main factors that helped the song get fixed in the minds of the general public: children's song form reminding of cumulative fairytales, counting-out rhymes and primitive ditties; the chain structure of the alternating text and video; imitations of animal sounds and easily memorable rhythm, and an unexpected finale.

The analysis elucidates the mechanism and purpose of "The Little Chick Cheep": to derive exalted pleasure, free the mind from anxiety, by delving into a childish, primitive, primal state, which is generated by simultaneous visual, audial and semantic techniques directed at activating the archetypes of collective subconsciousness.

Olümpiavõitja kui rahvuskangelane: folkloristlik vaade ühele dopingujuhtumile¹

Piret Voolaid

Teesid: Artikli keskmes on usu, uskumise ja usaldamise kategooriad ja neid väljendavad diskursused kahekordse olümpiavõitja, Eesti murdmaasuusataja Andrus Veerpaluga seotud dopinguskandaalis, mis puhkes 2011. aasta aprillis Eesti meediaväljaannetes ja pälvis avalikkuses erakordset tähelepanu kuni õigeksmõistva kohtuotsuse langetamiseni märtsis 2013.

Pärast šokeerivat uudist muutus rahva poolehoidu retooriliseks ekvivalentiks dopingusüüdistuse saanud sportlase uskumine ja usaldamine. Usk ja usaldus tõusis esiplaanile nt sündmust kajastavate artiklite veebikommentaaries, solidaarsuse väljendusena loodud Facebooki kogukondade, nt "Usume Andrus Veerpalu" postitustes, mitme linna keskväljakul korraldatud inimkettides, osutades konkreetse sportlase staatusele kogukonnas ja moodustades uurimuses tõsimeelse toetajate diskursuse. Kogu tegevuse foonil on irooniline diskursus, mis seab kahtluse alla sportlase aususe ja esiplaanile teemast ükskõikse üleoleku, väljendub sagedamini sportlase suhtes negatiivse hinnanguga kommentaaries, sündmuse järel tekkinud paroodiates. Kirjutises analüüsitakse olümpiakangelase kui rahvusliku sümboli ja müüdi ning temasse uskumise ilminguid folklooris, mida võib žanriliselt nimetada nt tänapäeva linnamuistenditeks, vandenõulugudeks, naljandeiks ja anekdootideks.

Märksõnad: dopingulood, fännikultuur, kangelane, rahvuslik identiteet, spordifolkloor, stereotüübid, usk, vandenõuteooriad

Sissejuhatuseks

Käesolev kirjutis on 2011. aasta aprillis eesti meedias ühe olümpiavõitja ümber puhkenud dopinguskandaali folkloristlik analüüs. 23. veebruaril 2011 teatas Eesti endine murdmaasuusataja, kahekordne maailmameister ja kahekordne olümpiavõitja Andrus Veerpalu, et ei osale tervislikel põhjustel eesseisvatel Holmenkolleni maailmameistrivõistlustel ja lõpetab oma sportlasekarjääri. Poolteist kuud hiljem, 2. aprillil 2011 ilmus *Postimehes* Tuuli Kochi ja Peep Pahvi sensatsiooniline artikkel (Koch & Pahv 2011), milles teatati esimest korda avalikult anonüümsele allikale viidates Veerpalule tehtud dopingutes-

ti positiivseks osutunud A-proovi olemasolust. 14. veebruaril 2011 tuvastas Maaailma Antidoping Agentuur (World Anti-Doping Agency WADA) Veerpalu organismist 29. jaanuaril 2011 tehtud testi põhjal lubatud normist kõrgema kasvuhormooni (HGH – *Human Growth Hormone*) taseme, mis sai B-proovi näol mitteametliku kinnituse sama aasta 5. ja 6. aprillil Saksamaal Kölni laboris. 7. aprillil lahvas Eesti Suusaliidu pressikonverentsil dopinguskandaal, millega kaasnes kuni kaks aastat hiljem jõustunud õigeksmõistva kohtuotsuseni tugev meedia ja avalikkuse tähelepanu. Pressikonverentsil tunnistas olümpiavõitja, et sai 15. veebruaril teada positiivse dopinguproovi andmisest, kuid kinnitas, et ei ole keelatud aineid tarvitanud ei võistlusväliselt ega võistlustel. 23. augustil 2011 määras Rahvusvahelise Suusaföderatsiooni (FIS) kolleegium sportlasele dopingut tarvitamise eest kolmeaastase võistluskeelu. Otsus kaevati advokaat Aivar Pilve abiga edasi spordiarbitraažikohtusse.² Rahvusvaheline Spordiarbitraažikohus mõistis Veerpalu 2013. aasta 25. märtsil õigeks ja tühistas võistluskeelu, kuna WADA testis (WADA isoform HGH test) arvestati kasvuhormooni piirmäärasid valesti ja esines protseduurilisi vigu.

Eri huvirühmade koondumine sündmuse ümber ja vastastikune võimendumine ehk sotsiaalne resonants sai alguse kutselisest ajakirjandusest ja väljendus rohketes uudistes, igale uuele uudiskillule järgnenud aruteludes ja kommentaarides, mitmes aktsioonis, nt sportlasele poolehoidu väljendavates sotsiaalmeediarühmitustes ja eri linnades korraldatud inimkettides. Folklooristile pakub sellises resonantsis huvi eelkõige tekkinud folkloor, mis emotsionaalses kommunikatsioonis tekib ja võib väljenduda väga erinevais žanreis, nt sündmuse järel sündinud ja levinud kuulujutulistes vandenõulugudes, naljades-aneekdootides, kogukondlikes stereotüüpides.

On huvipakkuv, et teema üheks retooriliseks alustalaks sai uskumine ja usaldus. Üliemotsionaalses õhkkonnas polariseerus avalikkus mustvalgelt kaheks: need, kes uskusid, et Veerpalu pole dopingut tarvitanud ja on süütu, ning need, kes teda ei uskunud. Loomulikult leidis ka neid, kellele teema korda ei läinud, kuid nende ükskõikne hääl kahe vastasleeri vahel meedias kuigi suurt kõlapinda ei leidnud. Artikli põhieesmärk on näidata, millised uskumise ja usaldusega seonduvad mõttemustrid ja stereotüübid olid erisugustes vormides avaldunud dopingufolklooris valdavad, ja analüüsida, kuidas need mustrid osalesid laiemas sotsiokultuurilises raamis (tõsimeelse ja iroonilise diskursuse skaalal) rahvusliku müüdidloome teenistuses.

Uurimuse põhilise allikmaterjali moodustavad kahe aasta vältel (aprillist 2011 märtsini 2013) kogutud tekstid, põhiosas Veerpalu juhtumiga seoses Delfi (<http://www.delfi.ee>) uudisteportaalil ilmunud artiklite kommentaarid ja Facebookis sündmuse ajal loodud kogukonnalehtede postitused.

Teoreetiline raamistik

Dopingujuhtumi folkloor kui uudispõhine spordifolkloor

Ajakirjaniku taustaga USA teadlane Russell Frank (2011) on nimetanud folkloori, mis sõltub meedia loodud teadmistest aktuaalsete päevasündmuste kohta ja kommenteerib neid, uudis(folk)looriiks (*newslore*). Uudispärimus võib leida väljenduse väga paljudes folkloorivormides, nagu nt naljad (sh katastroofihuumor), ütlused, kuulujutulised linnamuistendid, digitöödeldud fotod, pilavad uudislood, trükiste vahesedelid, mitteametlikud ringkirjad, laulu- ja luuleparoodiad, kommerts- ja poliitreklaamid, koomiksid, animatsioonid jne. Ka kõnealuse dopingujuhtumi avalikustamise järel sündinud lood ja levinud mõttesuunad/uskumused omandavad uudispärimuse väärtuse, kui ammutavad ainekst päriselt aset leidnud päevasündmustest ning on reageering nii meedias kajastatud sündmusele kui ka meediakajastustele endile. Ühtlasi kuulub see pärimus kitsamas mõttes spordifolkloori valdkonda, mida seob ühise tunnusest sporditemaatika (vt ka Voolaid 2003: 197). Spordifolkloorse käsitluse epitsentris on sportlane kui spordiprotsessi peategelane. Välja joonistuvad järgmised folkloorikandjate alarühmad: 1) sportlased ja sporditegelased, sh sportlased, spordipedagoogid (treenerid, kehalise kasvatuses õpetajad), sporditegelased (spordiametnikud, -ajakirjanikud, -medikud jne); 2) spordihuvilised, sh aktiivsed fännid, juhuharastajad, võistluspublik, ka nn tugitoolisportlased; 3) spordikauged (sh sportlaste, treenerite ja nende igapäevase tööga vähe kursis olevad) inimesed. Mõistagi ei saa tõmmata teravaid piire, millal konkreetne inimene kuulub ühte, teise või kolmandasse spordifolkloori kandjate rühma. Ühe spordiala spetsiifilise folkloori kandja ei pruugi midagi teada teise ala sportlaste slängist ega tunda vastavat pärimust ja sellest aru saada. Mingit osa spordihuviliste ja spordivõhikute folkloorist tunneb aga igaüks. Peale otsesemate spordiringkondade (rühmad 1 ja 2) põhjustas Veerpalu dopingujuhtum resonantsi ka kõige spordikaugemas folkloorikandjate rühmas (3), kelle suhe spordiga seonduvasse kujuneb eelkõige meedia vahendusel või näiteks tuttava suust kuuldu järgi. Enamasti teevad võhikud oma järeldused sekundaarsete allikate põhjal, kuid väga laia kandepinnaga või huvisfääriga sporditemaatika (suurvõistlused) ei jäta neidki külmaks. Veerpalu dopingujuhtum jõudis kitsast sporditegelaste ja spordihuviliste ringist väljapoole. Välisring, tajudes ohtu oma rahva ja riigi mainele, reageerib sellele oma seisukohavõttude, eelarvamuste ja lugudega. Üldjuhul tekitavad laiemat vastukaja sporditipud ja/või (nii negatiivses kui ka positiivses mõttes) kära tekitanud atleedid. Just spordikauged inimesed väljendavad kõige laiemale üldsusele omaseid arusaamu, väärtushinnanguid ja mustvalget suhtumist sporti. Pärimusest võib kumada läbi emotsionaalne taust:

igatsus olümpiavõitude, tiitlivõistluste medalite, aga ka kangelaste ja kuulsuste ümber ringlevate lugude, skandaalide ning intriigide järele. Käibelolev folkloor võimaldab summaarselt vaadelda, kuidas hinnanguid andes reageeritakse ja millised on üldisemad mõttesuunad: kui lootust äratanud olümpiasportlast tabab õnnestumise asemel ebaõnn (käesolevas uurimuses dopinguskandaali sattumine), tekivad sellest kohe vastava hinnanguga lood, stereotüüpsed seisukohad. Kuulujutuna levivaid keelatud ainete teemalisi spekulatsioone toetab üha tugevnev dopinguvastane võitlus ja tõsiasi, et dopingusüüdistustega tippportlasi on viimastel aegadel väga palju esile kerkinud. Kõik skandaalised juhtumid ja seigad pälvivad meedia ja avalikkuse teravdatud tähelepanu. Dopinguskandaalide kajastused peegeldavad tavaliselt pettumust sportlases, loobutakse olemast sportlasega ühes paadis ja käibeale lähuvad lood, mis sisaldavad negatiivset suhtumist ebaausasse käitumisse. Sellel taustal pakub huvi, millise suhtumise tõi endaga Veerpalu juhtum.³

Olümpiavõitja kui rahvuskangelane – uskumine, usaldus ja vandenõulood

Eestlaste rahvusliku eneseteostuse teel on muuhulgas olnud oluline ja emotsionaalne kogukondlik roll spordikangelastel, eriti olümpiavõitjatel (Peegel 1995; Kivine 1995: 18 jpt). Nimetamist väärivad nt 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul eesti folklooris kajastunud raskejõustiklased – maadlejad ja tõstjad – ja nende kangelaslikkust esiletõstvad rahvajutud. Nende traditsiooniliste lugudega seostatakse oma järjepidevust ja identiteeti. Nii olid nt pikemaks ajaks traditsiooni kinnistunud pajatused esimese eestlasest maadlusvõilase Georg Lurichi kohta,⁴ nn eeposlikud dimensioonid (vt Kivine 1995: 10) omandas eestlaste esimene olümpiakangelane Martin Klein hõbedase etteastega 1912. aasta Stockholmi olümpiamängudel peaaegu 12 tundi kestnud maadlusmatšil; rahva hulgas teatakse tänapäevani folkloorina levinud ergutusi 1936. aasta Berliini olümpiamängudelt kuldmedali toonud maadlussangar Kristjan Palusalule (Voolaid 2003: 213).

Kõnealuse dopinguloo üks tasandeid seostub samuti rahvusliku müüdi loomega. Murdmaasuusatamine, millega Veerpalu tegeleb, on nii kohalike kliimaolude kui ka harrastajate ja publiku rohkuse ning tipp tulemuste tõttu lähiminevikus olnud Eesti olulisemaid rahvusspordialasid (ühemõtteliselt kajastub see 2007. aastal Eesti Suusaliidu 85. juubeliks ilmunud Tiit Lääne (2007) koostatud ajalooraamatu pealkirjas *Suusatamine – Eesti rahvussport*). Kahtlemata on pikaajaliste traditsioonidega ja avaliku huvi orbiidis olevate rahvusspordi staatustes alade esindajatel rahvuskangelase kuvandi loomisel

tähtsam ja lihtsam roll kui nn vähemtuntud spordialade harrastajatel. Eesti murdmaasuusatajate (peale Veerpalu olümpiavõitja Kristina Šmiguni, aga ka Jaak Mae jt) edu tiitlivõistlustel on suusatamise olulist rolli etnilises enesemääratlemises põlistanud. Lisaks on Andrus Veerpalu oma isikuomaduste ja käitumisega rahvuskangelane kõige positiivsemas mõttes, selle staatuseni on sportlane jõudnud andekuse, aastatepikkuse tööga ja üliinimliku jõupingutusega, millele on aidanud kaasa ka eeskujulik isiklik elu ja viie lapsega pereisa seisus. Neile kangelase tingimuslikele omadustele osutasid ka mitmed dopinguskandaali puhkemise järel ilmunud eri valdkondade spetsialistide analüütilised tõlgendused.⁵ Folkloristlikus plaanis võib olümpiavõitja rolli seostada ka muinasjutukangelase rolliga, kes tegutseb rahvussangarina erilises, väga spetsiifilises tippspordimaailmas ja kelle eluteed võiks kirjeldada nt Vladimir Proppi klassikaks kujunenud, 1920. aastate lõpust pärineva universaalse ime-muinasjutu struktuurimudeli kaudu (Propp 1969 [1928]).⁶ Mudeli kohaselt on kesksed kangelase teekond, katsumuste ületamine ja olümpiavõidu ning sellega kaasneva austusega päädiv õnnelik lõpp.⁷

Edukas tippsportlane on tänapäeval tuntud avaliku elu tegelane, kelle tulemused sõltuvad teda ümbritsevast suurest süsteemist, teda teenindavast üliprofessionaalsest personalist ja sponsoritest kuni kaasaelajate-fännideni välja. Tavaliselt ei esinda ta suurvõistlustel niivõrd ennast, kuivõrd just riiki ja rahvast. Nii on ka sportlase edu kogukonna edu, mille kaudu on võimalik mõjutada rahvuslikku eneseteadvust. Spordi ja rahvusluse seoses on Jyrki Pöysä rõhutanud, et globaliseeruv ja meediapõhine hilismodernsus maailmas võimaldab sport kogeda rahvustundeid mugavas ja (enamasti) turvalises ümbruses, kuigi mõnel juhul võib banaalne natsionalism muutuda kergesti avatud patriotismist agressiivseks huligaansuseks (Pöysä 2004: 56).

Positiivsuse säilitamiseks on inimestel motivatsioon hoida kõrget enesehinnangut. Seda saab teha, toetudes kahele mudelile – refleksioonile ja võrdlusele. Refleksioon esineb juhul, kui inimesed tunnevad ennast hästi teise inimese edu tõttu: nad muutuvad tähtsamaks teise inimese kuulsuse aupaistel (Habimana & Massé 2000: 22). Refleksiooni ja võrdluse teooriast lähtuvalt võime eestlaste olümpiavõidu-igatsust ja sportlase kui kangelase ülistamist nimetada rahvuslikul tasemel refleksiooniks. (Meie) sportlase edu on ühtlasi terve (meie) kogukonna edu ja ka tasu (nt olümpiamedalid) peab rahvas piltlikult enda omaks.⁸ Niisugune kangelasega samastumine põhjustas ka dopingujuhtumise olukorra, mida nimetati meedias “kollektiivseks šokiks, rahvuslikuks traumaks, mis on võtnud religioosseid jooni” (Delfi juhtkiri 8. aprill 2011).⁹ Haavata ei saanud mitte üksnes dopingutarvitamisega vahele jäänud sportlane, vaid tema poolehoidjad ja kaasaelajad. Samal ajal erineb Veerpalu intsident, mis sai õigeksmõistva kohtulahendiga õnneliku lõpu, teistest sarnastest juhtumitest

(vrd Kanada sprinter Ben Johnson, USA jalgrattur Lance Armstrong, Soome suusatajad Harri Kirvesniemi, Mika Myllylä jpt). Nõnda omandas negatiivne sündmus positiivse väljundi, mis turgutas rahvuslikke tundeid ja haaras inimesi.

Kõnealuse juhtumi näitel on olümpiasportlase kui rahvuskangelase ideega väga otseselt seotud ka usu ja uskumise teema. Omamoodi kvaasi- või parareligioonis pole küsimus enam ratsionaalsetes analüüsitulemustes ja mõõdetavates numbrites, vaid meedia mõjul tõuseb esile teema, kas kangelast uskuda/usaldada või mitte. Inimeste suhtumine põhineb subjektiivsetel hinnangutel, seda nii kollektiivsel kui ka isiklikul tasandil. Käesolevas kirjutises saab usku käsitleda metafoorsena, pigem tähendab usk oma rahvuskangelase usaldamist. Olemuselt sarnaneb see kuulsuste jumaldamisega. István Povedák, kes on põhjalikumalt uurinud kuulsuste kultust Ungaris, on sedastanud, et “erinevate kuulsuste kultus sisaldab eri tasemel religioosseid komponente. [...] Sellist tüüpi kuulsuste kultus toimib religiooselt subkultuurilisel tasandil ja võib toimida fännide seas religioonina” (Povedák 2009: 9). Samas mõõnab ta, et seda ei defineerita tavamõistes religioonina, vaid kvaasi- ja pseudoreligioonina (*quasi-, pseudo-religious belief*).

Usu ja kangelase usaldamisega haakuvad dopinguskandaalidega seotud konspiratiivsed lood moodustavad uuema temaatilise spordijuttude ja -uskumuste rühma, millel on mõningaid ühistunnuseid tänapäeva linnamuistenditega. Tavaliselt levivad sellised lood kui kuulujutt. Enamasti iseloomustab neid anonüümsus, põhiloo rajanemine uskumusel või veendumusel, millele lisandub moraliseeriv osa (Kalmre 1996: 137–139). Ka internetikommentaaries levinud realistlikud dopingujutud räägivad tõestest või väidetavalt tõestest sündmustest ning võivad sisaldada irooniat ja üleloomulikkuse elemente, jättes samas suhteliselt usutava mulje.

Uurijad on osutanud, et nii nagu tänapäeva linnamuistendid, levivad ka vandenõuteooriad kriisisituatsioonides, millega kaasnevad hirmu ja kahtluse õhkkond ja ametlike (institutsionaliseeritud) infoallikate vaegus, ebamäärasus või koguni vastandlikkus (Kalmre 2000; Fine & Ellis 2010; Madisson 2012: 39). Kuigi ametlikud meediaväljaanded esitasid pidevalt erisugust infot, kaasnes Veerpalu dopingujuhtumiga subjektiivsetel ja objektiivsetel põhjustel algusest peale teabevaegus, mis lõi umbusu ja usaldamatuse õhkkonna. Infoküllus ja infoallikate paljusus internetis võib viia peavoolu ja alternatiivsete infoallikate vastandumiseni. Uurijad on täheldanud, et välja pakutud vandenõuteooriates võib peavoolumeedias kajastatud *ametlik tõde* saada lausa *vale* sünonüümiks (Renard 2007: 225), usk konspiratiivsetesse lugudesse põhjustab avalike infoallikate suhtes radikaalselt skeptilise hoiaku (nt Keeley 1999: 121; Dentith 2012: 84).

Vandenõuteooriate abil püüavad inimesed kuidagi otsida tõde ja leida vastust küsimusele, kas sportlast võib uskuda. Meedial on selles protsessis küll oluline roll, kuid inimese küsimusele ta tihtipeale lõplikult vastata ei suuda ning annab ise pidevalt signaale, mis ajendavad tavainimest saadud pooliku informatsiooni põhjal edasi mõtlema ja fantaseerima või varasemate kogemuste põhjal ise järeldusi tegema. Tihti üritavad vandenõuteooriad pakkuda oletatavaid alternatiivseid selgitusi, mis on ametlike allikatega vastuolus (Coady 2006: 119). Siinse uurimuse seisukohalt pakub huvi, millised vandenõulood konkreetse juhtumi järel esiplaanile kerkisid. Loomulikult ei saa lugude põhjal tõe jälile, kuid teema on inimeste silmis intrigeeriv, aktuaalne ja “rääkimist” väärt.¹⁰

Mänguline huumor ja iroonia veebikommentaaries

Juhtumi polariseerumist käsitletlen kahe diskursuse abil. Tõsimeelne diskursus hõlmab olümpiavõitjat usaldavaid, kaitsvaid, toetavaid, heroiseerivaid kasutajakeskseid väljendusviise, aga ka vastaspoole tõsiseid väljaütlemisi. Irooniline diskursus katab sündmuse järel tekkinud igasuguse huumori (nt naljaparoodiad). Siia mahuvad ka ükskõikne üleolek teema suhtes ning sportlase ja tema toetajate suhtes negatiivse hinnanguga kommentaarid. Uurimuse allikaines pärineb internetist, kus huumor ja iroonia on sagedased ja täidavad mitmesuguseid eesmärke. Uurijad on väitnud, et liiga suur šokk, usaldusväärse info nappus ja kogu teema keerukus ei soodusta üldiselt naljategemist (vt Laineste 2009: 58). Ka Soome folklorist Ulla Lipponen on kinnitanud 2001. aasta murdmaasuusatamise MM-võistlustel Lahtis dopingukontrollis vahele jäänud kuue Soome suusatajaga seotud rahvusliku skandaali näitel, et irooniline toon ja nali olid vahetult pärast juhtumi ilmsikstulekut välistatud – rahvast tabanud šokk ei lubanud teemat naeruvääristada (vt SKS 2001: 13). Mõne aja pärast oli huumor aga valdav (*ibid.*).

Inimesi vapustanud sündmuste järel on folkloorile, sh narratiividele ja huumorile omistatud leevendavat teraapilist toimet (nt Kaivola-Bregenhøj 2005: 311; Kalmre 2009; Kuipers 2002: 453). Vestluste mängulised arendused võivad kohtuda, põimuda ja kumuleeruda väga erinevates kontekstides ja erinevatel tasanditel, sõltudes keskkonna olemusest ja funktsioonidest. Mänguline veebikommenteerimine pakub sotsiaalset rahuldust, sest see võimaldab väljendada tundeid ja hoiakuid (Virtanen 2013: 270). Olgu need tõsimeelsed või mitte, tõmbavad kommentaarid kohe sihtrühma kaasa. Rohket mängulisust, nalja ja vaimukust on peetud lausa arvutivahendatud suhtluse oluliseks omaduseks (vt nt Danet 1995; Danet *et al.* 1997). Ray Oldenburg (1999) on väitnud, et

tösidust veebikommunides pigem välditakse ja taunitakse; samal ajal kui frivoolsus, verbaalne sõnamäng ja teravmeelsus on levinud. Hüpoteetiliselt on arvatud, et arusaamatuste suure tõenäosuse tõttu ollakse internetikeskkonnas naljategemise ja iroonia kasutamisega ettevaatlikud, kuid uuringud (nt Hancock 2004) näitavad vastupidist tendentsi. Nii on irooniline diskursus internetis iga avaliku arutelu loomulik osa, mille olemust tuleb uurida väga erinevatest perspektiividest. Niisiis on loomulik iroonilise diskursuse analüüs ka Veerpalu dopingujuhtumis, kus üldrahvalikud kogukondlikud hoiakud on tihti peale esitatud mängulises ja iroonilises võtmes ning pakuvad võimsa alternatiivi tõsimeelsele siirale diskursusele.

Linda Hutcheon (1994) on väitnud, et marginaalsed rühmad kasutavad (põhiliselt postkoloniaalses ja feministlikus käsitluses) irooniat mängulise antidiskursusena, et öelda välja oma tõsine seisukoht valitseva idee suhtes. Iroonia on niisiis *non bona fide* mäng oluliste ideedega, sõnum on maskeeritud tõsidusega, jättes mulje tõsisest suhtlemisviisist. Jüratė Kavaliauskaitė (2009) on käsitlenud iroonia väljendusi meedias, pöörates tähelepanu intertekstuaalsusele, millel see põhineb. Mängimine žanrite ja ideedega on tema väitel iroonilise diskursuse põhialus. Jamie Warner (2008) on möönnud, et pingelised sündmused (nt 11. septembri terrorirünnak USAs) toovad esile iroonia, mis toitub valitsevast tõsisest diskursusest. Viimane aga sildistab kõik ametlikest interpretatsioonidest kõrvale kalduvad jäigalt “kahtlasteks, ebapatriootlikeks või isegi reetlikeks”, vaieldes vastu neile, kes selliseid asju iroonia lõpuna käsitlevad (*ibid.*).

Veerpalu juhtumis sai mustvalge dualism avalikkusele võimsaks tõlgendusraamiks, mille alusel jagunes avalikkus uskujateks ja mitteuskujateks. Inimesed, kes sellesse raami ei mahtunud, esindasid pigem iroonilist diskursust, üritamatagi kuigi tõsiselt kaitsta seisukohta, kas sportlane rääkis õigust või mitte. Pigem kostus selle rühma iroonia kaudu kriitika mustvalge dualistliku arusaama ja selle meediavälja suhtes.

Analüüs ja arutelu

Materjal ja meetod

Uurimuse allikmaterjali moodustavad eelkõige kohtuskäigu (2011–2013) vältel Eesti suurimas uudisteportaalis Delfi dopingujuhtumi eri tahke kajastanud artiklite ja uudislugude (üldiselt anonüümsed) veebikommentaarid, mis on kogutud asünkroonse internetisuhtluse jälgimise teel, põhiline kogumismeetod

on olnud avatud foorumi vaatlus. Kõik Delfi artiklid on lugejatele tasuta avatud ja eeldatavalt on kommentaarid suhteliselt vaba regulatsiooniga. Eri kaaluga uudis- ja arvamslugusid ilmus Delfi portaalis vaatlusperioodi jooksul üle 300, paljud neist pärinesid päevalehtedest (*Postimees*, *Päevaleht*) ja olid Delfi kaudu ristviidatud. Valimis on 30 artiklit, mis kajastavad juhtumi olulisemaid etappe, enamik artikleid pärines juhtumi algusest, mil teema oli teravalt üleval ja ajendas ka enim arvamust avaldama. Kommentaaride arv on artikliti erinev, varieerudes 30 ja rohkem kui 1150 kommentaari vahel. Kokku on kommentaare peaaegu 4000. Juhtumi algusartikkel “Suusaliidu peasekretär Jüri Järv: meie poolt vaadatuna Veerpalu positiivset proovi ei ole” (Kukemelk 2011) pärineb 4. aprillist 2011 ja kogus 37 kommentaari, suurima arvu kommentaare ehk umbkaudu neljandiku üldarvust kogus 26. märtsil 2013. aastal ilmunud artikkel “Veerpalu sai spordikohtus võidu!” (Soonvald & Rinaldo 2013), mis märkis ühtlasi ka pika saaga õnnelikku lõppu. Niisiis käsitlen kogu juhtumit ühe sündmusena ja oluline pole analüüsida mitte niivõrd pärimuse dünaamikat kronoloogilises mõttes, vaid teatud kategooriate avaldumist sündmuse kestel tekkinud folklooritekstides. Kirjutise eesmärk ei ole ka analüüsida professionaalset ajakirjandust, mis lõi sündmuse kommenteerimiseks ja uudisel põhineva folkloori tekkeks dünaamilise raamistikku. Meedias kajastus usu ja usalduse teema algusest peale, kuid see oli pigem reageering sotsiaalmeedia algatustele ja kirjeldas avalikkuse šokki (vt Delfi juhtkiri 8. aprillil 2011). Avalikkuse irooniline vastasus puhkes kõigepealt ajakirjanduse kui teema avalikustaja suhtes (Facebooki kogukond “Usume Andrus Veerpalu” kogus kiiresti Eesti esipäevalehe *Postimehe* jälgijatest suurema liikmeskonna, samal ajal kui *Postimehe* liikmeskond mõne päevaga kahanes) ja alles seejärel Veerpalu suhtes.

Delfi kommentaaride arvamusalaldused olid äärmiselt mitmekesised, ei puudunud neist ka ründavad nooled meedia kui sõnumitooja pihta. Vastavateemalise meediauuringu tulemused näitavad, et massimeedia kajastus Veerpalu dopingujuhtumi käsitlemisel oli kallutatud, pigem emotsionaalne ja provotseeriv kui ratsionaalne (Haavala *et al.* 2011: 15), mis omakorda mõjutas lugeja/rahva arvamusi ja reageeringut. Selline pinnas on ideaalne kasvulava kuulujuttude, vandenõulugude, stereotüüpsete klišeede tekkeks ja levikuks, ning välistab vähem atraktiivse ratsionaalse arutelu.

Võrdleva uurimisainese moodustavad nii solidaarsuse väljendusena loodud kui ka juhtumit naeruvääristavate Facebooki kogukondade postitused. Tuleb kindlasti arvestada, et võrreldes Delfi anonüümsete kommentaaridega esinevad Facebookis inimesed oma nime all ja see võib mõjutada mõnevõrra kommentaaride sisu (oma nime all on tugevam enesetsensuur).

Suurim fännikogukond oli 7. aprillil 2011 loodud "Usume Andrus Veerpalu" (<https://www.facebook.com/pages/Usume-Andrus-Veerpalu/194487653920408?fref=ts>, vt foto 1), mille liikmeskond edestas paari päevaga riigi suurima päevalehe *Postimees* Facebooki kogukonda.¹¹ Kommuun kogus kiiresti üle 60 000 liikme, mis näitas selgesti, kui olulist mõju avaldab rahva tunnetele sportlane, kes on oma tegude ja käitumisega rahva südames. Välisajakirjanduse hämmingut olukorra üle demonstreerib 9. aprillil 2011 ilmunud artikkel "Only a revolution has seen greater public feeling" (Ainult revolutsioon on näinud suuremaid avalikke tundeid). Artikkel kirjeldas eestlaste rajatud Facebooki kogukonda erakorralisena ja rõhutas võrdlevalt, et kui Suurbritannias ja USAs oleks dopingutarvitamisega vahele jäänud sportlane kohe põlu alla sattunud, siis Eestis on sotsiaälvõrgustikus loodud toetuskommuun kogunud 24 tunniga 50 000 poolehoidjat, mis suhtarvuna eeldaks Suurbritannias 250 000 inimese toetust (<http://www.aninternationalobserver.co.uk/425> – ei ole enam kättesaadav).

Toetuskommuune lisandus veelgi, 7. aprillil 2011 loodi kogukonnad "Toetame Andrus Veerpalu"¹², "Andrus Veerpalu is Clean"¹³, 8. aprillil 2011 loodi Facebookis kogukond "Tagasilöök Eesti meediale"¹⁴, mille idee on lühidalt sõnastatud postituses "Anname Eesti meediale Andruse materdamise eest raskel ajal tagasilöögi!"

10. aprillil 2011. aastal toimusid toetuskogunemised Eesti linnade keskväljakutel, inimkette organiseeriti samuti eriotstarbeliste sotsiaälvõrgustike kaudu, nt "Andrus Veerpalu toetuseks inimkett/kogunemine"¹⁵.

Fännilehekülgedel postitajad on põhiosas Veerpalu poolehoidjad, kes juba leheküljega liitudes väljendasid tõsimeelset usaldust sportlasele. Retoorika viitab Veerpalu rahvuskangelase ainulaadsele oreoolile nii verbaalses kui viisuaalses väljenduses. Kommuunide kirjeldused:

See mis hetkel Andruse ümber toimub on täiesti uskumatu ja mina arvan, et ta on suure toetuse oma pöidlahoidjate ja fännide poolt ära teeninud! Jõudu ja jaksu meie "Eesti Reliikviale"! ("Toetame Andrus Veerpalu", https://www.facebook.com/pages/Toetame-Andrus-Veerpalu/158192334241850?sk=info&tab=page_info).

Toetavate kogukondade rahvuslik sümboolika (lipuvärvides avafotod) ja Veerpalust üles pandud fotod (nii Delfi artiklite juures kui ka sotsiaalmeedia toetuslehekülgedel sagedamini kas olümpiamängude võistlusfotod – rahvuskoondise vormis sportlane suusadistantsil tõsiselt pingutamas või autasuga fotod) näitavad selgesti, et aetakse Eesti asja ja kangelane on oma eriomases maailmas oma eriomases tegevuses ja hiilguses.

Liialdatud toetuskampaaniatele tekkis ka vastasleere. 8. aprillil 2011 on Facebookis loodud kogukond “Usume Jõuluvana” (<https://www.facebook.com/pages/Usume-J%C3%B5uluvana/216788421669360?fref=ts>), mida iseloomustab info:

Mitmekordne jõulupühade tooja, kauane talvetunde tarnija, mees meie kõigi südames on langenud usaldusauku! MEIE USUME JÕULUVANA!

Seotusele Veerpalu juhtumiga viitab peale kogukonna loomise aja ka jõuluvana profiilipildi all olev lisandus *Sportlane* (vt foto 2) ja postitused, nagu *Jõuluvana on kasvuhormooni söönud päkapikk*. Kogukonna liikmete hulk jääb siiski alla tuhande (5. veebruaril 2013 oli kogukonnal 881 toetajat). Toetusrühm tekkis kohe pärast dopinguskandaali puhkemist, ilmselt selgitab jõuluvana-kommuuni vähest poolehoidjate hulka tõsiasia, et rahvas oli teema üle naermiseks veel liiga suures šokis (vt eespool Lipponen 2001).¹⁶

Kahe mõnevõrra erineva andmekogu, artiklite kommentaaride ja Facebooki teemakohaste kodulehtede postituste esmane analüüs toimus kvalitatiivse andmetöötlusprogrammi Leximancer abil. Tekstianalüsaator võimaldas materjalimassiivis määrata levinumad põhimõisted (*concept seeds*). Andmetöötluse tulemusel sai kinnitust, et kommentaaride levinuim sõne on seotud uskumise-ga. Selgelt vähem relevantset olid esindatud vastanduvad mõisted “meie” ja “nemad”, “mina” ja “inimesed”. Rohkelt esildusid skaalal ka juhtumiga seotud tehnilisse sõnavarasse kuuluvad “kasvuhormoon”, “WADA”, “Suusaliit” jt. Es-matasandi andmetöötluse toel sai kinnitust, et uskumise ja usalduse kategooriale keskendumine on käesolevas kirjutises õigustatud.

Teisene andmeanalüüs on temaatiline ja kesksed uurimisküsimused on järgmised. 1. Kuidas aruteludes väljendub uskumise ja usalduse kategooria, milliseid lugusid usutakse, millega usaldust põhjendatakse ja millistes (vandenõu) tõlgendusseostes uskumine kommentaarides ilmneb? Mida inimesed juhtumiga seoses usuvad/ei usu? Otseselt seondub uskumisega küsimus, kas uskuda Veerpalu, kes pressikonverentsil kinnitas, et pole keelatud aineid tarbinud ning lahkudes ka pisaraid näitas. 2. Milliseid folkloori- ja kultuurivorme (nt vandenõulugusid ja rahvusliku identiteedi väljendusi, huumorit) dopingujuhtum inspireeris? 3. Millised stereotüüpsed mõttemustrid ilmnevad? Kas uskuda, et ilma keelatud aineteta tippsport on tänapäeval üldse võimalik? Kas uskuda, et kogu juhtum on kellegi vandenõu ja sangar on süüdi lavastatud?

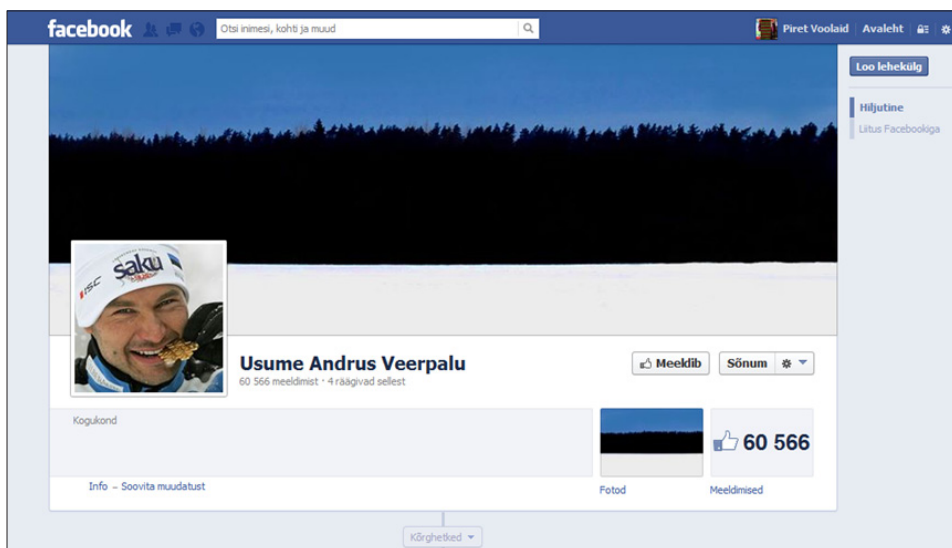

Foto 1. Toetust väljendav Facebooki kogukonna “Usume Andrus Veerpalu” avaleht (<https://www.facebook.com/pages/Usume-Andrus-Veerpalu/194487653920408?ref=ts>).

Foto 2. Facebooki kommuuni “Usume Jõuluvana” profiil (<https://www.facebook.com/pages/Usume-Jõuluvana/216788421669360>).

Foto 3. Üks väheseid sportlast pilavaid pilditöötusi dopinguskandaali vältel. “WADA pisaraid ei usu” on ühtlasi viide omaaegse nõukogude menufilmi pealkirjale “Moskva pisaraid ei usu”. Tallinna linnaruumis pildistatud poster levis hiljem internetis (<http://urbanepiphany.wordpress.com/page/5/>).

Usk, usaldus ja tõlgenduseseosed

“Rahvuslikku traumat, kollektiivset šokki” ja sellele järgnenud vastulööki kirjeldas Delfi 2011. aasta 8. aprilli juhtkiri “Usume Andrus Veerpalu” religioosse ilminguna: “On märter (Veerpalu), on usklikud (“kui oled ehtne eestlane, usud Veerpalu!”) ja ketserid (ajakirjandus ning kainemalt mõtlejad). Valikuid on kaks – oled kas meiega või meie vastu.” Kogu olukorda iseloomustas arvamuste väga tugev polariseerumine, üldjoontes olidki kommentaarid mustvalged ja kahesuunalised. Folkloorsest aspektist on Delfi kommentaarides ja Facebooki kogukondade postitustes kogu kaheaastase vaatlusperioodi vältel esiplaanil erinevad vandenõuversioonid.

Veerpalu usaldamist kinnitab nende protsentuaalne ülekaal, kes siiralt pidasid tõenäoliseks vigast testimismeetodit (ratsionaalseim põhjus) ja/või uskusid vandenõu.

Alusena, millel usk põhines, rõhutati sportlase enda tunnistust:

Veerpalu sõnad “saan vanduda, et ma pole keelatud aineid tarvitanud” on nendele inimestele piisavalt veenev kinnitus. Nendest sõnadest aitab, et uskuda mehe süütust (Delfi juhtkiri “Usume Andrus Veerpalu”, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/anna-hinnang-veerpalu-dopingujuhtum-muutub-uha-mustilisemaks-mida-pikale-veninud-saagast-arvata.d?id=65749824>).

Paljud toetajate kommentaarid olid kindlameelsed sisemised veendumused, mida ei peetud vajalikuks kommentaaris põhjendada:

Usun kindlalt Veerpalusse ja kogu tema meeskonda. Annaks jumal, et see jama ükskord lõppeks ja õiglus võidaks (virukas..... to Ruu, Delfi, 12. juuni 2012, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/murdmaasuusatamine/delfi-lausanneis-veerpalu-kohtusaagas-algas-teine-paev-jaak-mae-ilmub-tunnistusi-andma.d?id=64528572&com=1&no=20>).

Mõned toetajad kinnitasid, et isegi kui kangelane on keelatud ainetega patustanud, ei jäta nad teda raskel hetkel üksi:

Kõigele vaatamata on Veerpalu kõva mees ja Eestile küllaga kuulsust toonud. Suusaiülekanded jäävad ära kindlasti. Kellele pakub huvi kui kordaminekuks loetakse 28. kohta (Ambur, Delfi, 6. aprill 2012, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proovoli-positiivne-sportlane-on-selle-vaidlustanud.d?id=43386223&com=1&no=140>).

Suur osa Veerpalu uskujaid tõi esile testimismeetodi ebakindluse faktori. See põhjendus on ratsionaalselt ja tehniliselt objektiivseim, kuivõrd kasvuhormooni kõrgem tase organismis on bioloogiliselt võimalik ega tõesta veel keelatud aine tarvitamist. See oli nt ka kogukonna “Usume Andrus Veerpalu” argument, millele toetus üles ehitati:

Eesti Suusaliitu nõustava spetsialisti hinnangul võis 29. jaanuaril antud proovi tulemust mõjutada Veerpalu testieelselt toimunud tugev treening, mis kutsus esile kehaomase kasvuhormooni ülikõrge produktsiooni (<https://www.facebook.com/pages/Usume-Andrus-Veerpalu/194487653920408?sk=info>).

Mäletatavasti tõi testi testimismeetodi ebakindlus kogu saagale lõpuks õigeks-mõistva kohtuotsuse.

Paljudes kommentaarides nähti juhtumit rahvuslikult laetud probleemina, seejuures tajuti tugevat rahvusliku maine kahjustamist:

Kuigi vastaspoole eesmärk on tõestada igal juhul omapoolset õiget tegutsemist ja sportlase organismis dopingut – aga kui on või õhkõrn võimalus, et ta ei ole midagi tahtlikult valesti teinud ja tema süüdistus on ülekohtune, siis tuleb teha kõikvõimalik tema kaitseks. Terve sportlase enda ja tema perekonna elu on rikutud, rahvusriigi kogu sporditegemise maine on kahtlusega üle valatud (Ruu, Delfi, 12. juuni 2012, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/murdmaasuusatamine/delfi-lausanneis-veerpalu-kohtusaagas-algas-teine-paev-jaak-mae-ilmub-tunnistusi-and-ma.d?id=64528572&com=1&no=20>).

Juhtumi rahvuslikus ühtsuses nähti lõhenemist, toodi ka sisse “meie” ja “nemad” vastandus, nimetati rahvusmeedia teemakäsitlust omade tümitamiseks: “Häbi on olla Eestlane: Miks te tümitate omasid, kui neid taga kiusatakse? Miks?” (tigekala, Delfi, 21. jaanuar 2013, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti-andreas-veerpalu-tahan-kaia-isa-jalgedes.d?id=65561856&com=1&no=20>).

Rahvusfaktor ilmnes ka paljudes kommentaarides, milles usuti “norrakate vandenõu” (sünonüümsed väljendid “Norra karvane käsi sees” (Njaa, Delfi, 1. märts 2013, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/spordikohus-teatas-pohjuse-miks-veerpalu-otsuse-valjakuulutamise-edasi-lukati.d?id=65760846&com=1&no=20>)). Selliste teooriate tausta moodustas mitu kokkusattumust, neist tähtsaim, et Veerpalu oli karjääri jooksul Norra suusatajate suurkonkurent. Oluliseks said kõik kaudsed asjaolud, nagu nt tõsiasi, et juhtumi esimesi kajastajaid ja sel teemal spekulereidajaid oli *Postimees*, mis kuulus Eesti Meediale, mille suuromanik oli juhtumi ilmsikstuleku ajal Norra kontsern Schibsted.

Eesti ja Norra konkurentsi väljatoomine on murdmaasuusatamise dopingukommentaarides universaalne, see motiiv esildus rahva reangeeringuna ka kohe pärast 2014. aasta veebruaris avalikustatud Kristina Šmigun-Vähi dopingukahtlust. Eredaimalt viitab sellele Eesti sotsiaalmeedias levinud fototöötlus (foto 4), millele on kõrvuti paigutatud Kristina Norra kuuekordse olümpiavõitja Marit Bjørgeniga. Mõlemad sportlased on pidulikus õhtukleidis, kontrasti moodustavad paljad käsivarred (Kristina Šmigun-Vähil peened ja naiselikud ja Marit Bjørgenil tugevad lihastes), mis annavad vaatajale tugeva visuaalse sõnumi selle kohta, kumb sportlane on dopingut tarvitanud.

Foto 4. Veebruaris 2014 internetis levinud meemiline fototöötlus “Kiku vs Marit Bjørgen”
(<http://itnurk.com/teema/300/157023/>).

Toetajate sageda arusaama järgi on sportlane “ettur suures mängus”, dopingujuhtumit seostati kättemaksuga treener Mati Alaverile:

Siin võivad olla ka põhjused Alaveri venitamisega seoses vene koondise treenerikohaga. Kui asi Andrusega nii on siis vaevalt ta sinna kohale saab ... (Spordisõber, Delfi, 6. juuni 2011, sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proov-oli-positiivne-sportlane-on-selle-va-idlustanud.d?id=43386223&com=1&no=20).

Sama idee, et tegemist on kellegi kättemaksuga just treenerile, teise kommentaatori sõnastuses:

Huvitav, miks Delfi nii verejanuliselt Veerpalu ründab – iga hinna eest on vaja mees madalaks vajutada. Kas kusagilt on kästud võimalikult mürgine olla?

Sellise hoiaku peale tekib küll küsimus, kas ei taheta siin ka ühtlasi Alaverile kätte maksta, et julges üldse Venemaaga arvestada oma edasistes plaanides (vandenõuteooria, Delfi, 8. aprill 2011, <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/arvamus/juhtkiri-usume-andrus-veerpalu.d?id=43583009&com=1&no=40>).

Norrakate vandenõuversioonidele panustati kogu kaheaastase saaga vältel:

No kuidas te lambad küll aru ei saa, et WADA test on pullikaka ja Norrakate poole kaldu FIS nägi head ettekäännet Andrusese "ära teha" (tigekala, Delfi, 21. jaanuar 2013, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/andreas-veerpalu-tahan-kaia-isa-jalgedes.d?id=65561856&com=1&no=20>).

Mõned kommentaatorid olid oma veendumuses väga resoluutsed, uskudes kindlameelselt kellegi pahatahtlikku vandenõu:

Olen aastaid jälgindsuurmeistri ilusad sõitu. 100 PROTSENDILISELT USUN VEERPALU AUSUST. USUN ET TEMAGIKAHLUSTAB KEDAGI (Idavirulane; Delfi, 12. juuni 2012, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/murdmaasuusatamine/delfi-lausanneis-veerpalu-kohtusaagas-algas-teine-paev-jaak-mae-ilmub-tunnistusi-andma.d?id=64528572&com=1&no=0&s=1>).

Juhtum kanti üle muudesse valdkondadesse, seda seostati nt poliitikaga:

kahju jah kui veerpalu on sama mäda kui silmakirjalik eesti riik.. aga kala mädaneb peast !!!! (kahjuks jah, Delfi, 6. aprill, 2011, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proov-oli-positiivne-sportlane-on-selle-vaidlustanud.d?id=43386223&com=1&no=60>).

Skeptilist poolt esindavad kommentaatorid, kes seavad sportlase aususe kahtluse alla. Neis kommentaarides on esiplaanil teemast ükskõikne üleolek, mis väljendub negatiivse hinnanguga kommentaarides nii "naiivsete uskujate" kui ka patustanud tippsuusataja aadressil ning sündmuse järel tekkinud iroonias, naljaparoodiates.

Skeptikute hääles võib kõlada samuti mööndustega toetus, isegi kui usutakse, et sportlane on patustanud:

Kuulge naiivitarid, absoluutselt kõik tipud panevad midagi, olgu see siis täna keelatud või tundmatu... küsimus lihtsalt, kellel paremini arenenud spordimeditatsioon on (vr, Delfi, 6. aprill 2011, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proov-oli-positiivne-sportlane-on-selle-vaidlustanud.d?id=43386223&com=1&no=20>).

Keelatud ainete kasutamine on nende väitel normaalne paratamatus, niisiis pole siin midagi erakordset ka käesoleva juhtumi korral:

Tahaks teada, kes ei kasuta vastavaid aineid. Kõik kasutavad, mis siin arvatakse siis, et lihtsalt inimesed ongi kiiremaks muutunud lihtsalt niisama või? See on ebaloogiline. Sama ebaloogiline, kui et inimene on ahvist arenenud. Sel juhul oleks iga päev mõni uus ahv-inimene juures:)))

(mök, Delfi, 12. juuni 2012, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/murdmaasuusatamine/delfi-lausanneis-veerpalu-kohtusaagas-algasteine-paev-jaak-mae-ilmub-tunnistusi-andma.d?id=64528572&com=1&no=20>).

Kommentaare läbib väga tugevalt kinnistunud traditsiooniline arvamus stiilis:

No kes see tänapäeva spordis dopingut (või astmarohtu) ei kasuta? Kasutavad kõik, mõnel ei lähe see enne õiget aega välja jne (Kalle, Delfi, 6. aprill 2011, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proov-oli-positiivne-sportlane-on-selle-vaidlustanud.d?id=43386223&com=1&no=120>).

Kommenteerijad näisid väga hästi teadvat, kuidas tegelik spordielu käib:

Naiivsed on need, kes usuvad, et tippporti pudru ja kartulitega tehakse, kahjuks on see meie päris elu ja teha suuri silmi ja kedagi sõimata on ülimalt silmakirjalik (Ibid, Delfi, 6. aprill 2011, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proov-oli-positiivne-sportlane-on-selle-vaidlustanud.d?id=43386223&com=1&no=120>).

Või isegi kui muudel spordialadel on võimalik ka ausa mängu reeglitega tipp-tulemusi saavutada, siis just Veerpalu alal mitte:

kui muul spordialal on võimalik ande ja töökuse pealt tippu jõuda ilma kanget kraami manustamata siis suusatamises mitte (Aabram, Delfi, 12. juuni 2012, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/murdmaasuusatamine/delfi-lausanneis-veerpalu-kohtusaagas-algasteine-paev-jaak-mae-ilmub-tunnistusi-andma.d?id=64528572&com=1®=0&no=0&s=1>).

Laialt esindatud uskumise diskursust täiendas (ja sellele vastandus) irooniline ja skeptiline diskursus, mida iseloomustas üleolev suhtumine eelkõige Veerpalusse ja osutused kangelase vääritle kukkumisele:

Ja mina ikkagi ei usu Veerpalut. Ja mind huvitab see, kes temaga koos selles jamas osalesid. Kes hankis, kes manustas ja kes olid teadlikud. Aga esmajoonel lasub süü ikkagi sportlasel. Ja kangelane /suusasangar on inimene ja eksimine on inimlik. Ja ma ei viitsi seda vingumist enam lugeda ja kuulata. Kui sul on hunnik püksis, siis ainukene kes selle sinna lasta sai, oled sa ise. Kõik. Kangelast ei ole enam. Selleks oli vaja karjääri õhtul ennast täis lasta ahnusest ja kuulssejanust (sic transit gloria mundi, Delfi, 8. aprill 2011, <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/arvamus/juhtkiri-usume-andrus-veerpalu.d?id=43583009&com=1&no=0&s=1>).

Iroonilist diskursust iseloomustas kriitiline ja üleolev suhtumine kogu skandaali, meediasse, see andis hävitava verbaalse vastulöögi usaldavatele kirglikele pooldajatele ja väljendus radikaalselt vastanduvast hoiakus. See diskursus ilmnes eelkõige negatiivsete irooniliste kommentaaride arvus, aga ka juhtumit parodeerivates huumorivormides, mida võis vähesel määral täheldada vahetult pärast dopinguteema ilmsikstulekut, kuid üha enam kohtusaaga arenedes.

Väljendati pettumust, et ametnikud on rahvast teabeväljal petnud:

JÄRELIKULT KOGU SEE SELTSKOND, KES SUUSALIIDU JUHATUSSE KUULUB, MEILE VALETANUD!!!! järelikult- EI SAA NEID TEGELINSKEID KA MUUDES ASJADES PÕRMUGI USALDADA!!! (nii on, Delfi, 6. aprill 2011, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proov-oli-positiivne-sportlane-on-selle-vaidlustanud.d?id=43386223&com=1&no=140>).

Kommentaatorid süüdistasid ajakirjanikke kuulujuttude levitamises ja väljamõtlemises ning kahtlesid uudise tõeväärtuses (vt eespool Renard 2007). Selline olukord saab tekkida, kui osa infot jäetakse lugejate eest varju. Järgnev kommentaator üritab ise meedia stiili järele teha ja loob ironiseerides hüperboolseid, võimendatud kuulujutte Eesti poliitikute kohta.

Teeme nüüd niimoodi, et ajakirjandus leiab ametliku allika ja toob konkreetsed faktid lagedale, enne me seda teemat edasi ei aruta. Mitte keegi ei pea hakkama kuulujutte ümber lükkama. Sama hästi võiks pasundada, et Ansip on tulnukas ja nii ongi, seni kui ta keeldub seda väidet kummutamst. Ja siis võtame järgmise prominendi käsile... Laaril on sohilaps. Langi sünnipäevapeol suitsetati kanepit. Keit Pentus on tegelikult mees, aga ta nõustus 10 000 euro eest naiseks riietuma, et Eesti valitsuse vähemalt üks naine oleks... Tegelikult poleks mul midagi selle vastu, kui Pentus selle väite Playboy kaanel ümber lükkaks... Nii et "vaba ajakirjandus", andke tuld! (qwe, Delfi, 6. aprill 2012, <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/allikas-andrus-veerpalu-a-proov-oli-positiivne-sportlane-on-selle-vaidlustanud.d?id=43386223&com=1>).

Väga palju leidub toetajate kommentaarides kriitikanooli probleemi käsitlemisviisi pihta:

Dopinguskandaal pole täna leiutatud ja muidugi peab sellest ka rääkima. Tehakse igal pool. Kuid see kuidas Delfi, Postimees või Espress on lugu presenteerinud, on olnud labane nöiajaht, mille pole midagi pistmist ajakirjandusega. NN "uudisega" sooviti ainult tõsta lugejate arvu ja teenida kollast raha (Rusikas, Delfi, 8. aprill 2011, <http://www.delfi.ee/>

news/paevauudised/arvamus/juhtkiri-usume-andrus-veerpalu.d?id=43583009&com=1&no=0&s=1).

Kogu usu ja usaldamise emotsionaalse välja dokumenteerimisel väärrib eraldi tähelepanu Delfi artikkel (Soonvald & Rinaldo 2013), mis kajastas õigeksmõistvat kohtuotsust ja kogus 1150 kommentaari. Vandenõulugusid need enam ei sisaldanud, valdav osa kommentaare oli kantud rõõmust ja joovastusest, edasitati õnnesoove nii sportlastele kui ka kogu rahvale (*Õiglus pole veel maailmast kadunud! Palju õnne Andrusse ja meile kõigile!*¹⁷), toetajad andsid oma usule tagantjärele hinnangu: *Vahet poleks olnud, kumbapidi see uudis oleks tulnud. Andrus on pakkunud siiski uskumatuid elamusi paljudel aastatel ja neid mälestusi ei kustuta miski. :)*¹⁸. Samas kostus rohkete joovastuspostituste vahele ka vastaste rahulolematu hää: *Ütluse "Võitjate üle kohut ei mõisteta" asemel tuleb käibe ütlus "Kohtu üle võitu ei mõisteta"*¹⁹. Skeptikud küsisid, kas see kohtuvõit tõestab sportlase süütust piisaval määral.

Iseenesest on huvitav, et kuu aega enne õigeksmõistvat kohtuotsust, 28. veebruaril 2013 korraldas Delfi gallupi "Mida arvata Andrus Veerpalu dopingujuhtumist?"²⁰, et lugejate arvamus välja selgitada. Gallupile vastanud oli 3212, valikuvõimalusi oli neli: (1) Veerpalule tehti ülekohut, tegemist oli vandenõuga (26,4%, 848), (2) positiivne dopinguproov tulenes vigasest testimismeetodist (48,7%, 1563), (3) Veerpaluga käituti õiglaselt, midagi kahtlast seal oli (9,9%, 319), (4) positiivne dopinguproov pole juhus, alguses eitavad kõik (15%, 482). Etteantud valikud on sellised, et inimesed saaksid tippsuusatajat näha kogu loos ohvrina, olgu siis tegemist vigase testimismeetodi, vandenõu või stereotüübiga, et puhast, keelatud aineteta sporti polegi tänapäeval olemas. Gallupi esimene valikuvõimalus osutab selgesti meedia eespool mainitud rollile konspiratiivteooriate levikus, vandenõu versioon ei tulenenud meedia võimetusest 'küsimustele vastata', vaid see oli meedia enda välja pakutud reageerimisvõimalus.

Teemakohane huumor

Dopinguskandaali puhkedes võis veebikogukondades ja kommentaariumides täheldada virtuaalseid vastasseise – niipea kui julgeti kangelasest "jumala" üle nalja visata, reageerisid kaaskommenteerijad sellele teravalt, tekkinud aruteludes aga kerkis taas esile pigem uskumise ja usalduse aspekt. Šokk ja usaldusväärse informatsiooni nappus löid olukorra, kus rahvusliku tragöödia üle lubati endal nalja teha mõnevõrra hiljem. Siiski leidis Facebooki kogukonnas "Usume Andrus Veerpalu" värskete sündmusjärgsete kommentaaride hulgas

anekdoote, mille positsioon oli sportlast toetav. Süžeedes osalesid sagedamini eesti suusatajate tugevad konkurendid, juhtivad Norra murdmaasuusatajad (nt Odd-Bjørn Hjelmeset), kelle puhtuses rahvasuus samuti kaheldakse.

nägin eila unes....

tulnud Hjelmeset (pärast viimaseid sündmusi) Otepäele käima... astunud kohalikku apteeki sisse, mananud näole megairwe, küsis apteekrilt: "Ega kasvuhormoone pole juhtumisi saada?"

"Einoh, ikka saab, aga vat astmarohud said otsa...meil siin suur mure, eesti suusakoondis jäi kõikseemee astmasse, ostsid kogu varu ära"... Hjelmel kukkus karp lahti, laup muutus higiseks, tormates uksest välja.. kaugenedes. kostis vaid tõlkimatu norrakeelne sõim

selline vat unenägu oli:) (Facebooki kommuun "Usume Andrus Veerpalu", 12. aprill 2011).

Spontaanselt loodud anekdootlikule unenäole on teine kommuuniliige lisanud omapoolse järje:

Seal samas Otepää kandis peale apteegist välja tulemist kurdab Hjelmeset: "Oeh, mulle taheti vastu tatti anda!" Juhuslik möödakäija: "Kuidas Sa seda tead?" Hjelmeset: "Muidu poleks ju antud!" (Facebooki kommuun "Usume Andrus Veerpalu", 12. aprill 2011).

Tekkis ka anekdoote otse Maailma Antidopinguantuuri töökorralduse pihta, sest suur arvuline erinevus kahe dopinguproovi vahel tõusis meedias üles ja sellele sai appelleerida ka kohtus.

Rahvusvahelisel istungil vastab WADA pressiesindaja küsimustele, mis puudutavad Veerpalu dopinguproove.. Saalis tõuseb üks valges kitlis laborant ja küsib, kas panin paberile A-ja B-proovi vahe liiga suureks? Pressiesindaja: "Natuke jah, nüüd oleme ka meie luubi all!" (Facebooki kommuun "Usume Andrus Veerpalu", 12. aprill 2011).

Olukorda üritati naljaks pöörata ka põhjendusega, et Veerpalu tegelik üleolek on nii võimas, et ta lihtsalt selle pärast peabki tippspordist loobuma.

Või üli musta huumorit: Kuna Andrus valmistus astuma Eesti tavaellu, ei vastanud tema proovid enam võistlusnormidele ning otsustas tippspordist loobuda liigse üleoleku tõttu.

Väga vabandan: aga kes ei suuda nalja mõista- Tema ei vajaks lisa... abi võistlusteks:) Vaata veel (Facebooki kommuun "Usume Andrus Veerpalu", 12. aprill 2011).

Veerpalu dopinguteema ja üldrahvalik sangari uskumine võidi siduda ka naljades muude eluvaldkondadega. 2013. aasta aprilli alguses levis Facebookis postitusnali, milles hiline kevad ja külm ilm on eestlastele karistuseks, et rahvas usub jumala asemel Andrus Veerpalusse.

“Oh Jumal, ole armuline, lase Andrus õigeks mõista!” anus rahvas pisa-silmi.

“Näidake, et usute!” kõmistas Jumal.

“Me usume! Me usume!” kisendas rahvas.

Ja saigi õiglus jalule seatud ja Andrus pattudest priiks.

“Kas teie usk on ikka veel sama kindel?” kahtles Jumal.

“Muidugi on!” koogutas rahvas. “Me oleme kogu aeg Andrusesse uskunud. Aegade algusest!”

“Ah et ebajumalat usute!” vihastas Jumal. “Virelege siis igavesti ebakevades ja olgu teil otsatu suusailm.” (Facebook, 2. aprill 2013).

See anekdoot käsitles juhtumit juba tagasivaatavalt, pärast kohtuotsust, mil igasugusel vabastaval naljal ja (enese)ironial oli palju enam kohta.

Teema tähtsust avalikus arutelus kinnitavad kaks *Postimehe* päevakarika-tuuri (fotod 5 ja 6), mis peegeldavad omal moel dopingujuhtumiga seotud arusaamu. Neist esimeses on keskmes Veerpalu kui rahvuskangelase puutumatus oreool, mida on kaitsma asunud parajasti rahvusspordi suusatamisega tegelev eeposekangelane Kalevipoeg. *Kalevipoeg* rahvusliku tüvitekstina moodustab siin kogukondliku tekstiressursi (vt nt Kõresaar 2006: 105), mille kaudu on võimalik näha oma kollektiivset käitumist kõverpeegli.²¹

On huvitav, et usu ja usaldamisega seotud iroonilist järelkaja on olnud mitmesugustes huumorivormides. Veerpalu juhtumit meenutas 2012. aasta 31. detsembril ETV eetris olnud Märt Avandi ja Ott Sepa aastavahetuse meelelahutussaate “Tujurikkuja 5” sketš pealkirjaga “Doping” (http://www.youtube.com/watch?v=g_lYsgcGeJQ), milles näitleja Ita Everit süüdistatakse etendusel keelatud ainete tarvitamises. Paroodia kutsus esile järellainetuse: Veerpalu skandaali eeskujul avati samal õhtul Facebookis fännileht “Usume Ita Everit!” (<https://www.facebook.com/UsumeItaEverit?fref=ts>), mis kogus kiiresti suure liikmeskonna ja ületas juba 1. jaanuari õhtuks 2000 toetaja piiri (nt 1. novembril 2013 oli lehel 3765 toetajat). Nüüdseks võib väita, et pärast Veerpalu dopingujuhtumit on “Me usume ...” kogukondade loomine klišeestunud, nt septembris 2013 said lauljatest kaksikõed Siiri ja Viivi Sõnajalg (pärast joobekahtlusega politseile vahelejäämist) Facebookis irooniast kantud toetuslehe “Usume Siirit ja Viivit” (Teeveer 2013), augustis 2014 sündis aga nn suudlusskandaali järel kogukond “Usume Evelin Ilvest” (<https://www.facebook.com/usumeevelini?fref=ts>). Folkloristlikust perspektiivist vaadatuna algatas Veerpalu juhtum niisiis uue kogukondade loomise traditsiooni.

Foto 5. Urmas Nemvaltsi karikatuur ajalehe Postimees arvamusküljel (7. aprill 2011, <http://arvamus.postimees.ee/415846/paeva-karikatuur-kaed-eemale-andrus-veerpalust>).

Foto 6. Urmas Nemvaltsi karikatuur Postimehes pärast õigeksmõistvat kohtuotsust (27. märts 2013, <http://arvamus.postimees.ee/1183244/paeva-karikatuur-wada-jatkab-voitlust>).

Kokkuvõte

Artikkel vaeb uskumise ja usaldusega seotud kollektiivseid hoiakuid, mis olid valdavad Andrus Veerpalu dopingujuhtumi vältel. Kogu teemakäsitluses on väga oluline osa professionaalsel meedial, kes kajastas algusest peale juhtumit ja suunas arutelu jõuliselt, kujundades usu ja usalduse metafoorilist ja retoorilist vaateviisi. Uudisteportaali Delfi korraldatud gallup kontrollis lugejate usu tugevust, paljud kujundid (nt Veerpalu nimetamine märtri) löid soodsa pinnase uskumise ja usaldusega seotud aruteludeks, mis raamistasid emotsionaalset juhtumit kaheaastase kohtusaaga vältel kuni teema vaibumiseni. Otsustamine, kas sportlast uskuda ja usaldada, põhines ennekõike irratsionaalsetel alustel, mitte aga tõendus põhistel faktoritel.

Huviväärne oli, et dopingujuhtum käivitas omamoodi traditsioonilise usulii-kumise – para-, kvaasi-, või pseudoreligiooni, mis põhines sõnumil, et Veerpalu kui rahva armastatud kanglane on oma tegude, elulaadi ja käitumisega pühak, mõneti võrreldav jumalaga, keda ei tohi mingilgi moel rünnata. Pisarates sangar mõjus 7. aprillil 2011 toimunud pressikonverentsil rahva tunnetele valusalt. Reaktsiooniks tekkisid vastavasisulised kommentaariumid ja sündisid sotsiaalmeediakanalites rahvaalgatuslikud rühmitused, millega väljendati sportlasele kõikvõimalikes vormides siirast toetust, aga toetajate vastukaaluks võidi kogu juhtumit pilgata ja selle üle ironiseerida. Üksteisele vastandusid inimesed, kes uskusid Veerpalu süütust, ning need, kes teda ei uskunud; kahe äärmusliku pooluse vahel olid olemas ka need, kes jäid pigem ükskõikseks kõrvaltvaatajaks ning suhtusid olukorda üleolevalt. Käsitluselused kommentaarid, postitajate spontaansed väljaütlemised polariseerusid laias laastus kaheks vastanduvaks, kuid omavahel põimuvaks kategooriaks, mida on uurimuses vaadeldud tõsi-meelse ja iroonilise diskursusena. Diskursuste vahekorrad olid kohtuprotsessi eri faasides dünaamilised. Vahetult pärast skandaali lahvatamist oli avalikkus šokis ja olümpiavõitja usaldajate seas valdav pigem siiras tõsi-meelne toetus sportlasele, enda samastamine kangelasega ja esiplaanil küsimus, kas sportlase sõnu uskuda. Protsessi arenedes omandas üha suurema rolli huumor, sh iroonia. Usu ja usalduse kategooria arenes arutelude jooksul kuni õigeksmõistva kohtuotsuse kohta ilmunud artiklini, õnnelikust lõpust said toetajad jõudu, kuid ironiseerijate silmis ei tõestanud see Veerpalu süütust.

Meedia ja avalikkuse erakordne tähelepanu kanaliseeris mitmekesisel päevakajalises uudisfolklooris, milles oli kesksel kohal kahtluseluse uskumine/mitteuskumine, usaldamine. Uudiste tõlgendamine ja mõtestamine sai sageli teoks narratiivide ja traditsiooniliste stereotüüpide, folklooritekstide kaudu, mis väljendasid erinevaid subjektiivseid tõdemusi ja olid kaugel erapooletust objektiivsest pildist. Nii tõsi-meelne kui ka irooniline diskursus süüdistasid

meediat ühekülgses teemapüstituses. Ametlikus meedias edastatud info oli sageli puudulik ja vastuoluline, dopingu testimine ise väga spetsiifiline ja tavainimesele hoomamatu valdkond, mis oli omakorda soodne vandenõulugude taimelava. Emotsionaalsetes lugudes said kangelaslikkuse väljenduseks rahvuslik uhkus (olümpiavõitja kui kangelase kuulumine rahvale, konkurentide soov Eesti sportlane hävitada (nt "Norra vandenõu"), Eesti mehe positiivse võrdkuju isikuomadused, murdmaasuusatamine kui rahvuslik spordiala jne), sportlase varasem positiivne kuvand. Uskumisest/mitteuskumisest olid kantud kuulujutulistest lugude mõttesuunad, mille kaudu üritati toimunut selgitada.

Veerpalu juhtumiga otseselt või kaudsemalt seotud verbaalseid ja visuaalseid kultuurivorme, mis käesoleva uurimuse tähelepanu alt välja jäid, tekkis ja levis kulutulena. Toetajate atribuutika hulka kuulusid ka T-särkidele trükitud loosungid ja plakatid inimketis. Ilmselgeid vihjeid Veerpalu juhtumile leidis 2012. aasta kevadel ETV-s linastunud põnevusseriaalis "Alpimaja" (stsenarist Indrek Hargla), mille tegevuse käivitab Eesti naisujujate olümpiavõidu tühistamine dopingutarvitamise tõttu.

Spordi funktsioonid on tänapäeval laienenud kehalise vormi ja vaimse heaolu väljendamiselt sotsiaalsete suhete edendamiseni, mis võimaldab pidada sporti ja spordiga seonduvat (iseäranis folkloorset) väljendust üheks kultuurivormiks. 2013. aasta detsembrikuus esitati Andrus Veerpalu õigeksmõistmine rahvusvahelises spordiarbitraazis Eesti aasta spordihetke konkursile. See põhjustas taas laialdase meediadiskussiooni ja rahva vastandumise kahte leeri, misjärel tegi kahekordne olümpiavõitja 10. detsembril 2013 avaliku pöördumise (Värv 2013) ja palus nominatsioon konkursilt eemaldada.²² Samas avaldati teade, et 10. detsembri hääletustulemuste põhjal juhtis Veerpalu õigeksmõistmine konkursil kindlalt.

Tänapäeva tippsportlane on avaliku elu tegelane, kes pakub kogukonnale emotsioone ning tema elu ja tegevus on pideva jälgimise all. Igaüks võib avaldada arvamust tema õnnestumiste ja ebaõnnestumiste, isikuomaduste ja isikliku elu kohta. Erakordsed olukorrad, ebainimlikud pingutused, nii vapustavad võidud kui ka skandaalsed kaotused põimivad tema avaliku kuvandi folklooritekstidesse. Meedia loob kangelasi, kuid võib meediaskandaali kiiluvees sangareid ka hävitada. Reaktsioonina võivad tekkida traditsioonilised müütilised lood, mis tõstavad kangelase rahvusliku sümboli ja ebajumala staatusesse. Eestlastel väikerahvana on vähe maailmatuntud suurnimesid ja kangelasi, aga rahvuse ülesehitamise müüdi juures tundub neid pidevalt vaja minevat.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on valminud ETA institutsionaalse uurimistoetuse IUT22-05 raames. Autori eriline tänu kuulub kolleeg Liisi Lainestele huumoriteoreetiliste nõuannete eest ja artikli anonüümsetele retsensentidele kõigi asjakohaste märkuste-soovituste eest.
- ² 11. juunil 2012 algas Rahvusvahelises Spordiarbitraaži Kohtus juhtumi käsitlemine kaebuse ärakuulamisega. Otsuse teatamist lükati korduvalt edasi. Kuni 29. jaanuarini 2011 oli Veerpalu andnud kogu sportlasekarjääri kestel üle saja dopinguproovi. Kõik need olid negatiivsed, nagu ka hilisem 2011. aasta veebruari alguses Davosi treeninglaagris antud proov. Kõigi olümpiavõitude ja muude tiitlivõistluste medalite eel ja järel on Veerpalu läbinud kohustusliku dopingukontrolli ning kõik need testid on olnud negatiivsed. Eesti Suusaliitu nõustava spetsialisti hinnangul võis 29. jaanuaril antud proovi tulemust mõjutada Veerpalu testi tegemisele eelnenud tugev treening, mis kutsus esile kehaomase kasvuhormooni ülikõrge produktsiooni. See oli objektiivselt argument, millel põhines avalikkuse usk Veerpalu puhtusse.
- ³ Viimasel ajal terves maailmas suurimat tähelepanu pälvinud juhtumina tasub meenutada USA jalgratturi Lance Armstrongi dopingutarvitamise epopöad, mille tagajärjel tühistas Rahvusvaheline Jalgratturite Liit (UCI) 2012. aasta oktoobris kõik Armstrongi seitse Tour de France'i võitu ja USA dopinguagentuur (USADA) määras talle eluaegse võistluskeelu.
- ⁴ Georg Lurichi isikut, temast kõnelevaid jutte ning neis peegelduva väljamõeldise ja tegelikkuse vahekordi on oma uurimustes käsitlenud folkloristlikust aspektist Kalle Voolaid (2001: 186). Umbes saja Lurichist pajatava rahvajutu põhjal on ta jõudnud järeldusele, et enamik nendest ei põhine tegelikult aset leidnud sündmustel, Lurichi kujuga on seostatud ja mugandatud erinevaid vanemaid vägilasemotiive.
- ⁵ Tartu Ülikooli õppejõud ja maineuriija Aune Past näiteks andis ajakirjanikule intervjuu, kus nimetas Veerpalu erinevalt fantaasiakangelastest (Kalevipoeg) tegelikuks kangelaseks, kelleks ei saa hakata, vaid kelle seisus teenitakse välja raske tööga. Rahva poolehoidu ja erakordset toetust põhjendas ta sellega, et kangelasega tahtakse samastuda ja kangelasega tekib osalustunne, kuid dopingujuhtum tõstis õhku palju küsimusi: kas Veerpalu jutt on õige või vale, kas ta on kangelane või troonilt kukkunud kangelane ehk antikangelane, kas ta hakkab noori sportlasi treenima või hoopis jagama jahmatavaid intervjuusid teemal, kuidas ta dopingut kasutas (Šmutov 2011). Analoogselt räägiti rahvusliku "ausa soomlase müüdi" purunemisest Soomes pärast 2001. aastal Lahtis toimunud MMi, kui keelatud ainete tarvitamisega jäid vahele kuus Soome suusatajat – Janne Immonen, Jari Isometsä, Harri Kirvesniemi, Mika Myllylä, Milla Jauho ja Virpi Kuitunen (Lehtinen 2011: 12).
- ⁶ Spordiajaloolane Kalle Voolaid on Proppi muinasjutufunktsioonidele allutades võrrelnud kahe omaaegse rahvussangari – Eesti maadleja Georg Lurichi (1876–1920) ja Soome pikamaajooksja Paavo Nurmi (1897–1973) elu ja sportlasekarjääri (vt Voolaid 1999: 55–64).
- ⁷ Folkloristlikult huvipakkuv oli ülejärgmisel päeval pärast teema üleskerkimist ilmunud psühholoog Voldemar Kolga (2011) artikkel, milles autor põhjendas Veerpalu suurt toetajaskonda müütilise kangelase teooria abil, viidates USA müüdiuriija Joseph Campbelli (2004: 28) 1940. aastail kasutusele võetud monomüüdi kontseptsioonile: "Tema kontseptsiooni järgi on kangelane inimene, kes lahkuib igapäevasest elust, et võtta ette reis erilisse maailma, võtta vastu uusi väljakutseid, ületada enda hirmusid ja selle tulemusena saada mingeid autasusid, et neid hiljem jagada kangelase kogukonnaga, tema rahvaga" (Kolga 2011).

⁸ Lähiminevikust (oktoobrist 2013) mäletame avalikkuse valulist reaktsiooni olümpia-võitja Erika Salumäe otsusele müüa võidetud medalid rahvusvahelisel oksjonil, mitte hoida neid rahva silme all muuseumivitriinis.

⁹ <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/arvamus/juhtkiri-usume-andrus-veerpalu.d?id=43583009>.

¹⁰ Käesoleva juhtumi puhul tuleb arvestada, et dopingukahtlus on Eesti riiki esindavaid suusatajaid puudutanud ja eestlaste rahvuslikke tundeid haavanud varemgi. Meenu-tagem, et 23. jaanuaril 2002. aastal (Salt Lake City taliolümpiamängude eel) saabus Eesti Suusaliitu Rahvusvahelise Suusaliidu sõnum: Eesti kõigi aegade kuulsaima naismurdmaasuusataja Kristina Šmiguni dopinguproov on osutunud positiivseks. Nädal hiljem saadud B-proovi vastus oli siiski negatiivne, kuid olümpiamängudel oli Šmiguni parim koht seitsmes ja rahvasuus levis vandenõule viitav arvamus, et dopingukahtlusega üritati sportlast sihilikult enne suurvõistlusi psüühiliselt kahjustada. 2002. aasta talvel tuli kasutusele etniline naljaküsimus: "Mis vahe on eestlasel ja soomlasel?" – "Eestlase B-proov on negatiivne." Selline rahvuslikku enesetunnet tõstev nali sobis hästi ajal, mil sarnaselt Kristina Šmiguniga olid dopinguproovid positiivsed ka Soome suusatajatel, kuid reeglitekohase järeiproovi ehk B-proovi vastus oli Eesti suusatajal negatiivne, soomlastel aga tõesti positiivne. Niisiis leidis juhtum väga soodsa pinnase etnilise sisuga keerdküsimuseks, kuid on selge, et pärast Veerpalu dopinguskandaali see nali rahvasuus enam ei käibi.

2014. aasta veebruaris ilmus Vene spordiportaalis *Ves sport* uudis Kristina Šmigun-Vähiga seotud uuest dopingukahtlusest. 2006. aastal Torino olümpiamängude ajal võetud A-proov osutus positiivseks. Šmigun-Vähi valis teistsuguse lähenemise meediale kui seda tehti Andrus Veerpalu juhtumi puhul, ja tegi meedias avalduse, milles kinnitas kahtlustust, kuid eitas keelatud ainete kasutamist ja väitis, et on andnud vabatahtlikult valedetektoritesti all tunnistuse, et pole elus kordagi teadlikult dopingut tarvitanud (Nilk 2014). Aprillis 2014 otsustas Šmigun-Vähi meeskond vaidlustada A-proovi avamise spordi arbitraaži kohtus.

¹¹ 10. aprillil 2011 tehtud postitusest pärineb statistika riikide osakaalu kohta kommuuni liikmeskonnas (55 753 Eesti, 2061 Soome, 848 Rootsi, 517 Ühendkuningriigid, 328 Ameerika Ühendriigid, 317 Norra, 146 Iirimaa, 140 Saksamaa, 134 Austraalia, 124 Hispaania, 113 Holland, 98 Taani, 80 Prantsusmaa, 76 Itaalia, 69 Läti, 66 Belgia, 64 Poola, 38 Luxembourg, 33 Venemaa). Võib oletada, et suuresti peegeldavad nimetatud arvud neis riikides resideeruvate eestlaste hulka Facebooki kommuunis. Viis kuud pärast positiivse dopinguproovi ilmsikstulekut, 19. septembril 2011 oli kogukonna "Usume Andrus Veerpalu" liikmete arv 66 795, täpselt kolm aastat hiljem, 19. septembril 2014 aga 58 337.

¹² <https://www.facebook.com/pages/Toetame-Andrus-Veerpalu/158192334241850?fref=ts>, 15. novembril 2014 oli sellel 2721 liiget.

¹³ https://www.facebook.com/pages/ANDRUS-VEERPALU-IS-CLEAN/140506819353478?hc_location=timeline, 15. novembril 2014 oli sellel 478 liiget.

¹⁴ <https://www.facebook.com/pages/Tagasil%C3%B6%C3%B6k-Eesti-meediale/178912058823734?ref=ts&fref=ts>, 5. veebruaril 2013 oli sellel 2396 poolehoidjat.

¹⁵ <https://www.facebook.com/pages/Andrus-Veerpalu-toetuseks-inimkettkogunemi/216430721705353>.

¹⁶ Lehekülj pole esimene mõnd ühiskondlikku nähtust pilkav Facebooki paroodiakogukond. Eesti interneti-minevikus leidub küllalt analoogseid kogukondi, mille eesmärk

on mõnda päevakajalist sündmust välja naerda, seda mõistu kritiseerida (nt 2010. aasta märtsis loodud lehekülg “Kas see kurk saab rohkem fänne kui Edgar Savisaar?”, mille loojate eesmärk oli koguda rohkem liikmeid kui sai Savisaar valimistel hääli; seejärel omakorda huumori eesmärgil rajatud kogukond “Kas see redis saab rohkem fänne kui see kurk keda kõik fännavad?” jpt).

¹⁷ <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/andrus-veerpalu-sai-sportikohtus-voidu.d?id=65878360&com=1®=0&s=1&no=120>.

¹⁸ Jaak, Delfi, 26. märts 2013 – <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/andrus-veerpalu-sai-sportikohtus-voidu.d?id=65878360&com=1&no=60>.

¹⁹ hmm, Delfi, 26. märts 2013 – <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/andrus-veerpalu-sai-sportikohtus-voidu.d?id=65878360&com=1&no=60>.

²⁰ <http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/anna-hinnang-veerpalu-dopingujuhtum-muutub-uha-mustilisemaks-mida-pikale-veninud-saagast-arvata.d?id=65749824>.

²¹ Olümpiavõitjaid ja rahvuseepose kangelist Kalevipoega on varem ühendatud mitmes kultuurivormis. Nt siirast austusavaldust olümpiasangaritele väljendab Põltsamaale rajatud Sõpruse park, mille tähtsaimad sümbolid on lähestikku asetsevad monumentaalskulptuur “Tee Olümposele” (Tauno Kangro, 2004; sammastele on kirjutatud kõigi Eesti olümpiamedalistide nimed) ning kündva Kalevipoja kuju (Tauno Kangro, 2006).

²² 2013. aasta spordihetkena jäid konkureerima Eesti vehklejate Nikolai Novosjolovi ja Julia Beljajeva kuldne pooltund maailmameistrivõistlustel Budapestis (sai hiljem hääletamisvõidu), Eesti meeste korvpallikoondise jõudmine Euroopa meistrivõistluste finaalturniirile ja Eesti meeste jalgpallikoondise 2:2 viik Hollandiga.

Kirjandus

Campbell, Joseph 2004 [1949]. *The Hero with a Thousand Faces*. *Bollingen Series XVII*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Coady, David 2006. Conspiracy theories and official stories. Coady, David (toim). *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate*. Hampshire & Burlington: Ashgate Publishing, lk 115–128.

Danet, Brenda (toim) 1995. General Introduction. Play and Performance in Computer-Mediated Communication. *Journal of Computer-Mediated Communication*, special issue 1 (2) (<http://jcmc.indiana.edu/vol1/issue2/> – 15. september 2014).

Danet, Brenda & Ruedenberg-Wright, Lucia & Rosenbaum-Tamari, Yehudit 1997. “Hmmm... Where’s That Smoke Coming From?” Writing, Play and Performance on Internet Relay Chat. *Journal of Computer-Mediated Communication* 2, issue 4 (doi: 10.1111/j.1083-6101.1997.tb00195.x).

Dentith, Matthew Richard 2012. *In defence of conspiracy theories*. Doctoral thesis. Auckland: The University of Auckland (<https://researchspace.auckland.ac.nz/handle/2292/17107> – 26. november 2014).

Fine, Gary Alan & Ellis, Bill 2010. *The Global Grapevine: Why Rumours of Terrorism, Immigration, and Trade Matter*. New York: Oxford University Press (doi: 10.1093/acprof:oso/9780199736317.001.0001).

- Frank, Russell 2011. *Newslore: Contemporary Folklore on the Internet*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Haavala, Kristina & Koppel, Annika & Loi, Karina & Tuulik, Katrina & Utkin, Mari 2011. *Eesti meedia professionaalsus*. Tallinna Ülikool, Kommunikatsiooni Instituut (http://uurimismeedodid.pbworks.com/w/file/etch/46061836/Meedia_professionaalsus_grupp_2.pdf – 26. november 2014).
- Habimana, Emmanuel & Massé, Line 2000. Envy Manifestations and Personality Disorders. *European Psychiatry* 15, nr 1, lk 1–7 (doi: 10.1016/S0924-9338(00)99501-4).
- Hancock, Jeffrey T. 2004. Verbal Irony Use in Face-To-Face and Computer-Mediated Conversations. *Journal of Language and Social Psychology* 23 (4), lk 447–463 (doi: 10.1177/0261927X04269587).
- Hutcheon, Linda 1994. *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. London ja New York: Routledge.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 2005. Uusiutuva arvoitusperinne. Saarikoski, Helena (toim). *Leikkikentiltä. Lastenperinteen tutkimuksia 2000-luvulta*. Tietolipas 208. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 292–334.
- Kalmre, Eda 1996. Vorstivabrikutest kassitoiduni ehk mõnda linnalugudest. Kõiva, Mare (toim). *Mängult-päriselt. Tänapäeva folkloorist* II. Tartu: Eesti Keele Instituut & Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 136–155 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/mjap/eda.html> – 26. november 2014).
- Kalmre, Eda 2000. Katastrooffolkloorist: Estonia ja Titanic. Kõiva, Mare (toim). *Meedia. Folkloor. Mütoloogia. Tänapäeva folkloorist* III. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööühm, lk 263–284 (<http://www.folklore.ee/pubte/meedia/katastroofi.html> – 26. oktoober 2014).
- Kalmre, Eda 2009. Legends Connected with the Sinking of the Ferry Estonia on September 28, 1994. Kõiva, Mare (toim). *Media & Folklore: Contemporary Folklore* IV, Tartu: Estonian Literary Museum Scholarly Press, lk 288–312 (http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/cf4/CF4_Kalmre.pdf – 26. november 2014).
- Kavaliauskaitė, Jūratė 2009. Hybrid Entertainment Television: Viewership of the Lithuanian “Dviracio Sou”. Krikmann, Arvo & Laineste, Liisi (toim). *Permitted Laughter: Socialist, Post-socialist and Never-socialist Humour*. Tartu: ELM Scholarly Press, lk 99–124.
- Keeley, Brian L. 1999. Of Conspiracy Theories. *The Journal of Philosophy* 96 (3), lk 109–126 (doi: 10.2307/2564659).
- Kivine, Paavo 1995. Te ei eksinud, härra parun! Slutsk, Aado (koost). *Te ei eksinud, härra parun!* Tallinn: Eesti Olümpiainfo, lk 3–10.
- Koch, Tuuli & Pahv, Peep 2011. Andrus Veerpalu ja doping: hästi hoitud saladus või laim? *Postimees Online* 2. aprill (<http://sport.postimees.ee/412751/andrus-veerpalu-ja-doping-hasti-hoitud-saladus-voi-laim> – 26. november 2014).
- Kolga, Voldemar 2011. Andrus Veerpalu kui (müütiline) kangelane. *Delfi* 9. aprill (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/arvamus/voldemar-kolga-andrus-veerpalu-kui-muutiline-kangelane.d?id=43602631> – 26. november 2014).

Kuipers, Giseline 2002. Media Culture and Internet Disaster Jokes: Bin Laden and the Attack on the World Trade Center. *European Journal of Cultural Studies* 5 (4), lk 450–470 (doi: 10.1177/1364942002005004296).

Kukemelk, Epp-Mare 2011. Suusaliidu peasekretär Jüri Järv: meie poolt vaadatuna Veerpalu positiivset proovi ei ole. *Delfi* 4. aprill (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/suusaliidu-peasekretar-juri-jarv-meie-poolt-vaadatuna-veerpalu-positiivset-proovi-ei-ole?id=43249857> – 26. november 2014).

Kõresaar, Ene 2006. Kollektives Gedächtnis und nationale Textgemeinschaft im postsowjetischen Estland: Ein Beispiel über die intertextuelle Verwendung des Nationalepos “Kalevipoeg” in den estnischen Lebensgeschichten. Bartens, Hans-Hermann & Röhrborn, Klaus & Sagaster, Klaus & Winkler, Eberhard (toim). *Ural-Altaische Jahrbücher*. Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung. Neue Folge. Wiesbaden: Harrassowitz, lk 101–124 (http://www.academia.edu/1340193/Kollektives_Ged%C3%A4chtnis_und_nationale_Textgemeinschaft_im_postsowjetischen_Estland_Ein_Beispiel_%C3%BCber_die_intertextuelle_Verwendung_des_Nationalepos_Kalevipoeg_in_den_estnischen_Lebensgeschichten._H.-H._Bartens_K._R%C3%B6hrborn_K._Sagaster_E._Winkler_Hrsg._Ural-Altaische_Jahrb%C3%BCher._Internationale_Zeitschrift_f%C3%BCr_uralische_und_altaische_Forschung._Neue_Folge_101_-124_.Wiesbaden_Harrassowitz_2006 – 26. november 2014).

Laineste, Liisi 2009. Political Jokes in Post-socialist Estonia (2000–2007). Krikmann, Arvo & Laineste, Liisi (toim). *Permitted Laughter: Socialist, Post-socialist and Never-socialist Humour*. Tartu: ELM Scholarly Press, lk 41–72.

Lehtinen, Satu 2001. Go Finland Go! *Universitas Helsingiensis* 2, lk 11–12 (<http://www.helsinki.fi/lehdet/uh/201b.htm> – 26. november 2014).

Lääne, Tiit 2007. *Suusatamine – Eesti rahvusport*. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus.

Madisson, Mari-Liis 2012. Vandenõuteooriate semiootiline tähistamisloogika. *Akadeemia* 6, lk 1024–1071 (http://www.academia.edu/2773751/Vanden%C3%B5uteooriate_semiootiline_t%C3%A4histamisloogika._Akadeemia_6_1024-1070_2012 – 26. november 2014).

Nilk, Andrus 2014. Kristina Šmigun-Vähile esitati dopingu-kahtlustus. *Eesti Päevaleht* 7. veebruar (<http://epl.delfi.ee/news/eesti/kristina-smigun-vahile-esitati-dopingu-kahtlustus?id=67762685> – 26. november 2014).

Oldenburg, Ray 1999. *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons and Other Hhangouts at the Heart of a Community*. Cambridge, Massachusetts: Da Capo Press.

Only a revolution has seen greater public feeling 2011. *Views of an International Observer*. <http://www.aninternationalobserver.co.uk/425> – 20. aprill 2011 (pole enam kättesaadav).

Peegel, Juhan 1995. Vanu ajalehti sirvides. Slutsk, Aado (koost). *Te ei eksinud, härä parun!* Tallinn: Eesti Olümpiainfo, lk 11–18.

Povedák, István 2009. *Heroes and Celebrities*. PhD Dissertation Summary. Budapest & Szeged (<http://doktori.btk.elte.hu/folk/povedakistvan/thesis.pdf> – 26. november 2014).

Propp, Vladimir 1969 [1928]. *Morfologija skazki*. Moskva: Nauka.

Pöysä, Jyrki 2004. "Finnishness" and "Russianness" in the Making: Sport, Gender and National Identity. Siikala, Anna-Leena & Klein, Barbro Sklute & Mathisen, Stein R. (toim). *Creating Diversities. Folklore, Religion and the Politics of Heritage*. Studia Fennica: Folkloristica 14. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 54–68.

Renard, Jean-Bruno 2005. Negatory Rumors. From the Denial of Reality to Conspiracy Theory. Fine, Gary Alan & Campion-Vincent, Véronique & Heath, Chip (toim). *Rumor Mills. The Social Impact of Rumor and Legend*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, lk 223–239.

Šmutov, Martin 2011. Maineuurija Veerpalu juhtumist: üliemotsionaalses olukorras on valikud must-valged. *Postimees* 8. aprill (<http://sport.postimees.ee/416239/maineuuri-veerpalu-juhtumist-uliemotsionaalses-olukorras-on-valikud-must-valged> – 26. november 2014).

SKS 2001 = Folklore Archives of the Finnish Literature Society 2001. Flooded with doping humour. *Universitas Helsingiensis* 2, lk 13.

Soonvald, Urmo & Rinaldo, Karl 2013. Andrus Veerpalu sai spordikohtus võidu! Otsus: on viiteid, et Veerpalu tarvitas dopingut, aga testi piirmäärad pole tõestatud. *Delfi* 26. märts (<http://sport.delfi.ee/news/suusatamine/eesti/andrus-veerpalu-sai-spordikohtus-voidu.d?id=65878360> – 26. november 2014).

Teeveer, Ragnar 2013. Facebooki tehti Siiri ja Viivi Sõnajala toetusleht, uusi liikmeid lisandub iga minutiga. *Delfi* 27. september (<http://rahvahaal.delfi.ee/news/uudised/facebooki-tehti-siiri-ja-viivi-sonajala-toetusleht-uusi-liikmeid-lisandub-iga-minutiga.d?id=66802793> – 26. november 2014).

Virtanen, Tuija 2013. Performativity in Computer-Mediated Communication. Herring, Susan C. & Stein, Dieter & Virtanen, Tuija (toim). *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*. Volume 9 of Handbooks of Pragmatics. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 269–290 (doi: 10.1515/9783110214468.269).

Voolaid, Kalle 1999. Lurich and Nurmi: Life as a Fairy-Tale? *Acta Academiae Olympiquae Estoniae* 7, lk 55–64.

Voolaid, Kalle 2001. Jõumehe fenomen: Georg Lurich ajaloolisest tegelasest rahvajutu kangelaseks. Jaago, Tiit (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 183–194.

Voolaid, Piret 2003. Jaanuar, veerpalu, märts, aprill, mae... Pilk spordimaailma läbi folklooriprisma. *Mäetagused* 21, lk 193–221 (doi: 10.7592/MT2002.21.spordifolkloor).

Värv, Maarja 2013. Veerpalu palus enda nominatsiooni spordihetke konkursilt eemaldada. *ERR Sport* 10. detsember (<http://sport.err.ee/suusatamine/cf84e5f6-44a8-4a87-9340-1b41e7a0c6f1> – 26. november 2014).

Warner, Jamie 2008. Tyranny of the Dichotomy: Prophetic Dualism, Irony, and *The Onion*. *The Electronic Journal of Communication* 18: 2–4 (<http://www.cios.org/www/ejc/EJCPUBLIC/018/2/01841.html> – 26. november 2014).

Summary

Olympic Champion as a National Hero: Folkloristic View to One Doping Case

Piret Voolaid

Keywords: belief, conspiracy stories, fan culture, folklore about doping cases, national hero, national identity, sports folklore, stereotypes

The aim of the paper is to analyse the collective expression of attitudes elicited by the doping scandal that concerned the esteemed Estonian cross-country skier and Olympic gold medal winner, Andrus Veerpalu. The paper provides an insight into the evolution of an athlete into a national hero on the Internet.

The analysis is based on the material collected from Estonian online media during two years (from April 2011 to March 2013), when Andrus Veerpalu's court case was actively followed by the Estonian sports circles and laymen alike. The data corpus includes the most relevant news texts published in the online news portal Delfi (www.delfi.ee), comments from the same online environment, posts from the Facebook fan sites, e.g., "We believe in Andrus Veerpalu", etc.

The doping accusation called forth a quasi-religious movement, which was built around the belief that the athlete was sacred and it was not allowed to attack or accuse him in any way. The main threads in the comments analysed within this study could be divided into two opposing, although intertwining categories: the serious and the ironic. Both categories included people who believed in Veerpalu's innocence, and those who did not; in addition, there were those who displayed their superiority towards the entire discussion. The analysis addresses the transformation of an Olympic hero into a national hero, and points out narratives that treat the scandal within the present-day genres of urban legends, conspiracy theories, and Internet humour.

The more or less genuine belief of people was reflected in sought-out explanations for the doping test result and counter-arguments (above all, via conspiracy stories, but also through social mobilisation in support of Veerpalu). In the post factum comments, the majority expressed the feeling that their trust had been justified; they renewed their unremitting belief in the acquitted hero. But the rather complicated end to the long case was also a confusing one, and this allowed the ironic discourse to produce parodies, jokes and other critical comments.

The questions central to the analysis are the following: (1) How does the audience interpret information provided by the media and which topics do the interpretations initiate in turn? (2) How does the notion of belief emerge in the discussion, which narratives and stereotypes are believed in, and how is the belief rationalised? (3) Which folkloric and other cultural (transmedial) texts have taken inspiration from this doping scandal?

Äksi nõid – nõukogude aja selgeltnägija

Mare Kõiva

Teesid: Artikkel annab folkloori vahendusel ülevaate selgeltnägija/nõiaga seotud juttudest ja tema tegevusest nõukogude ajal, samuti vaatleb konstellatsioone, milles kogukond aktsepteerib erakordse isiksuse. Äksi nõid Hermine Elisabeth Jürgens (1892–1976) on eesti 20. sajandi tuntum selgeltnägija. Tuuakse esile selgeltnägijaga seotud narratiivide peamised teemad ja -motiivid, sh tema isiku folkloriseerumisega seotud juhtumid (Äksi nõiale kanti üle tuntud jutu- ja muistendimotiive). Selgeltnägijaga seotud narratiivid jagunevad suulisteks biograafiatega ja patsiendi- või kliendinarratiivideks. Patsiendinarratiivide hulgas on esiplaanil ennustamislood, kadunud isikute otsimine koostöös ametivõimudega või külastajate palvel, kriminaalide, kadunud isikute, varastatud asjade ja loomade otsimine, abi perekonnaprobleemide puhul ja tuleviku ennustamine; temast kui ravijast on säilinud vähe teateid. Pärast surma sai ta tuntuks Nõukogude Liidu lagunemist ennustava prohvetiseeringuga. Kokkuvõttes on Äksi nõiaist rääkiv (patsiendi)juttude kogum huviväärne sissevaade elu võimalikkusse ja argipäeva Nõukogude Eestis.

Märksõnad: ennustamisjutud, Hermine Jürgens, moodne nõidus, patsiendijutud, selgeltnägija, Äksi nõid

Sissejuhatus

Usundilised jutud kajastavad reaalseid kogemusi, arvamusi ja tundeid maagiliste praktikatega kokkupuutumisel ning annavad edasi nende seisukohalt reaalseid tulemusi. Need kogemused puudutavad inimese elu palju emotsionaalsemalt, sügavamalt ja vahetumalt kui seda suudavad edasi anda pelgalt narratiivi vahendid. See iseloomustab ka Äksi nõiaga seotud pärimust. Lisadimensiooni annab pikk elu erinevate poliitiliste võimude ajal. Kuna minu käsutuses on üksnes heterogeensetest allikatest koondatud teave, eeskätt retrospektiivsed patsiendinarratiivid ja folkloristika võimalused fikseeritud uskumuste ja juttude põhjal toimunu tähenduste rekonstrueerimiseks, siis iseloomustan artiklis konstellatsioone, milles kogukonnad, rühmad ja tavalised külaelanikud (mitte

nõidadesse ega paranormaalsusse uskujad) puutusid kokku ja aktsepteerisid erakordse isiksuse ning missuguseid lugusid temast mäletati.

Õigupoolest on see esimesi katseid analüüsida 20. sajandit mõjutanud ebatavaliste võimetega isikuga seotud jutte – vaatluse all on Äksi nõia ehk kodanikunimega Hermine Elisabeth Jürgensi isikuga (1892–1976) seotud pärimus. Tema elukäigus peegelduvad ebastabiilse ja tormise sajandi keerdkäigud: ta saabus Vene impeeriumi keskusest Peterburi linnast Eestisse, kus elas erinevates paikades. Valdav osa tema Eestis elatud ajast kulges maal, talle võõras elukeskkonnas, kuhu ta viis linlikku mentaliteeti. Kahjuks räägib enamik jäädvustatud lugusid Teise maailmasõja aegsest ja eriti -järgsest perioodist, kui ta oli tuntud oma erakordsete võimete poolest, varasematest aastatest leidub vähe üleskirjutusi.

Hermine Jürgens oli laialt tuntud hüüdnime Äksi nõid all. Sõna *nõid* on tänaseni mitmetähenduslikuna standardkeeles kasutusel. Nõid märgib üleloomulike võimetega isikut, ravijat, tarka, kuid sõnal on erinevaid konnotatsioone, negatiivseid ja mittenegatiivseid, mis osutavad kokkupuutele tundmatute jõududega, on hinnangulised või markeerivad koguni ebaõnnestumisi. Nagu paljude nähtuste puhul, nii ei puudu ka maagia, nõiduse ja nõidade puhul rahvusvahelised kultuurimõjud. Näiteks on keeles laiemalt levinud fraseologismid nagu *igavene nõid*, *vana nõid*, mis tähistavad kurja või kiuslikku inimest, ka väljameelitamisoskustega isikut (Justkui 2002, märksõna *nõid*). Vanemates fraseologismides ei tule sooline determineeritus selgelt esile, kuid uuemates fikseeringutes iseloomustatakse nõiana pigem naissoost isikut, vanemaid (nais) sugulasi, kolleege, tuttavaid, ülemusi. Sõna paikneb fraseoloogias vandesõnade piiril ja esindab nt tulemuses pettunud isiku hinnangut. Ilukirjanduses seostatakse nõida ravimise, aga ka pahatahtliku maagiaga, rahvateadustes (folkloristika, etnoloogia) oli 19. ja 20. sajandil valdavalt kasutusel lingvistiline etümoloogiline tõlgendus. Selle järgi on sõna semantiline tähendus *teadja*, *šamaan*, ja see langeb vähemalt osaliselt kokku rahvapärase seletusmalliga, kus sõna *nõid* ühendab tervet mõistete kompleksi, semantiliste diskursuste orkestratsiooni. See ühendab sõna teadja, tavatute võimetega või piiripealse isikuga, kes suhtleb üleloomulike ja kardetavate jõududega; agraarses kultuuriruumis omistati nõiale sõnaosavust või nutika manipuleerija omadusi ja muid tähendusi. Nõia kui etniliselt olulise isiku ja etnilise mentaalsuse kandja rolli olulisust rõhutasid nii rahvusliku liikumise eelkäijad (nt Jakobson 1991 [1870] oma *Kolmes isamaakõnes*, milles ta mõtestas eestlaste ajalugu) kui ka rahvusliku liikumise eestkõnelejad, esimesed arheoloogid, folkloori kogujad ja tõlgendajad, õpikute ja perioodikas ilmunud kirjutiste autorid (vrd Jaan Jung, Jaan Jõgever jt), samuti õpetatud folkloristika esindajad (vrd Oskar Loorits (1928 III: 11, 67 jj; 1952: 476–480)).¹ Samasugune suhtumine jäi kõlama nõu-

kogude aja õpetlaste esinemistes, kes esitlesid nõida kui olulist rahvuslike teadmiste säilitajat ja tõlgendajat. Sellest sõltumatult kulges termini elu küla- des ja linnades, kus nimetuse kasutamine jätkus oma mitmekesisuses, millele lisandusid uued, teistsugustele kultuurilistele tõlgendustele tuginevad, kuid nõia positiivset tähendust rõhutavad diskursused.² Tänapäevalgi kutsutakse tuntud sensitiive ja arstijaid nõidadeks ja selle tiitli ärateenimine tähendab ühtlasi laiemalt tunnustamist, on üks rahvapärase sotsiaalse stratifikatsiooni tunnuseid.

Järgnevalt vaatlen lühidalt Äksi nõia elulugu ja üldisemat sotsiaalset tausta, seejärel narratiivikorpust, keskendudes juttude tuntumatele alateemadele ja motiividele ning narratiivide tunnusjoontele.

Äksi nõia elukäik ja tema kultuuriline suhtevõrgustik

Hermine Jürgens (snd Blaubrück) oli suhteliselt hea haridusega naine. Ta sündis 1892. aastal Venemaal, Peterburi linnas klaverivabrikandi peres. Ta isa oli sündinud Tartu külje all Kärevere külas, Topa talus.³ Gümnaasiumihariduse sai H. Jürgens Peterburis, kus omandas väga hea vene ja saksa keele, samas eesti keelt rääkis ta surmani aktsendiga. Pärast Viiburi muusikakooli lõpetamist (*Musiikkiopisto*) abiellus ta 18aastaselt kaugsõidukapten Gustav Jürgensiga. Neil sündisid pojad Karl ja Artur. Kui pere sattus majanduslikes raskustesse, pöörduti tagasi Eestisse, onu tallu Käreveres (tagasituleku ajal oli Eesti veel Vene impeeriumi osa). Eestisse toodi kaasa kaks klaverit ja Bechsteini tiibklaveri abil teenis H. Jürgens endale elatist kõrge vanaduseni. Mehel süvenes alkoholism, omavaheline läbisaamine oli kehv, ja mees suundus elama Tallinnasse.

Hermine Jürgens oli noorena aktiivne: ta osales rindeõena Vabadussõjas (1918–1920) ja teenis enne Teist maailmasõda elatist kinos, tummfilmidele klaverisaadet tehes, klaveritunde andes, aga enamasti tulevikku ennustades. Mõnda aega elas ta koos tolaaegse kuulsa illusionisti Harri Lindneriga. Enne sõda elas Hermine Jürgens mitmel pool maal koos erinevate meestega. Jürgensi enda sõnul tugevnes tema sünnipärane selgeltnägemise võime kolmekümnenda ja neljakümnenda eluaasta vahel. Põhjuseks olnud selgeltnägemise episood, kus ta 1935. aastal nägi oma elukaaslast (Ahja metsavaht) koos teise naisega. Rahvajutud Ahja kandist räägivad, kuidas mees olnud hädas kurja selgeltnägi-
gijast naisega.

Kuigi rahvajutud esitlevad teda ennekõike heasüdamliku naisena, viitavad eluloofaktid komplitseeritud ja tavalisest (isegi linnanaisest) erinevale tüpaažile – äge suitsetaja, kirglik kohvitarbija, paiguti tülitseja (naiskodukaitse organisatsiooni esinaise koha kaotus tüli tõttu).

1930. aasta lõpus kolis Hermine Jürgens Äksi kanti⁴ ja sai seal tuntuks Äksi nõia nime all. Mälestuste kohaselt oli tal väikeses elumajas mõnesajakõiteline raamatukogu, ta luges ja kirjutas palju. Ta oli ka üks neist, kes pidas järjekindlalt päevikut (Grünfeld 2004).⁵

Äksis elatas ta ennast jätkuvalt klaveritundidega, samuti oli ta kiriku organist.⁶ Kuid Teise maailmasõja ajal sai Hermine Jürgens tuntuks just kadunud inimeste otsimisega, millele hiljem lisandus varastatud asjade otsimine. Intervjuud ja arhiivisalvestused esitlevad teda selgeltnäijana, vähem leidub teateid tema kui taimetundja ja ravija kohta. Teadetes rõhutatakse isiksusliku eripära ja Äksi nõia linlikke maneere. Sellesse loetellu kuulub juba eespool mainitud armastus kohvi vastu ja suitsetamine, sõidud Tartusse kohvikusse või sauna ning kodu sõjaeelset stiili järgiv sisustus. Hermine Jürgensi välimuse kirjeldused on ilmekad ja osutavad, et ta järgis sõjaeelset, esimese vabariigi aegset stiili. Salvestustes märgitakse ka häid suhteid kohalike või-muesindajatega, mis säästsid teda vahel pahandustest, kuid oluliseks peetakse koostööd üleloomulikke võimeid tunnustanud miilitsatöötajatega – kadunud isikute leidmiseks. See on üks 20. sajandi meediumeid iseloomustav motiiv. Viimastel kümnenditel on mitmes riigis valminud samal teemal tõsielusaated ja meelelahutuslikud telesarjad.⁷

Omaette dimensiooni moodustavad viimase saja aasta jooksul meediumite suhted meediaga. Alguses sai nõidusejuhtumitest ülevaate ajalehtedes ilmunud kohtuvaidluste ja kaebuste vahendusel, sajandi viimases veerandis asendusid need portreelugudega. 1960.–1970. aastail külastasid Hermine Jürgensit kunstnikud, Tartu ülikooli õppejõud ja üliõpilased, samuti mentaalsete nähtuste olemusest huvitatud isikud. Just kaugemalt saabunud üliõpilased, intellektuaalid ja kunstnikud avaldasid tema eluajal, eriti aga paarkümmend aastat pärast Äksi nõia surma mälestusi oma kokkupuudetest temaga ja töid esile tema sära-va isiksuse (Suuman 1974, 2001; Paju 1994; Truus 1999; Talva 2011). Põhjaliku biograafilise materjali koondas ja avaldas raamatuna tuntud keemik Kalle Truus, kellel oli üliõpilaspõlves Äksi nõiaga isiklikke kokkupuuteid. Artikli autori poolt lisandusid K. Truusi väljaandesse tolleks ajaks rahvaluulearhiivi kogutud tekstid, mis andis biograafilise suunitlusega raamatule lisadimensiooni. Äksi nõida tutvustati ka ühes 1990. aastate pikemas telesaates.⁸

Tuleb märkida, et iseseisvumiseelset aega ja selle järgnenud kümnendit iseloomustab pieteetlik ja rahvaarste väärtustav suhtumine. Etniliste väärtuste otsimise, identiteedi ja ajaloo mõtestamise protsessis ülendati rahvaarstid erinevate liikumiste poolt etnilise kultuuri tähtedeks.

Äksi nõia visiidid legendaarsesse Werneri⁹ kohvikusse on mitmetähenduslikud ja avavad laiemaid sotsiaalseid suhteid. Pole kahtlust, et see oli pärast Teist maailmasõda paik erinevate tutvuste loomiseks ja säilitamiseks, kuid

Foto 1. Hermine Jürgens Tartus Werneris kohvikus.
<http://www.geni.com>.

temale ka võimalus oma kunagise elustiili jätkamiseks. Werneris tutvus ta näiteks keeleteadlase ja polügloti professor Paul Aristega, kellega jätkus huvitav dialoog läbi aastakümnete. Paul Ariste esines 1980. aastatel Akadeemilises Rahvaluule Seltsis ettekandega Äksi nõia võimetest ja mõnest oma eksperimendist temaga. Ta oli tavatsenud helistada ja lasta Äksi nõial kirjeldada, mida tema naine parajasti teeb jmt, et jälgida selgeltnägija võimeid. P. Ariste hinnangul võis nõia kirjeldus märki tabada, kuid ka tühja minna.

Kahjuks olid nõukogude perioodil avaldamisvõimalused kasinamad kui esinemisvõimalused, mistõttu folkloori ja paranormaalsete nähtuste ristumistemade käsitlused ja materjalikogud jäid avaldamata. Sama puudutab ettekandeid silmapaistvatest meediumitest.¹⁰ Äksi nõia kohvikututtavatena märgitakse veel nt keeleteadlast Eduard Väärit ja kunstnik Aulin Rimmi (RKM Mng II 4306 < Tartu (1991), Talva 2011).

Suhted partnerite ja poegadega olid H. Jürgensil jahedad; ta suri Kastre hooldekodus 1. juulil 1976 ja maeti Äksi surnuaiale. Hauale pandi tema enda soovil paekivist tahvlike kirjaga “Äksi nõid”. Viimane elupaik, väike elumaja keset viljavälja, üsna maantee lähedal, hävis pärast ta surma nõukogude elulaadile tüüpiliste aktsioonide käigus: maja süüdati tsiviilkaitse õppuste käigus ja põles maha.

Ligi paarkümmend aastat hiljem, 11. juulil 1999 avati kohalike elanike ja teda külastanud inimeste soovil ja rahastusel, aga ka vallavalitsuse ja erinevate fondide toel Äksi nõia viimases elukohas suur mälestuskivi.¹¹ Monumendi kujundas pealinna skulptor Ado Koch (samuti isiklikult nõiaga kokkupuutunud isik). Kohaliku kultuuri hoidmisse vastutusega suhtuv raamatukoguhoidja Eve Toots oli üks initsiaatoreid, abistas igati mälestusmärgi valmimisprotsessis, soovivad olid ka meedia kajastused (Jõesaar 1996; Piller 1998; Taal 1999). Kogu mälestuskivi rajamine on suurepärane näide kohalike ja nn välisringi kuuluvate inimeste informaaalsest algatusest, millega väärtustati 20. sajandi silmapaistvat alternatiivkultuuri isiksust.

Foto 2. Pärast seda, kui Hermine Jürgens oli läinud hooldekodusse, jäi tema viimane kodu Tartu–Jõgeva tee ääres tühjalt lagunema, kuni lõpuks tuletõrjeõppuse käigus maha põletati. Ain Raali foto.

Jutud Äksi nõiast ja nende ajalooliskultuuriline taust

Suurem osa Äksi nõiade puudutavast folkloorikorpusest on kogutud välitööde käigus pärast tema surma, ennekoike kunagise elupaiga lähikihelkondadest. Äksi elanikke on põhjalikumalt küsitlenud folklorist Anu Korb, kes 1980. aastatel elas Äksis. Lisaks sisaldab tekstikorpust lugusid, mis on esitatud tavasi-tuatsioonides ja saadetud arhiivi kohalike korrespondentide poolt, osa lugusid on aga lindistatud kirjandusmuuseumi külastanud ja selgeltnägijat tundnud inimestelt.

Eraldiseisva kireva kogu moodustavad 1999. aastal mälestuskivi avamisel esitatud meenutuslood linliku eluviisiga naisest. Lindistatu seas leidub uni-kaalseid motiive, mis osutab, kui oluline on kohalike kirjasaatjate ja lähemate naabrite siseringi vaade. Samuti oli kohalikele elanikele suunatud üritus suu-repärane koht lugude salvestamiseks ja uute andmete saamiseks.

Jätsin kõrvale korpuses leiduvad intellektuaalide jutud ja seadsin kes-messe patsiendinarratiivide korpuse, nii suulisest pärimusest kirja pandud kui audiointervjuude kaudu kättesaadava folkloorse teabe. Äksi nõiade narratiividest eristuvad lood, kus esitatakse tema lühem suuline biograafia ja andmeid te-

gutsemisest nõia või selgeltnägijana ning konkreetsete visiitide või kohtumiste kajastused. Palju rohkem kui suulisi biograafiaid on jäädvustatud patsiendi- või kliendinarratiive (mille hulgast eenduvad ennustamislood), väheldane korpus sisaldab selgeltnägija isiku mütologiseerimisega seotud lugusid, sh näiteks tuntud rahvajutu- ja usundimotiivide ülekandeid.

Patsiendi- või kliendijutud on lühemad, harilikult ühe-episoodilised informatiivsed kogemusjutud. Neid on esitatud tõsielujuhtumitena, eeldatavalt ongi tegemist konkreetsete sündmuste ja kindlate inimeste kogemustega, millest on loodud kogemusjutu ääremaile kuuluv narratiivne variant. Ühtlasi on need jutud tihedalt seotud ajalooliste ja sotsiaalkultuuriliste oludega, nad on olustiku- ja faktitruud.

Kuigi Äksi nõid teenis juba enne sõda ennustamisega leiba, muutus ühiskond dramaatiliselt Teise maailmasõja eel, aga eriti selle käigus ja järel. Muserdavale iseseisvuse kaotamisele 1940. aastal järgnes 1941. aasta juunis suurküüditamine. Siberi laagritesse ja asumisele saadeti eeskätt intellektuaale, sõjaväelasi, valitsusliikmeid ja jõukamaid kodanikke. Eestist lahkus selle ja muude sündmuste tõttu Teise maailmasõja ajal ligikaudu kolmandik elanikkonnast, eriti kui selgus, et riigis jääb kehtima nõukogude võim. Pärast Teist maailmasõda oli üks dramaatilisemaid sündmusi 1949. aasta märtsiküüditamine. Uue riigivõimu kiired majanduslikud ümberkorraldused, millega dekonstrueeriti talud, likvideeriti eraomandus ja muudeti kooperatiivide süsteemi jpm, päädisid sunniviisilise üleminekuga ühismajanditele (kolhoosid või leebema majandussüsteemiga sovhoosid).

Milline roll oli neis tingimustes selgeltnägijatel ja nõidadel (ravijatel)? Nõukogude-aegsed sõidud ennustajate juurde linna või maale olid kindlasti 19. ja eriti 20. sajandi alguse tavade jätkuilming. Uutes oludes omandas selgeltnägijate ja ennustajate poole pöördumine siiski sügavama mõõtme, sest valdav oli kadunud inimeste otsimine, mitte kitsalt isiklike tervisemuredega abi järele pöördumine. Selline käik oli võimalus saada vastuseid küsimusele, kas lähedased ja tuttavad on elus ja missuguses maakera osas nad paiknevad.

Sisuliselt igas hõimus jäi küüditamistega sugulasi kaduma ja nende kohta teati sageli üldjoontes, et isik sattus vanglasse või tema üle mõisteti kohut – lähem teave puudus. Meeste jäljed kadusid sõjaväeteenistuses või sõjaaegsetel põgenemisteedel, rääkimata tsiviilpõgenikest. Teadmata oli ka metsavendade käekäik, kes olid erinevate mobilisatsioonide eest metsadesse peitunud. Aastakümneid pärast Teist maailmasõda otsiti sugulasi Punase Risti ja mittemaailsete organisatsioonide vahendusel. Äksi nõid ja temataolised olid habras võimalus lahenduse leidmiseks. Kuigi selgeltnägijate ja nõidade poole pöördus abi järele teatud osa inimesi, on selge, et Nõukogude võimu segmenteeritud informatsiooni levitamine ja informatsiooniga manipuleerimine tõstis alternatiivsete infoallikate prestiiži.

Fotod 3 ja 4. Algselt märkis Hermine Jürgensi (suri 1976) hauda puitrist, 1996. aastal asendati see hauakiviga, millel lahkunu soovi kohaselt ka kiri "Äksi nõiä". Ain Raali fotod.

Biograafilised lood

Iseloomustame järgnevalt suulisi elulugusid, mis eristuvad selgeltnägijast rääkivate juttude seast iseseisva jutuliigina. Suulised elulood (või laiemas mõttes genealoogiad) on ilmselt üks vanemaid spontaanse narratiivsuse liike. Inimese elukäik esitatakse neis lühidalt ja üldistustega, fokuseeritakse teatud faktidele ja isiklikele kogemustele, kuid üldistavalt esitatakse nt isiksuse omadused ja harjumused. Äksi nõia puhul üldistavad biograafiad selgeltnägemisvõime avaldumise isiklike kannatuste järel: lapsepõlves vanemate poolt ülekohtuselt koju jäetud laps otsustab vaadata, mida vanemad teevad ja avastab oma võimed. Sagedamini seostatakse tema võimete avaldumist elukaaslastes pettumisega.

Ekspeditsioonide käigus kohtavad folkloristid tihti jutustajaid, kelle parim jutuliik on (suuline) biograafia. Folklorist peab mõnigi kord murdma ennast biograafiast läbi, et jõuda kogukonna formeerunud juttude, laulude või väljenditeni. Samas on suulised biograafiad asendamatu liik, kui otsitakse informatsiooni kunagiste laulikute ja pillimeeste, ravijate või kirjasaatjate kohta.¹² Biograafia juures eendub oskus esile tõsta mõnda eluloodetaili, iseloomujoont või tüüpreaktsioone, võime analüüsida subjekti isiksust ja üldistada inimese käitumist. Tänapäevalgi on peaaegu igas suguvõsas isikuid, kes suudavad esitada pikki genealoogiaid ja konkreetsete isikute elulugusid. Nende naiste ja meeste jututraditsioonis võib olla mitmesuguseid lugusid, kuid kommunikatsiooni tuumliik on biograafia.

Suuline elulugu võidakse esitada erinevates diskursustes. Selleks võib olla (suulise) ajaloo või folkloori diskursus, elulugu võib esitada seostatult erineva kausaalsusega, ajalooprotsessi ja sündmuste keskselt, see võib olla allutatud elamusele või kujundlikkusele jne. Biograafiaid kasutatakse suguvõsasiseses ja territoriaalses suhtlemises, esitatakse pidudel ja kogunemistel, neil on koht generatsioonide vahelises suhtlemises ja igapäevases kommunikatsioonis.

Rahvaluulekogud eelistavad elulugusid, kus sündmused saavad traditsiooni mudeleid järgiva narratiivse väljundi. Suulise biograafia juurde kuuluvad jutustaja tõlgendused, kommentaarid ja hinnangud. Elulugu võib seega olla jutustusi, hinnanguid jm kooshoidev pilv või kangalõimed.

Kuigi biograafiad võivad sisaldada keerukaid fiktsionaalsuse ja tõepärasuse skeeme, siis näiteks Äksi nõia jutud näivad olevat faktitruud ja tegelikule eluloole lähedased. Läbisaamine külaelanikega polnud Äksi nõial ideaalne, kuid ta on siiski korduvalt neile oma elukäigust rääkinud, mis avaldub ka kirjanekutest.

Esitan järgnevalt paar eluloojuttu, mis esitati spontaanselt jutustamis-/küsitlemismiljões, vastuseks intervjuerija pärimisele: *Kas te Äksi nõida teadsite?*

Foto 5. 1999. aasta suvel Äksi nõiä mälestuskivi avamisel kõlanud meenutused salvestas lindile Mare Kõiva (pildil mikrofoniaga). Foto autori erakogust.

Mõlemad näited on jäädvustatud neli aastat pärast H. Jürgensi surma, tema viimase kodu ümbruskonnast:

Äksi nõiä. Jürgens oli ta nimi. Mõni aasta tagasi suri. Ilmast ilma teda taga otsiti, ka pärast surma veel. Nüüd on juba ära jäänud. Isa oli tal klaverimeister. Kiriku heaks kinkis klaveri. Mängis ise väga toredast. Oskas saksa, vene, inglise ja prantsuse keelt. Tal oli suur raamatukogu.

Käis ikka Tartus saunas. Kuumas leilis vihus käsi, et need hästi painduksid.

Nii 1935-36. aastal ta siia Äksi nurka ilmus. Elas mitmetes taludes. Sõprust tal siin suurt ei olnud.

Valgamaalgi käis ja Tartus, võttis ka seal inimesi vastu. Kosti nad talle tööivad. Viimasel ajal ka raha.

Tema oli tark inimene. Rohuteadus oli suur. Ravis jalutuid kõndijaks. Tundis maataimi. [Loetelu haigusi ja nende vastu kasutatud taimi.]

Ta oli selgestnägiija. Otsiti teadmata kadunuid ja vargusi. Tüdrukud käisid ka armuasjade pärast.

RKM II 348, 474/5 (31) < Äksi khk (1980).

Teises loos põimitakse eluloojutustusse selgeltnägemise episood.

Äksi nõid. Tal oli kõrgem haridus. Lõpetanud Peterburi konservatooriumi. Isa oli klaverivabrikant. Andis klaveritunde. Tal oli astroloogiline haridus ja hea meelespidamine. Oskas keeli (soome, saksa, prantsuse, vene), eesti keelt veidi aktsendiga. Ema olnud eestlane, isast ei tea.

Mees olnud laevakapten. 2 poega ka. Mees surnud juba enne, kui ta siia Äksi kanti tuli (umbes 1934-35).

Tema juures käidi palju. Minu ämm ka uskus, käis sinna. Palju honorari ta ei võtnud. Pakk suitsu pidi olema. Toodi toiduaineid (püüdid, mesi, rasv ja munad). Küpsetas noid kooke hommiku ja õhtu. See oli tema toit.

Kui keegi temalt teateid päris (teadmata kadunute kohta), siis hakkas ennast sisendama. Vaatas toalakke. Siis rääkis. Näit. teeb labidavart, näost kõhna, vast paarinädalane habe ees.

Mina lasin ka tal ennustada. Ennustas, et mees elab, poeg elab. Tegelikult oli juba ammu surnud. Kui ma talle hiljem ütlesin, et ta valesti rääkis, siis ütles: “Kas see oleks siis parem olnud, kui ma oleks ütelnud, et on surnud?”

Tegelikult ikka tühjagi ei teadnud, aga rahvas uskus. Viimane aeg elas Lähtelt siiapoolle tulla üksi väikeses majas.

RKM II 348, 477/9 (1) < Äksi (1980).

Patsiendinarratiivid – visiidid selgeltnägi juurde

Suurim osa lugudest kirjeldab selgeltnägi juures käimist või temaga kohtumist. Narratiiv sisaldab ühe juhtumi, harvem räägitakse mitmest kogemusest. Korpus kirjeldab erinevaid külastamise motivaatoreid ja olukordi, mille pärast teekond ette võeti. Alljärgnevas loetelus eristatakse peamised rühmad ja tuuakse esile, kas käik lõppes positiivse tulemusega ja oli nn edulugu või läks luhta ja oli valelahendusega. Märkigem, et vähesed jutud räägivad luhtaläinud käikudest.

A. Eeskätt räägivad jutud kadunud pereliikmete otsimisest sõja ajal ja pärast sõda, kuni Äksi nõia vanadekodusse minekuni. Esile tulevad küüditamiste ja sõjaga silmist kaotatud sugulaste otsimise lood; enamik jutte räägib täideläinud ja õnnestunud ennustustest, vähemuses on valeennustused.

B. Kriminaalsete juhtumite lahendamine – kurjategijate, mõrvarite, kadunud inimeste otsimine (enamasti koostöös miilitsaga); vahelduva eduga lood.

C. Varastatud asjade ja loomade otsimine on populaarne teema; abi otsivad nii lihtinimesed kui ka miilits; enamasti on tegemist edulugudega.

D. Abi armuasjades ja perekondade nõustamine; edukus varieerub, sageli loobub nõid abistamast.

E. Tuleviku ja saatuse ennustamine, kaartidega haiguste ennustamine; enamasti edulood.

F. Narratiivid ravimisest.

G. (Üksikud) poliitilised prohvetiseeringud.

Esimese isiku narratiivide/memoraatide kõrval leidub nn vahendatud, teise või kolmanda isiku memoraate, kus räägitakse teiste kogemustest. Narratiivil on kolm (või kaks) tegelast: jutustaja (külastaja) ja Äksi nõid – kangelase või tähtsaima tegelase rollis. Enamasti eristatakse jutus suhteid jutustaja ja keskse tegelase vahel.

Jutustaja võib olla loos keskne isik ja esindada autobiograafilist “mina”. Narratiividel on oluliselt keerukam struktuur, kui peategelane pole jutustaja, vaid teine isik, kuid see iseloomustab konkreetset tekstikorpust ennekoike fiktsionaalseid lugusid.

Tähtsaim motivaator on enamiku narratiivide juures selgeltnägijalt vastuse/ennustuse saamine, mistõttu jutu struktuur on lähedane ennustamissituatsioonile. Saabunud külastaja esitab küsimuse ja saab selgeltnägijalt vastuse sümbolite vahendusel, nn sümbolkeeles. Kohase tõlgenduse leidmine on jutustaja/külastaja ülesanne.

Esile tulevad vastandlikud ruumimudelid: jutustaja esitab nõia füüsilise elupaiga (üld)kirjelduse, mis vastandub sümbolite kaudu kujutatud kadunud isiku asukohale. Viimane ruumimudel on hämar ja üldsõnaline, peamiselt kasutatakse tunnussõnu *kaugel, külas, metsas, kuskil suures hoones, mere taga* jne. Osa tõlgendusi otsekui eeldab ennustuste, unenäoasetuste ja usundiliste narratiivide üldisemate seletusmodelite tundmist. Iseloomulik on ka, et jutus võib jutustaja (kogeja) määratleda (retrospektiivselt) kadunud isiku geograafilise ruumi ja selgitada lahti sümbolid. Kõige olulisem markeerija on narratiivides siiski *elus* või *surnud*.

Armilde Pajo küüditati 14. juunil 1941 oma vanematega koos Siberisse, aga vend Ants ei olnud tol ajal kodus ja pääses küüditamisest. Kord läks vend saksa valitsuse ajal Äksi nõia juurde, et ehk see teab midagi öelda äraviidute saatuse kohta. Ajasid siis tükk aega juttu ja lõpuks hakkas nõid vahtima toa ühte nurka. Vahib ja vahib ja lõpuks ütles: “Ma näen kaht kalmukiingast ja üht inimest mustasõstrapõõsaste vahel.” Sel ajal, kui vend Äksi nõia juures käis, olidki vanemad Siberis surnud ja maha maetud – selleks need 2 hauda. Ja see inimene, kes oli mustasõstrapõõsaste vahel, oli Armilde Pajo ise, kes oli siis perest veel elus, ja kui ta loomadega Obi ääres oli, kasvas seal tõesti mustasõstrapõõsaid.

RKM II 438, 34/5 (23) < Põltsamaa (1990).

Sageli leidub narratiivis lisateavet Äksi nõia elulaadi kohta, nagu järgnevas ravimislöös:

See oli umbes 1965. aastal. Õppisin sel ajal Tallinnas ning mul oli – eeh – vaja pöörduda arsti poole – eeh, sest et oli näooperatsioon. See oli tühine asi, aga mille tagajärjel oli nagu kinni plaasterdatud ja. Ja siis kui pidin ma saama igasuguseid tablette, et veremürgitus ei läheks edasi ja.

Ühel päeval, siis kui ma olin jällegi tablette võtnud ja olin Werneris kohvikus, pöördus üks vana daam minu poole küsimusega, et mis mul siis viga on. Noh, ma siis seletasin temale ära, mis mul viga on, sest näo järgi ma seda daami tundsin ja tema tundis ka mind. Olime sõitnud väga palju koos Saadjärve, Jõgeva ja kõigi nende bussidega Tartusse. Ja nii ma siis esimest korda sain isiklikult tuttavaks proua Hermiine Elisabeth Jürgensiga ehk nagu kohalik rahvas kutsus teda, Äksi nõiaga. Proua Jürgens käis igal reedel Werneris kohvikus ja sealt minnes läks ta Emajõe sauna. See oli täieline, täielik traditsioon, mida ta kunagi ei rikkunud, välja arvatud muidugi siis, kui ta oli juba nii vana, et ta ei suutnud seda teha. Werneris kohvikus ootasid teda kõige lähedasemad tuttavad: Paul Ariste, eeh, siis oli Eduard Vääri ja kunstnik Aulin Rimm. Need siis tulid, tervitasid, vestlesid ja suhtusid temasse äärmise lugupidamisega. RKM Mng II 4306 < Tartu (1991).

Kadunud loomad ja hinnalised esemed olid tähtsad nõia külastamise põhjused. Neistki ennustustest rääkivates narratiivides eenduvad kujukad detailid:

Äksi nõid aitas ka varguste koha pealt. Siinsamas talus. Västrikul varastati lehm ära. Miilitsaga otsisid. Lehm pidi varsti poegima. Vana Mann käänd nõia juures. Nõid rääkind ja vahtind: Naisterahvas lüpsab, valge rätt peas, on savilaut.

Taga Tartu, kus lehm oli, naine lüpsnudki, valge rätt peas. Miilits tõigi lehma ja vasika ära.

RKM II 348, 443 (39) < Äksi khk (1980).

Järgnev jutt käsitleb Äksi nõia võimeid. Iga ajastu iseloomustab selgeltnägijaid, ravijaid ja nõidu eripäraste mõistete abil. Üks nõukogude aja tüüpvaljendeid üleloomulike võimetega või sensitiivsete inimeste kohta oli kuuenda meele omamine, seda kohtab ka neis juttudes. Osa jutustusi kirjeldab lähemalt ennustamistoiminguid ja edastab selgeltnägija enda seletusi oma võimete ulatuse või piiratuse kohta: teda väsitab näiteks informatsiooni otsimine füüsiliselt kaugel paiknevate isikute kohta ja surnuid ta omasõnutsi ei näe.

Tal oli tõepoolest see kuues meel. Nägi oma vaimusilmas seda, mida teised ei näe. Tema käest käidi abi otsima teadmata kadunute leidmiseks, samuti varguste asjus.

Kui see, kelle järele päriti, oli väga kaugel (näit. Jaapanis), siis nõid ütles: "See käib mu tervise peale. Väsitab mu ära."

Kui inimene, kelle järele päriti, oli surnud, vastas Äksi nõid: "Ma ei näe teda."

RKM II 348, 443/6 (1) < Äksi khk (1980).

Vastakad on teated peretülide ja tulevase elukaaslase ennustamiste kohta: kui osa jutustajaid väidab, et ta abistas selliste probleemidega saabunuid, siis teine osa kinnitab, et tavakohane vastus oli: "Seda peate ise teadma."

Äksi nõia haridust ja linlikku tausta arvestades võib eeldada, et tema teadmised põhinesid suuresti trükistel ja vähem perepärimusel. Ta koduse raamatukogu koosseisu on võimatu pika aja tagant määrata, kuid maagiaraamatute ja muu tarbekirjanduse omamisele on intervjuudes viidatud: "Tal oli palju raamatuid. Üks prantsuskeelne raamat oli vasaku käe kohta (käejooned)." Sõjaeelsetes Eesti trükistes ja perioodikas avaldati meelelahutuseks käevaatomise tarkusi, ilmusid taimravi, maagia ja astroloogia käsiraamatud jpm (lähemalt nt Annus 1993; 1995). Käevaatomise kõrval on Äksi nõid pannud kaarte (seda oskust mitmed kirjasaatjad eitavad, tuntav on kaardiennustaja madalama kategooria teadjaks pidamine), tundnud astroloogiat ja koostanud horoskoope. See oskus oli nõukogude ajal hinnas, sest isiklikku mahukamat horoskoopi oskasid koostada vähesed.

Esile kerkivad ka kaks indikaatorteemat: suhted arstidega (neid hinnatakse headeks), teda asetatakse koguni eksperdi rolli ("Isegi arstid tunnistasid ta teadmisi. Teda kutsuti Tartusse sapi-, põie- ja neeruhaigeid vaatama.")¹³ ja tasu võtmise küsimus. Suuline reeglistik piirab arstimise eest tänamise (edendab haigusi, takistab tervenemist) ja sätestab peamised reeglid tasu või sellena toodud kinkide vastuvõtmise kohta – tasu on endal keelatud küsida ja Äksi nõid näib olevat neid reegleid järginud. Lugudes viidatakse ennekõike toiduainete (toidukaupadest peamiselt leib, piim, munad) ja suitsupakkide vastuvõtmisele. Rõhutatakse, et ta saatis vahel osa kohaletoodud meeleheast tagasi või küpsetas endale toodud ainetest hommikuks ja õhtuks kooke jm oma eluviisile vastavat.

Haiguste ravimine, eriti taimetarkusega, moodustab suhteliselt tagasihoidliku osa ja ajaliselt pärinevad sedalaadi teated Teise maailmasõja järgsest perioodist. Teda peetakse herbalistik, kirjeldatakse ravimeetodeid, kuid viidatakse ka sõnadega ravimisele.

Äksi nõid tegi kõike. Ravis inimesi ka. Posimissõnad luges peale. Aitas küll. Kokuta Marie kunagi Äksi nõia käest sai need kaarditarkused. Äksi nõid oli ligi 90 ringis, kui suri.

RKM II 430, 432 (20) < Kursi (1989).

Lähemalt iseloomustatakse ka taimede korjamise oskusi ja sobivate ajaankrute valimist, nagu kuufaas ja päevaosa; taimi sisustuse osana ja muid teemasid. Järgnev tekst annab sissevaate herbalisti-teadmistest.

Tundis rahvameditsiini. Kuivatas toas ravimtaimi, pressis neist mahlu välja. Teadis, millal koguda, millal miski taim kõige paremas õitseeas on. Üks tuba oli tal täis kõiksugu juurikaid, pungi ja lehti. Äksi nõid ütles, et tilk tema rohtu on parem kui liiter vael ajal korjatut. Ravimtaimede korjamisel pidi olema tähtis kuufaas, kellaaeg. Ta võis ööselgi korjata, kui vaja.

RKM II 480, 123 (11) < Tartu (1983).

Skeptilised lood selgeltnägi ja rahvaarstide ebaõnnestumiste kohta on vastava pärimuse osa ning seetõttu pole üllatav ka katsetamine Äksi nõia võimetega. Esineb ka narritamisjuhtumite kirjeldusi, näiteks on kohalikud käinud teatamas, et teda oodatakse jaamas ning itsitanud, kui selgeltnägi otsib olematuid külalisi.

Fiktionaalsed lood, tuntud folkloorimotiivide ülekandumine

Nõia saatusest rääkivad lood toovad esile üleloomulikud seigad ja võimete tavatu avaldumise, mis toob eeldusena kaasa (vähemalt surma eel) karistuse oma tegevuse eest. Sellesse korpuse ossa kuuluvad ka mõisted üksindus, raske üksildane suremine jm (vrd Loorits 1951: 482 jj), mida rahvapärinus seostab nõia saatusega. Tema kui tuntud isikuga on seostatud varasemaid tuntud juhtumotiive, mis annab põhjuse rääkida tema isiku folkloriseerumisest. Ilmekas on kuulsa Lõuna-Eesti nõia Suriga (Kusta Taitis, sama nime all oli tuntud tema poeg Anton Taitis)¹⁴ seotud muistend, nn munalugu, milles patsiendi toodud kanamunad muutuvad ussideks (Suriga on seotud üle seitsmekümne variandi, vt lähemalt Kõivupuu 2000). Suri külastaja ei raatsi talle tasuks anda kõiki kaasavõetud mune, peidab need põõsa alla. Koduteel neid võtma minnes leiab ihnur, et munad on muutunud rästikuteks, nagu nõid ennustas. 1970. aastatel on munalugu seostatud ka Äksi nõiaga, tihti on need esimese isiku memoraadid, erinedes sellega vanematest Suri lugudest.

Minu onu, ema vend läks sinna Äksi nõia juurde, olime hobusega. Ema oli ja mina olin kaasas, olin vist kuue-aastane. Temal olid kanamunad

kaasas ja onu ütles, et ära vii talle mune. Pane sinna silla alla, kuulame enne ära, mis loo ta meile räägib.

Nõid rääkis oma jutu ära ja ütles, et: Kui tagasi lähete, võtke see ussikomps sealt ära. Läksime tagasi ja olidki maduussid seal sees. Ema läks mune võtma ja kohe kiljatas.

RKM II 447, 121 (8) < Torma khk (1991).

Äksi nõiaga seostatakse ennustust, mille järgi Eesti saab vabaks, ent Venemaa jääb nii väikeseks, et Kremli aknast näeb Venemaa piiri. Täpsem ütlus varieerub pisut. See oli üks temaga seotud leitmotiive 1980.–1990. aastatel ja muutis ta taas üldtuntuks. Ütlus kuulub siiski 19. sajandi kuulsale prohvetile, paljude sotsiaalsete prohvetiseeringute autorile Järve Jaanile (Kõiva 2010: 20). Erinevad meenutused on toonud esile teisigi prohvetiseeringuid seoses eesti vabanemise ja omariiklusega.¹⁵

Ka nõia surmaga on seotud mitmed laiemalt tuntud folkloorsed motiivid (meenutan, et tal oli kaks poega) – üks neist soov saada maetud koos tütrega:

Äksi nõid. Kui haigeks jäi, oli kellegi juures korteris olnud. Öelnud pere-mehele: “Kui ära suren, mata sina mind ära ja tütar minu kõrvale.”

Mees vastu: “Sul on ju tütar elus, kes sind matab!”

Nõid ikka: “Ei, mata sina! Ma ei saa surra, kui sa ei luba!” Mees andiski siis lubaduse.

Tütar läks emale puusärki tooma. Sai tee peal surma. Tuligi ühte hauda matta.

RKM II 431, 140a/1a (52) < Palamuse khk (1989).

Kokkuvõtteks

Äksi nõid oli üks 19. sajandi lõpus ja 20. sajandil tegutsenud selgeltnägijatest ja ravijatest, kes jätkas tegevust Nõukogude Eestis. Igal arstijal ja selgeltnägijal on folkloorsete lugude kese. Võrreldes omavahel Suride ja Äksi nõia kohta levinud folkloori, leiame sarnaseid jooni narratiivsuses ja uskumustes. Rahvajutukataloogi tüübiloetelud osutavad sarnastele tüüpidele (selgeltnägija (Jauhianen 1999: D 601, D 1501); varguste lahendamine (Jauhiainen 1999: D 621, D 691); tuleviku ennustamine (Jauhiainen 1999: D 1501–1600), mis Suridest rääkiva pärimuse puhul on palju pikem, keskendub ravivõtetele ja haiguste ravimisele (vt lähemalt Kõivpuu 2000). On aga selge, et Äksi nõia pärimuses eenduvad kadunud isikute otsimise lood, mis Suride juures on üksnes lugude ääreala, ajastu tellimus. Samas on H. Jürgensi ravimise kohta säilinud pärimus napp ja üldsõnaline, enamasti isegi üksnes loetlev.

Foto 6. Mälestuskivi Äksi nõiale tema viimase kodu asemel Puhtaleiva külas Tartu–Jõgeva tee ääres. Kalle Truusi foto 1999.

Ühegi isiku olemus ja tema tegevus ei taandu narratiivsetele tüüpidele, vaid on oluline elatud elu võtmes. Täpsema ülevaate loomine Eesti rahvaarstidest ja nende tegevusest seisab ees ja see pole kerge ülesanne, arvestades, et neist, aga eriti ennustajatest ja selgeltnägijatest on arhiivis vähe ainekuid ning valdavalt on tegemist patsiendi vaatega juhtumile.

Praegu on võimalik Virumaa, Tartumaa, Võrumaa ja Saaremaa ainestiku näitel üldistada, et kohapealsete ravijate dünastiate esindajad jätkasid nõukogude ajal traditsiooniliste võtetega arstimist, kuid oli ka uusi ametisse hakkajaid väljastpoolt tuntud perekondasid. Eelmise sajandi jooksul kasvas nn maailmas rännanud ravijate osakaal, kes töid ravimisviisidesse uuendusi. Neist osa liikus ameti tõttu ringi (nagu mitmed Sõrve meremehed-ravijad), osa lahkus parema elu otsingutel Eestist ja naases Venemaal puhkenud revolutsiooni, näljahäda või optsioonivõimalustega Eestisse, nagu mitmed Võnnu ümbruses tegutsenud ravijad (nimetagem nt Lehti Solnat) ja saarlane Tiitsu Sei. Tingimisi kuulub sellesse kategooriasse ka Äksi nõid, kellel oli valdavast enamikust ravijatest parem haridus ja jõukam linlik päritolu.

Tuntud ravijatest tuli segastel aegadel vabatahtlikult Saaremaale tagasi Tiitsu Sei (Aleksei Lesk) – lombakas vaese pere poeg, kes rätsepaks õppimise

järel (selle ihuveaga maalt pärit laste üks väheseid elukutseid) lahkus kodust. Liepajast saabudes ostis ta talu ja jätkas võimaluste piirides rätsepa ja taluomanikuna, ravimine kujunes lisaametiks ja eksperimenteerimise valdkonnaks. Tiitsu Seiu rahvaluule arhiivi saadetud kirjad peegeldavad raskusi kohaliku külaelu ja selle mentaliteediga kohanemisel pärast aastakümneid linnaelu, ravimist jätkas ta vaatamata võimuvahetustele (Kõiva 1989).

Lood Äksi nõiast näitavad linnamaneeridega isiku kohanemist eluga maal ja võõrastes sotsiaalpoliitilistes oludes, kriisisituatsioonis kasutatud strateegiaid, selgeltnägija koostööd võimudega, samuti tuntud jutumotiivide ülekandumisest Äksi nõiale.

Selgeltnägija elust ja tegevusest rääkivates narratiivides põimuvad fiktsionaalsus ja mittefiktsionaalsus, ehkki tõsielu kogemusel põhinevaid lugusid on enim. Patsiendi- ja ennustamisjutud peegeldavad aktuaalset sotsiaalset situatsiooni ja vahendavad reaalseid kogemusi (vrd Kulli 2002). Ühtlasi annab Äksi nõia lugu huvitava sissevaate ellu Nõukogude Eestis. Näeme, kuidas oli võimalik ennast elatada selgeltnägija ja ravijana, ehkki selline tegevus polnud soositud ega lubatud, ent tema külastamist tingis otsene vajadus.

Äksi nõid jätkas Teise maailmasõja eelset ennustajate traditsiooni, õppides juurde erinevaid võtteid ja laiendades oma oskusi. Samas jäi ta hoiakutelt ja käitumiselt esindama sõjaeelset Eestit, olles sotsiaalsetes oludes adapteeruja ja oma valitud joone jätkaja. Tema välimuse kirjelduses korduvad iseloomustused: lühike lokkis juustega ja kübaraga (tante).¹⁶ Samuti tuuakse esile suitsetamist, mis enne ja pärast Teist maailmasõda polnud naiste seas eriti levinud, vaid oli ennemini linliku ja parema haridusega isikute moejoon, mis polnud enne ja pärast Teist maailmasõda naiste seas laiemalt levinud,¹⁷ muusikaannet ja häid suhteid erinevate õpetlaste, linlaste, võimudega. Omapäraste kinnistavade hulka jäävad Tartus kohvikus ja saunas käimine. Kindlasti saanuks sauna ka Äksis, aga ehk oli see võimalus kohtuda vanade tuttavatega Emajõe saunas? Või olid need käigud sõõmuke värsket õhku?

Hermine Jürgens väärtustas nõia rolli. Seda toetas kogukonna soov ja tahe teda sellisena mäletada. Iga ameti pidaja juures on olulised tema motivatsioon, panus kogukonda ja isiklik eetika. Neist ühegi kohta pole Jürgensi puhul ühe-seid vastuseid, sest paljudele küsimustele on nappide andmete tõttu aastakümneid hiljem keerukas vastata. Ent kindlasti oli tema motivatsioon laiem elatise teenimisest ja panus kogukonda oluline ravijana, ennekõike aga selgeltnägija ja inimestele tasakaalu pakkujana.

Kogukond mäletab teda kui selgeltnägijat ja imepärast kadunud isikute otsijat, aga ka talle Nõukogude Liidu lõppu kuulutava ennustuse omistamise tõttu.

Uus periood nõukogude-aegses rahvapärases ja alternatiivses arstimises algas küüditatute tagasisaabumisega 1956. aastal ja hiljem. Eeskätt uutel

kultuurikontaktidel põhineva arstimiskogemuse saabumine Eestisse, samuti teisest rahvusest rahvaarstide Eestisse elama asumine ja regulaarsed visiidid tõi kaasa olulisi uuendusi.

Kommentaariid

- ¹ Oskar Loorits eristas termineid *nõid/loitsija* ja *raviija, tark, doktor*; ta üldistab, et termin *nõid* tähistas varem mehi, šamaani staatuses isikuid (Loorits 1952: 480). Üks tüüpilisi kokkuvõtlikke tänapäevaseid seisukohti on järgnev: “Nõid oli ju vanasti eesti keeles targa sünonüüm,” alustab ta kaugemalt. “Alles keskajal, tänu kristlusele, sai see sõna negatiivse tähenduse. Mina pole mingi nõid või tark, ainult lugenud ehk natuke rohkem” (<http://arhiiv.elukiri.ee/index.php?main=355&sess=>). Nõia-nimetus ja selle ajaloolised tõlgendused vajavad edaspidi pikemat käsitlust.
- ² *New Age* liikumises keskne nõid sobis ideaalselt eesti rahvuslike seletuste, õpetatud ja rahvapäraste seletusmallidega.
- ³ Eesti oli sel ajal Vene impeeriumi osa.
- ⁴ Äksi on Tartumaal asuv endine kihelkond, mis asub Saadjärve lõunakaldal, umbes 20 km Tartust. Teise maailmasõja ajal elas seal 200 inimest. Äksi oli 2010. aastani ka küla, Äksi kihelkonna keskus, kus asus ka kirik. 2010 sai Äksi külast alevik.
- ⁵ Ajakirjanik Inna Grünfeldti intervjuust biokeemik Aili Pajuga selgub, et viimane toonud Tartusse kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi Äksi nõia päevikutest tehtud mikrofilmid, mis läksid muuseumis kaduma (Grünfeldt 2004). Võimalik, et neid ei võetud nõukogude perioodil tsensuurihirmus arvele ja nad on kuskil fondihoidlates alles. Samas oli mikrofilimine sel ajal piiratud ja reguleeritud tegevus ning eeldas häid sidemeid laboratooriumitega. Teateid Äksi nõia päevikute lugemisest on teisi.
- ⁶ Biograafilised andmed põhinevad andmebaasil Geni.com (Hermine Jürgens) ja Kalle Truusi raamatul.
- ⁷ Vaidlused meediumite kohtuprotsessidesse ja kriminaaljuhtumite lahendamisse kaasmise teemal on kestnud üle poole sajandi. Ehkki teaduslik kinnitus puudub, jätkub meediumite appi kutsumine. Nähtust fikseerivad või meelelahutussaadet on viimase poolsajandi mediaformaadid.
- ⁸ Telesaade oli lahendatud Tartu Wernerihovi toel ja sisaldas mäletusi Äksi nõia kui kuulsast kohvikuküla visiitidest.
- ⁹ Wernerihovi tegutses alates aastast 1895.
- ¹⁰ Paranormaalsete nähtuste kohta kogus 1970. aastate alguses andmeid (õigupoolest lugusid) mitmekülgsete huvidega psühhiaater Ilmar Soomere (sünd 1942). Sellest kujunes üks suuremaid ja materjalimahukamaid tolle aja kogumisaktisioone, millest vormus mahukas käsikiri *1000 parajuhtumit Eestis*. Käsikirja üks eksemplar oli hoiul nt kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivi käsikirjaliste uurimistööde kogus. Trükis ilmus raamat alles 1997. aastal pealkirja all *800 parajuhtumit Eestis* (Soomere 1997). Konkreetset Äksi nõia kohta on mäletamisi koostatud üks üliõpilastöö, samuti esinetud erinevatel konverentsidel (Kõiva 2010).
- ¹¹ 1990. aastad olid oluline alguspunkt rahvuskultuurile oluliste sümbolite, isikute ja paikade määratlemise protsessis.

- ¹² Rahvaluulekogumise ajaloo jooksul on korrespondentidelt korduvalt küsitud autobiograafiaid ja portreefotosid. Esimesena palus kirjasaatjatel kirjutada autobiograafia rahvaluule kogumise suurkuju Jakob Hurt. Saadud (eeskätt 19. sajandi lõpul laekunud) lühemad elulood on ulatuslik omakäeliste kirjalike elulugude kogu, mille muudavad huviväärseks neis formuleeritud valikud, motivatsioonid ja väärtushinnangud. Ka hiljem on rahvaluulet kogunud institutsioonid palunud kirjasaatjatelt elulugusid, samuti on esitatud lisaküsimusi kogumisstrateegiate kohta.
- ¹³ Eksperdina toimimine ("Isegi arstid tunnistasid ta teadmisi. Teda kutsuti Tartusse haigeid vaatama.") on intervjuudes tüüpiline ülistav kokkuvõte ka teiste tuntud rahvaarstide-selgeltnägijate kohta.
- ¹⁴ Eesti keeles puudub sookategooria, *nõid* märgib nii mees- kui ka naisnõida. Suri kohta on põhjaliku käsitluse avaldanud Marju Kõivupuu (2000), seal on puudutatud ka muna-lugu.
- ¹⁵ Ennustusel on mitmeid variante, Ingvar Luhaäär kirjutab: "Äksi nõia selgeltnägemisvõime kõige säravamaks pärliks on kahtlemata ta ennustus, et Eesti saab vabaks varsti pärast Saksamaa taasühinemist" (Luhaäär 2014).
- ¹⁶ Tante, tanta – arhaism, saksalaenuline vaste sõnale daam.
- ¹⁷ Kunstis levis suitsetava naisefiguuri kui vabaduse sümboli kasutamine 1930. aastatel. Eesti täiskasvanud rahvastiku tervisekäitumise uuringu 2010. aasta andmetest nähtub, et 18,7% naistest on igapäevasuitsetajad ja 7,3% juhusuitsetajad. Tütarlaste ja noorte naiste seas, vanuserühmas 16–24 aastat on igapäevasuitsetajaid 19,9% ja juhusuitsetajaid 12,4% (2008. aastal vastavalt 13,6% ja 12,3%) ning 25–34aastaste naiste seas on igapäevasuitsetajaid 16,5% ja juhusuitsetajaid 6,4% (2008. aastal vastavalt 15,8% ja 7,6%).

Allikad

RKM – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline kogu, peamiselt aastaist 1947–1996.

RKM MGN – helisalvestused, Eesti Rahvaluule Arhiivi helikogu.

Geni.com. *Hermine Elisabeth Jürgens*. <http://www.geni.com/people/Hermine-J%C3%B6rgens/6000000014683775560> – 23. jaanuar 2014.

Kirjandus

Annus, Endel (toim) 1995. Aasmann, Tiina & Allpere, Andres & Annus, Endel & Kaurissaar, Külli & Laidvee, Leida & Miljan, Pärja & Räim, Heino & Siirman, Eve (koost). *Eestikeelne raamat 1851–1900*, 1, A–Q = Estnisches Buch 1851–1900, 1 = Estonian Book 1851–1900, Vol. 1 = Estonskaya kniga 1851–1900, T. 1. Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu; *Eestikeelne raamat 1851–1900*, 2, R–Y = Estnisches Buch 1851–1900, 2 = Estonian Book 1851–1900, Vol. 2 = Estonskaya kniga 1851–1900, T. 2. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.

Annus, Endel (toim) 1993. Aasmann, Tiina (koost). *Eestikeelne raamat 1901–1917*, 1, A–P = Estnisches Buch 1901–1917, 1 = Estonian Book 1901–1917, Vol. 1 = Estonskaya kniga 1901–1917. T. 1.; *Eestikeelne raamat 1901–1917*, 2, R–Y = Estnisches Buch 1901–1917, 2 = Estonian Book 1901–1917, Vol. 2 = Estonskaya kniga 1901–1917, T. 2. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.

Grünfeldt, Inna 2004. Taimeteadjaga silmitsi. *Virumaa Teataja*, 30. oktoober (<http://www.virumaateataja.ee/2266539/kultuur-taimeteadjaga-silmitsi/Suuman> – 3. november 2014).

Justkui 2002 = Baran, Anneli & Hussar, Anne & Õim, Asta & Õim, Katre. *Justkui. Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas* (<http://www.folklore.ee/justkui/> – 3. november 2014).

Jakobson, Carl Robert 1991. *Kolm isamaakõnet. Faksiimileväljaanne käsikirjast*. Tallinn: Eesti Raamat.

Jõesaar, Anu 1996. Äksi nõid sai hauakivi. *Eesti Päevaleht*, 2. juuli (<http://epl.delfi.ee/news/arvamus/aksi-noid-sai-hauakivi.d?id=50728163> – 3. november 2014).

Kulli, Jaanus 2002. Selgeltnägijast elu selgeks mõtestajaks. *Elukiri* 11 (<http://arhiiv.elukiri.ee/index.php?main=355&sess=> – 3. november 2014).

Kõiva Mare 1989. Aleksei Lesest ehk Tiitsu Seiust. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. XII, lk 80–100. Tallinn: Eesti Raamat.

Kõiva, Mare 2010. The Last Minutes of our Earth. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 44, lk 132–156 (doi: 10.7592/FEJF2010.44.koiva).

Kõivupuu, Marju 2000. *Rahvaarstid Võrumaalt. Noor ja vana Suri Hargla kihelkonnast*. Tartu: Võro Instituut.

Loorits, Oskar 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* II. Skrifter utgivna av kungl. Gustav Adolfs Akademien 18: 2. Lund: C. Blom.

Loorits, Oskar 1998 [1926–1928]. *Liivi rahva usund* I–III. Tartu: Eesti Keele Instituudi rahvausundi töörühma väljaanne (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/lru/lru3/> – 3. november 2014).

Luhaäär, Ingvar 2014. Äksi nõiast Kirna Hundini: 50 aastat Eesti vaimseid maastikke Ingvar Luhaääre meenutustes. *Vaimuvalgus* 33. Postitatud 01.02.2014 (<http://intuitiiv.blogspot.com/2014/02/aksi-noiast-kirna-hundini.html> – 3. november 2014).

Paju, Aili 1994. *Teadjanaine*. Tartu: Aili Paju. [Teine, täiendatud trükk 2005.]

Piller, Meelis 1998. Äksi nõid läheb Eesti kultuurilukku. *Eesti Ekspress* nr 17 (437), 28. aprill (<http://blog.ekspress.ee/Arhiiv/Vanad/1998/17/inimene1.html> – 3. november 2014).

Soomere, Ilmar 1997. *800 parajuhtumit Eestis*. Viljandi: Sünnimaa.

Suuman, Aleksander 1974. Äksi nõia meenutused. *Looming* 4, lk 600–602.

Suuman, Aleksander 2001. Äksi nõid meenutab. *Looming* 12, lk 1788.

Talva, Helo 2011. Liivimaa nõia järeltulija mõõdab inimeste elu pikkust. *Naised*, 7. juuli (<http://ajakirinaised.ee/persoon/3345/> – 3. november 2014).

Taal, Argo 1999. Nõia mälestus raiuti kivisse. *Õhtuleht*, 13. juuli (<http://www.ohhtuleht.ee/79423/noia-malestus-raiuti-kivisse> – 3. november 2014).

Truus, Kalle (koost) 1999. *Tundmatu Äksi nõid: Elulugu, pärimused, kommentaarid*. Tallinn: Biorganica.

Summary

The Witch of Äksi – Clairvoyant of the Soviet Period

Mare Kõiva

Keywords: clairvoyant, Hermine Jürgens, modern witchcraft, patient narratives, divination narratives, witch of Äksi

This article is about the constellations in which communities accept extraordinary personalities and the traditional clairvoyant/witchcraft narratives. The person under discussion is the witch of Äksi, Hermine Elisabeth Jürgens (1892–1976), one of the best known Estonian 20th-century clairvoyants. In Estonian, the word *nõid* ('witch') is still used by the general public (a witch is a person with extraordinary powers, a healer, a wise(woman)). During the Soviet period and also later, the term *nõid* was construed as an important keeper and interpreter of national knowledge. The article focuses on the life of the witch of Äksi and the corpus of narratives that talk about her, discussing the most common subtopics of narratives and motifs that have led to the folklorisation or narrativisation of her life. The narratives are divided into oral biographies, patient or client narratives (among which stories of divination stand out), and a smaller corpus, which contains the occurrences of the narrativisation of a person. The witch of Äksi was a city-born urbanite, who adapted to country life and unfamiliar socio-political circumstances. The narratives reflect the traditional duties of a witch/clairvoyant: looking for missing family members; searching for criminals or missing people in co-operation with the authorities; looking for stolen goods and animals; helping with matters of love and family relations; predicting one's future and fate; healing, and single political prophecies.

Huumoripoleemikad ja uurijaeetika¹

Liisi Laineste

Teesid: Ehkki huumor on üldiselt tuntud lõbustava ja ohutu žanrina, võib selle mitmekihiline olemus anda tulemuseks tähendusi, mis ei olnud kavatsuslikud. Mitmetimõistetava ja seetõttu tundliku materjali avalikustamine andmebaasides või uurimistöö osana peaks toimuma äärmise ettevaatlikkusega. Võimalikke probleeme tuleks osata ette näha ja ennetada, õppides seda tegema varasemate juhtumite põhjal. Kui uurija jätab tähelepanuta tööga, et arhiveeritud (huumori) tekstede on võimalik mitmeti tõlgendada ning mõni tõlgendus võib olla vaenulik mõne sotsiaalse institutsiooni või isegi ühiskonna suhtes tervikuna, võib ootamatult lahvatada arvamuste kokkupõrge.

Käesolevas artiklis vaadeldakse huumorit arhiivikontekstis ja sellest väljaspool, visandatakse naljade ja neid ümbritseva ühiskondliku reaalsuse suhteid ning peatutakse pikemalt huumori politiseeritud funktsioonil. Arhiiviväliste kontekstidena võib nimetada publitseerimise konteksti (naljakogumikud, mis koostati arhiivimaterjali põhjal), pedagoogilist konteksti (õpik, mis naljakogumikele viitas), meedia konteksti (selleteemaline diskussioon meedias), uurimiskonteksti jm. Uurimus käsitleb meediareaktsiooni, mis järgnes venevastaste naljade avastamisele põhikooli õpiku lisamaterjalis 2007. aastal. Selle juhtumiga tegelemise käigus avastasid ajakirjanikud Eesti Kirjandusmuuseumi serveris asuva anekdootide andmebaasi, mis sisaldas muuhulgas ka rassistlikuna tõlgendatavaid nalju. Need seigad valmistasid ette edasist avalikku diskussiooni uurijaeetika, huumori definitsioonide ja staatuse ning natsionalismi ja rassismi teemadel.

Huumori ja solvangu piiril balansseerivate naljatamisjuhtumite kirjeldamine aitab seletada huumoripoliitikat: millised naljapärimuse aspektid osutuvad huumori üle peetavates avalikes aruteludes olulisteks, kuidas peaks uurija suhestuma huumori eetilise kohta käibivate tavaarusaamadega, miks naljad üldse eksisteerivad ja kas on võimalik püüda likvideerida nende tekkepõhjusti ning mis juhtub, kui erinevate kogukondade huumoritõlgendused lähevad omavahel vastuollu.

Märksõnad: etniline huumor, folklooriandmebaasid, huumor, rassism, uurijaeetika

Sissejuhatus

Huumor on olemuselt mitmetähenduslik. Selle peamiseks mehhanismiks on kahe näiliselt vastuolulise mõtteraamistiku ühitamisel tekkinud äratundmismoment ja üllatus (põhimõiste on siinkohal skriptide ühitamatus (*incongruity*) vt Raskin 1985; Attardo 1994 jt; vt ka sellekohast diskussiooni nt Krikmann 2007; Oring 1992). Mitmetähenduslikkust võib pidada samaaegselt huumori väärtuseks ja puuduseks; see on huumori põhimehhanism, kuid samas ka peamine põhjus, miks nali alati ei õnnestu. Kui nalja auditoorium ei näe (või ei soovi näha) vastandlikest ideedest tulenevat kokkupõrget ning tajub sõnumit ühetähenduslikult solvavana, on nali äpardunud (vt ka Hay 2001; Norrick & Chiaro 2009). Vahel on nalja mitte-mõistmine seotud erinevate väärtushinnangutega. Väärtushinnangud hea/halb, normaalne/ebanormaalne vms kaasnevad vaikumisi kasutatavate mõtteraamistikega, kusjuures positiivne hinnang omistatakse rühmale, millega samastutakse, ning negatiivne neile, kes on erinevad ning seega naeruväärsed, so rühmale, kellele vastandutakse (see võib, aga ei pruugi kattuda nalja objektiga). Enamasti on puánt see, mis juhatab sisse ebatavalise lähenemise või lahenduse nalja alguses püstitatud probleemile, kuid sageli on kuulajal vaja juba enne puändini jõudmist häälestuda õigele lainele ja siseneda mitteheauskse, nn *non-bona-fide* kommunikatsiooni maailma, kus reaalsus on nihestunud ning eeldused ei vasta päriselus kehtivatele. Seega nõuab huumor publikult paindlikku, mängulist ja loovat lähenemist ning tavaliste väärtushinnangute ja kooliteadmiste ajutist kõrvaleheitmist. Erinev publik on nõus oma hinnangutest loobuma erineval määral, olenevalt tema puhul kehtivatest kultuurilistest ja sotsiaalsetest normidest. Mõne silmis on tabuteemaks religioon, eriti selle karikatuurne kujutamine (nt poleemika Muhamedi kujutavate karikatuuride üle aastal 2006); teistel on raske näha midagi naljakat näiteks seksistlikes anekdootides. Kuigi nalja potentsiaalne naljakus või agressiivsus ei peitu ainult anekdoodis ja kuulajaskonna eelistustes vaid ka selle esitamise kontekstis (näiteks on suur vahe, kas rassistlikke nalju räägib sihtrühm enda kohta või esitab nalja kõrvalseisja, vt Billig 2005a: 31), võib mingil määral ka ainult nalja teksti põhjal oletada, kui suur on võimalus, et tekst, mis balansseerib lubatu ja lubamatu piiril, võib haavata mingit osa auditooriumist.

Kui nalju edastataks üksnes suuliselt, võiks nalja rääkija üsna suure kindlusega ennustada publiku reaktsiooni, sest tegu on vahetu suhtlussituatsiooniga. Kuid huumor võib jõuda auditooriumini ka mitmel muul moel, nagu siinsestki analüüsist näha: ajakirjanduse vahendusel (nt Muhamedi kujutavad karikatuurid ilmusid Taani päevalehes *Jyllands-Posten*); filmides (nt Sacha Baron Coheni mängufilm “Borat”) ja mõne sellise allika kaudu, kust koomikat

üldiselt ei oodata (nt kooliõpikud jmt). Nende kanalite publik pole kaugeltki nii homogeenne kui suulise huumoriesituse piiratud kuulajaskond. Eriti tänapäeval, mil suur osa igapäevasuhtlusest toimub internetis, võidakse ajalehes avaldatut või filmis kujutatut reprodutseerida, parodeerida, edasi arendada arvututel viisidel. Niiviisi leiab potentsiaalselt solvav materjal (kas siis töödelduna või originaalkujul) tee ennenägematult suure globaalse auditooriumini ja võib põhjustada tõsiseid, reaalsete tagajärgedega konflikte. Lisaks sellele mängib nalja mõistmisel olulist rolli ka ajaline mõõde: naljaraamatud, mis on naljakad väljaandmise ajal, ei pruugi seda enam olla kümne aasta möödudes.

Kui algselt huumorina mõeldud tekst või pilt jõuab ebasobiva auditooriumini, reageerib publik sellele erinevalt: kulmukortsutusest avalike, vahel isegi inimohvreid nõudvate pahameeleavaldusteni. Konflikt, mis võib olla vägagi terav, toob enamasti endaga kaasa avaliku arutelu huumori mõiste üle: mis üldse on huumor, mille üle on lubatud nalja teha ja mille üle mitte, kui suur väärtus on antud kultuuris sõnavabadusel, kas huumorit saab pidada funktsionaalseks nähtuseks jms (vt ka Lewis 2008). Siit on vaid väike samm anekdootide või karikatuuride politiseerumiseni: neid hakatakse kasutama tõendusmaterjalina selle kohta, et nende levitaja toetab ja propageerib rassistlikke arvamusi. Politiseerumist mõjutab ka uskumus, et huumor mõjutab auditooriumi hoiakuid; seega arvatakse, et agressiivne nali on ühiskonnale ohtlik ning seda saab kasutada argumendina poliitilises diskussioonis. Mõned uurimused (nt Ford 2000; Ford & Ferguson 2004) on tõestanud, et rassistlikud naljad võivad tõepoolest tugevdada olemasolevaid negatiivseid stereotüüpe nalja objekti kohta ja toovad need ka argisuhtluses esiplaanile, kuid teisalt on see seos äärmiselt mitmetahuline ning sõltub suurest hulgast muutujatest (nt kes on rääkija ja kes kuulub publiku hulka, kas kuulajad on stereotüüpidega tuttavad, kui usutavalt neid esitatakse jne), mida on eksperimentaalsetes uurimustes raske kontrollida (Martin 2008: 16).

Naljade politiseerumine on viimase aja globaalsete huumoriskandaalide siduv ühisnimetaja. Nii Muhamedi karikatuuride, Borati tegelaskuju kui ka siinses artiklis käsitletava materjali puhul jääb silma nalja agressiivseks pidanud inimeste väide, et selline huumor on tegelikult halvastivarjatud vaenulikkus teise rahvuse/riigi/rühma vastu, ning nõue, et selliseid tekste tuleks tsenseerida. Samas on nähtav ka püüe keerata huumor nalja rääkija vastu ning kasutada seda argumendina arvamussõjas hea ja halva huumori, sõnavabaduse jm teemadel.

Selline strateegia ei pruugi viia soovitud tulemuseni. Kui huumori sihtmärk üritab tõestada, et naljas sisalduvad stereotüübid ei vasta tõele ning väidab, et see annab kinnitust nalja rääkijate piiratud, stereotüüpsest ja ksenofoobsest mõttemallist, võidakse teda süüdistada huumorimeele puudumises, huu-

morimeel aga on eelkõige Lääne ühiskonnas kõrgelt väärtustatud omadus. Huumorimeelela inimesed võivad oma jäiga hoiaku tõttu muutuda kergesti naeruväärseks (Billig 2005b: 194).

Käesoleva artikli eesmärk on kirjeldada ja analüüsida avalikku diskussiooni, mille vallandas 2007. aasta sügisel toimunud skandaal, kui põhikooli kirjandustundide õppematerjali autorit süüdistati rassistlike naljade propageerimises. Sellega seoses kerkisid päevakorra le huumori erinevad definitsioonid, huumori staatus ühiskonnas ning natsionalismi/rassismi teema. Arutelu puudutas ka uurijaeetikat, rahvaluule avaldamise ja populariseerimise problemaatikat, enesetsenseerimist ja üldisemat arhiivipoliitikat, sest selle käigus sattus kriitika alla Eesti Kirjandusmuuseumi veebipõhine anekdoodiandmebaas, kus leidub mõningaid potentsiaalselt agressiivseid nalju. Võrdleva perspektiivi saamiseks analüüsitakse meediareaktsiooni nendele sündmustele (veebis avaldatud artikleid ning nende kommentaare) kõrvuti teiste varasemate rahvusvaheliste huumoriskandaalidega, s.o Muhamedi karikatuuride ja Borati tegelaskuju ümber tekkinud poleemikaga. Huumori ja solvangu piiril balansseerivate naljatamisjuhtumite kirjeldamine aitab seletada huumoripoliitikat: millised naljapärimuse aspektid osutuvad huumori üle peetavates avalikes aruteludes olulisteks, millised eetika-alased dilemmad võivad huumoriuurijatele ette tulla ning mis juhtub, kui inimeste huumoritõlgendused ja arusaamad lähevad omavahel vastuollu.

Poleemika: anekdoodid õppematerjalis ja andmebaasis

Oktoobris 2007 kaebas üks lapsevanem teadus- ja haridusministeeriumile, et eesti keele õpik vene koolidele soovitab põhikoolilastele lisalugemiseks rassistliku sisuga materjali. Naljakogusid, millele kaebus viitas, oli kolm: *Banaanil on nohu: Valik koolinalju ja muud* (Kalmre 1996), *Neege päevitab: Maailma rahvad eesti laste naljades* (Tuisk 1996) ja *Elevant külmkapis: Kimbuke keerdküsimusi koolilaste suust* (Voolaid 1998). Lastenaljade kogumikud pärinesid kogu Eestit hõlmanud koolipärimuse kogumise võistluselt aastast 1992, seega koosnesid need naljadest (keerdküsimustest ja anekdootidest), mis olid tuntud koolilaste seas 1990. aastate alguses. Näiteks sisaldasid need järgmisi nalju:

*Miks kannavad venelased õlgkübarat?
Sest sõnnik kaetakse ikka õlgedega kinni.*

*Mis vahe on neegril ja sibulal?
Sibulat lõigates tuleb vesi silma.*

Et kaebusele vastamisega viivitati ja lapsevanem ei saanud kahe nädala jooksul vastust, pöördus ta ajakirjanduse poole. Esmalt võttis teema üles venekeelne meedia. Oktoobri keskel avaldati selleteemaline artikkel ajalehes *MK Estonija*, mis nimetas õppematerjali eesti kooliõpikute koostajate jämedaks veaks, mille tulemusel tekivad ja tugevnevad vastuvõtlikus eas lastel rahvusstereotüübid ja mis õhutab etnilist vimma eestlaste ja venelaste vahel. Kuigi lapsevanem väitis, et tema ei soovi tekitada skandaali, vaid tahab lapsevanema ja õpetajana osutada võimalikele kitsaskohtadele ühiskonnas, sai teema venekeelsetes ajalehtedes ruttu võimendatud käsitluse. Nii väitis üks artikkel (Gusev 2007), et eesti kooliõpikud õpetavad eesti lapsi venelaste üle naerma; vastukajana sellele väljendasid murelikud venekeelsed kodanikud toimuva üle pahameelt.

Käesolev artikkel kirjeldab eestikeelse meedia reaktsiooni sellisele probleemipüstitusele. Venekeelse meedia vastukaja nii artiklites kui ka nende kommentaarides jääb selle artikli piiridest välja. Lähemalt analüüsime kaheksat artiklit, mis avaldati online-meedia saitidel (*Delfi*, *Eesti Ekspress*, *Eesti Päevaleht*, *Õhtuleht*, *Postimees*, *Reporter*) 17. oktoobrist 1. novembrini 2007, ning vaatleme ka nende uudiste veebikommentaare (kokku 407 postitust).

	Allikas	Artikli pealkiri	Kuupäev
A1	postimees.ee	<i>Lapsevanema arvates soovitab õpik lugeda rassistlikke naljakogumikke</i>	17.10
A2	postimees.ee	<i>Õpiku autor eitab rassistlike naljade soovitamist</i>	17.10
A3	delfi.ee	<i>Kuidas hoida neegrid oma aiast eemal</i>	25.10
A4	reporter.ee	<i>Venemaa kasutab eestlaste mustamiseks Eesti koolilaste anekdoote</i>	25.10
A5	postimees.ee	<i>Lukas vabandas rassistlike naljakogumike pärast</i>	31.10
A6	delfi.ee	<i>Tõnis Lukas vabandas rassistlike naljakogumike pärast</i>	31.10
A7	epl.ee	<i>Muuseum võitleb rassismi levitamise süüdistustega</i>	01.11
A8	delfi.ee	<i>Neegrinaljad peidetakse tavakasutaja eest?</i>	01.11

Tabel 1. Artiklid veebiajakirjandusest, mille sisu ja kommentaare siinses analüüsis kasutati.

Esiteks teen ülevaate artiklite peamistest seisukohtadest, et kirjeldada ametlikku diskursust, mida esindavad poliitikud ja ajakirjanikud, teiseks kirjeldan mitteametlikku diskursust ja selle põhifookust veebikommentaaries. Mõlemal juhul kategoriseeriti materjali kvalitatiivse andmeanalüüsi programmiga QDA Miner, ning saadud põhikategooriatest lähtuvalt on vormistatud ka artikli teemapüstitus ja arutelu.

Ametlik ja mitteametlik diskursus *online*-meedias

Kaheksa vaatlusaluse artikli pealkirjad (vt tabel 1) illustreerivad hästi neis kaitstavaid seisukohti ja diskussiooni käigus toimunud arenguid. Esimesed kaks kajastavad kahte põhilist argumenti. Esimene (“Lapsevanema arvates soovitab õpik lugeda rassistlikke naljakogumikke”) kinnitab, et süüdistused haridusministeeriumi aadressil on tõsiseltvõetavad (kuigi need esindavad lapsevanema, mitte üldsuse arvamust). Seevastu teise uudise pealkiri (“Õpiku autor eitab rassistlike naljade soovitamist”) esitab vastuargumendi, näidates probleemi õpiku koostaja poolelt, kes ei näe antud kogumikes midagi keelatud. Diskussioon tekib niisiis algusest peale selle ümber, kas õpikus üldse leidus soovitus lugeda rassistlikke nalju, ja teiseks, kas viidatud naljad olid rassistlikud või mitte. Ajakirjanike seisukoht neis uudisnuppudes on pigem süüdistav, väidetakse, et selliste naljade avaldamine või nendele viitamine on mõtlematu ja sobimatu. Seda toetab ka viis, kuidas artiklites kirjeldatakse õpiku autorit, nt “Nahkuri [õpiku autor – *autori märkus*] sõnul pole ta seda kogumikku päris rida-realt läbi lugenud, vaid sirvinud” (A2). Samasugune pealiskaudsuse kuvand jääb lugejal ministeeriumi ametnikust, kes sel teemal sõna võttis: “[...] kodune ülesanne puudutas vaid raamatut “Banaanil on nohu”, selgitab oma vastuses ametnik” (A2). Esimesele kahele järgnenud artiklid on kriitilisemad, sest see “ebameeldiv ja häbiväärne lugu” (Infopartisan, 20. oktoober 2007) jõuab laiema auditooriumi ette. Ka ajakirjanikud mõistavad, et teema õhutab diskussiooni ja paneb inimesed kaasa mõtlema, sellelt pinnalt avaldatakse artikkel “Kuidas hoida neegrid oma aiast eemal”. See pealkiri parafraseerib keerdküsimust, mille artikli autor Krister Kivi leidis Eesti Kirjandusmuuseumi serveris asuvast anekdoodiotsingust. Samal ajal on aktiivsed ka poliitkorrektsuse vastased (nt “Venemaa kasutab eestlaste mustamiseks Eesti koolilaste anekdoote”). Veelgi elavam arutelu järgneb haridusminister Tõnis Lukase vabandusele venelaste ees, mis ühelt poolt paneb punkti ametlikule mõttevahetusele, teisalt aga annab hoogu paralleelsele teemale, mis vaeb Eesti Kirjandusmuuseumi anekdoodikogu eetilisust (“Muuseum võitleb rassismi levitamise süüdistustega” ja “Neegrinaljad peidetakse tavakasutaja

eest?”). Need artiklid tekitasid mõttevahetust selle üle, mis on huumor ning milline on piir huumori ja solvangu vahel.

Meediadiskursus võib olla väga mõjuvõimas; see dramatiseerib toimunut ja haarab inimesed kaasa, mõjutades emotsioone ja hoiakuid. Mida provotseerivam on teema ja laiem selle kõlapind, seda aktiivsemalt kommenteerivad teemat erinevate arvamusrühmade esindajad ning seda rohkem tuleb ette konflikte. Meedia üritab omakorda esitada probleeme sellistena, et need kõnetaksid (vahel ka vaidlustaksid) kehtivat võimustruktuuri ja selle ideoloogilisi seisukohti (Smith & Saltzman 1995). Nii tõusevad iga teema juures esile just valulikud küsimused, millele auditoorium reageerib viha ja vastuoluliste seisukohavõttudega. Antud juhtumi puhul keskendus diskussioon venelaste olukorrale Eestis ja integratsiooni võimalikkusele, mis on olnud pärast 1990. aastaid üks kohalike poliitikute ja kodanike lemmikteemasid.

Siin vaadeldavad kaheksa veebimeedias avaldatud artiklit väljendavad enamasti poliitkorrektset seisukohta: kui ühiskonnas on kalduvus rassismile, tuleks seda juba eos takistada, st ennetamine on parim strateegia (seda võib nimetada enesekriitiliseks diskursuseks, vt ka Vihalemm & Timmi 2007). Anekdoote nimetatakse otseselt rassistlikeks, ja selline lähenemine ei jäta ruumi mõistete üle vaidlemiseks. Ajakirjanike sõnavalik väljendab seda juba diskussiooni varajases faasis: “ministeeriumi poolt kinnitatud õpik soovitab 12- kuni 13-aastastele lastele raamatuid, mis sisaldavad rassistlikke nalju [---]” (A1) – seda, kas naljad olid rassistlikud või kõik neist seda siiski polnud, ei peeta siinkohal üldse vajalikuks kahtluse alla panna.

Seevastu edasistes artiklites see seisukoht taandub, asemele tuleb avaram lähenemine, mis lubab arutleda huumori olemuse ja sõnavabaduse teemadel: “[---] kui suur osa inimestest näeb siin probleemi, siis järelikult on probleem olemas [---]” (A5). Kuigi vajadus rassistlike anekdoote keelata on pandud küsimärgi alla, rõhutatakse siiski, et juhul, kui rassism esineb (või inimesed midagi rassismina tajuvad), tuleb potentsiaalselt ohtlikke materjale tsenseerida.

Edasi arutletakse poliitkorrektsuses peituvate ohtude üle, mis ka kommentaarides selgelt esile tuleb (vt peatükki mitteametliku diskursuse kohta). Oma meedias avaldatud ametlikku vabandust kommenteerides ütleb haridusminister Tõnis Lukas, et Venemaa propagandamasin otsib kohti, kus saaks näidata Eestile näpuga, või nagu ajakirjanik tema mõtet parafraseerib: “Lukase sõnul ei hakata aastate jooksul laste poolt koostatud anekdoodikogumikke selle kampaania pärast tuleriidal põletama.” (A6). Artiklites tõstetakse esiplaanile huumori ja anekdootide seost reaalsusega – mil määral need tegelikkust peegeldavad ja kui tõepärane see peegeldus on. Arutelu jooksul hakatakse arvamust avaldama ka selle üle, kui mõistlik on anekdootide olemasolu põhjal väita midagi terve rahvuse kohta. See seostub huumoriteoorias kaua päevakorral olnud küsimu-

sega anekdootide seosest tegeliku rühmadevahelise konfliktiga (vt ka Davies 2002; 2007). Mõnes vaadeldud uudises kinnitatakse, et anekdoodid pole kindlasti rassismiga otseselt seotud, ning seega on süüdistused alusetud: “Nali ja folkloor pole tegelikkuse peegel. Näiteks naljad neegritest on rahvusvahelised ja nende sagedase esinemise põhjuseks pole eestlaste seas leviv rassism.” (Eda Kalmre kommentaar juhtumile, A8).

Mitteametlik: artiklite veebikommentaariid

Ametliku ja mitteametliku diskursuse ehk veebimeedias avaldatud artiklite ja kommentaarides nähtavate arvamused vahel on terav vastuolu. Põhierinevus on selles, et viimaste seas domineerib arvamus tsensuuri kahjulikkusest demokraatlikus ühiskonnas. Kommenteerijad väljendavalt julgelt arvamus, et nalju ei tohi mitte mingil juhul keelata, olgu need rassistlikud või mitte. Eriti aktiveerusid kommentaatorid pärast haridusministri vabandavat (kuigi mitmetimõistetavat) sõnavõttu, milles peegeldus ühelt poolt poliitiku arusaam teema tundlikkusest ja teisalt mõistmine, et liiga range poliitkorrektsuse järgimine viib absurdini. Loomulikult puudutasid kommentaarid ka venelaste integreerumist Eestis, rõhutades, et täielikult assimileerunud vähemus peaks omaks võtma ka kohalikud naljad ning et anekdootide peale solvumine näitab vaid muulaste soovimatust integreeruda. Toodi välja seda, et lõhe Eestis elavate venelaste ja eestlaste vahel suureneb veelgi, kui naerakse erinevate asjade üle, samas kui “normaalne” oleks huumorit kergelt võtta: “Põhjendamatu foobia. Kui eestlaste kohta nalja tehakse, siis naerab ka eestlane kaasa. Milles probleem? Inimesed hakkavad vist manduma (amerikaniseeruma), et huumorit huumoriga võtta enam ei suuda.” (A2, Humorist 17.10.2007 19:30) ja “Pole need ju midagi muud kui lihtsad naljakesed. Inimesed, kes siit rassismi välja loevad, on ise rassistid. Normaalne inimene, olgu siis eestlane või venelane, saab naljast aru ja naerab.” (A2 jne 18.10.2007 00:47). Nii mõnedki kommentaatorid lähenesid teemale huumori, iroonia ja sarkasmiga (“Ma vabandan petka ja tshapai ees, samuti kõikide tshuktshide, venelaste-sakslaste-ameeriklaste, rebase, karu ja jänese, neegrite ja juutide... ja üldse kõigi ees kellest anekdoote olen rääkinud või nende üle naernud...” (A3, Sin 25.10.2007 23:17)), teised tsiteerisid anekdoote, mis neil artiklites avaldatuga seoses meelde olid tulnud (“Inglane, sakslane ja eestlane on üksikul saarel. Püüavad kuld kala, see ütleb: Laske lahti, täidan igal ühe soovi. Inglane soovib tagasi Londonisse ja ongi läinud, sakslane Berliini ja on kah läinud. Eestlane küsib: “Kas ma tervitada saaks?”” (A3, fashistõ-pidirastõ to tibra raisk 25.10.2007 23:11)). Mõned anekdoodid olid otseselt rassistlikud: “Kuidas nimetada neegrit, kellel on Harvardi haridus? –

Neeger” (A5, misvahetsealoni, 31.10.2007 18:32). Selline tendents näitas, et rassistlikest anekdootidest rääkimine toob solvavad anekdoodid avalikkuse ette, ning siis ei viidata enam ainult ajakirjanduses tsiteerituile, vaid tuuakse lisaks nii uusi kui ka vanu näiteid samast kategooriast. Naljad inspireerivad uusi nalju nii veebisuhtluses kui ka mujal, ning see töötab vastu n-ö ametlikule eesmärgile: osutada sellele, mis peaks olema ühiskonnas keelatud. Peale selle, et nalju defineeriti kahjutu fenomenina, mida ei tohiks tsenseerida, leidus ka neid, kes arvasid vastupidist. Nende meelest on anekdoodid normaalne osa elust, olgugi et need on vahel kohatud, ning miski ei tohiks anda põhjust neid tsenseerida: “Naabrid ja ka muud on alati üksteist aasinud ja tõganud. Pealegi ei keela keegi neegritel valge kohta nalju teha või siin avaldada. Kõige lihtsam on keelata.” (A8, värvuk, 01.11.2007 04:46). Väga tihti nihkub diskussioon rahvusküsimusele ja eestlaste-venelaste suhetele: “Venelased katsugu ikka omal maal hakkama saada, aga millegipärast oleme seal populaarsed, viisa mittesaamise puhul nälgitakse ja naljade puhul kuulutatakse või sõda.” (A3, Lemme Krimm 25.10.2007 22:34). Nagu internetisuhtluse puhul tavaline, on nii mõnigi kommentaar salvavalt terav, isegi agressiivne. Leimi objektiks on eelkõige venelased (aga ka mustanahalised), keda kujutatakse grupina, kel puudub huumorimeel ja kes on meist kardinaalselt erinevad; nad ei kuulu läänelike rahvaste hulka. Otsest solvangutki võib kohata: “See, et tible [tibla] on loll, ei ole anekdoot. See on TÕDE ise.” (A5, halenaljakas, 31.10.2007 18:32), ning ka siin näeme hinnangut anekdootide tõeväärtuse kohta.

Samas leidus kommentaare, mis pidasid tsensuuri vajalikuks ning poliitkorrektsuse järgimist ajastu normiks, millega ka Eesti peaks tsiviliseeritud riigina arvestama. Ka nende rolli, olgugi marginaalsemat, ei saa alahinnata: sageli sai diskussioon hoo sisse alles pärast seda, kui rassistlike või sõnavabadust iga hinna eest pooldavate postitajate sekka ilmus poliitkorrektsuse eestkõneleja. Selle järel hakati vastandumise kaudu väljendama oma arvamust õigest ja valest, eetilisest ja ebaeetilisest huumorist. Oluline on ka see, et vastandlikud seisukohad kaugesid diskussiooni käigus veelgi, ning polariseerumise tagajärjel muutus sõnasõda üha tulisemaks (vt ka Mackie & Cooper 1984). Poliitkorrektsust toetavad kommentaarid võisid olla üsna sarkastilised: “Masendav koht see Eesti! Rassistlik, fashistlik, seksistlik, homo- ja ksenofoobne. Ainult valge mees saab Eestis rahulikult elada – kõik ülejäänud, kes sellesse kategooriasse ei mahu (naised, homod, mustanahalised, muulased) mürgitatakse vihkamise kibeda sapiga.” (A3, Londonlane – 25.10.2007 11:24:08).

Üldiselt võib öelda, et enamasti kuulusid kommentaatorid kahte suuremasse rühma: ühed uskusid, et rassism on (anekdootides) olemas ja seda peaks kindlasti tsenseerima; teised arvasid, et rassismi pole ning midagi ei tohiks tsenseerida ka siis, kui keegi osutab sellele kui rassismile. Kindlasti suure-

nes diskussiooni jooksul (etniliste) anekdootide postitamise sagedus. Suurenes ka Eesti Kirjandusmuuseumi anekdoodiotsingu veebilehe külastatavus. Inimesed üritasid kommentaariumides meenutada varemkuuldud poliitiliselt ebakorrektsed anekdootid. Sel moel võeti kriitika alla mitte ainult liiga tõsine suhtumine huumorisse, vaid ka liialdatud poliitkorrektsus ja poliitkorrektsete inimeste oskamatus huumorit hinnata. Mõned naljad pilkasid euroametnikke, kelle ülesandeks on jälgida Euroliidu liikmesriikide ksenofoobsustaset: “Mitu europolitrucki on vaja, et lampi lakke keerata? – Arv ei oma tähtsust, sest puudub eurodirektiiv.” (A5, :, 31.10.2007 18:59).

Diskussioon

Reaktsioonid huumorile

Äpardunud huumor (Bell 2009; vt ka Laineste 2010, 2012, 2013) on huumoruurimise valdkonnas üsna hiljutine teema. Selle kirjeldamine aitab uurijal määratleda huumori olemust ja ennustada või seletada võimalikke negatiivseid reaktsioone. Hinnang sellele, kas tegu on rünnaku, solvangu või meelelahutusega ja sellele tuginev reaktsioon oleneb auditooriumi mõistmisvõimest ning valmidusest kaasa mängida. Jennifer Hay (2001: 67) huumori mõistmise mudel osutab kolmele etapile, kus huumor võib äparduda. Ta väidab, et nalja positiivseks hindamiseks on vaja tunda ära, et tegu oli huumoriga, seejärel olla võimeline tekstist aru saada semantilisel tasandil, kolmandaks tuleb huumorit tunnustada ning heaks kiita kaasanaermise või muu positiivse reaktsiooniga. Viimasel tasandil mängib eriti olulist rolli auditooriumi ja nalja rääkija ühine kultuuritaust, mille pinnalt teineteisemõistmine algab. Kui ühes kultuuris levinud (nalja)tekst jõuab ilma kontekstita ja lisaselgitusteta teise kultuuriruumi (mis internetiajastul sageli juhtub), on huumori ebaõnnestumise tõenäosus üsna suur. Võib oletada, et internetihuumori puhul esineb paradoksaalne olukord, mil võimalus saavutada auditooriumi heakskiitu (võrreldes silmast silma suhtlusega) on ühtaegu nii suurem kui ka väiksem: positiivset hinnangut naljadele toetab globaliseerumine, kultuurinormide parem tundmine, identiteetide paljus; negatiivset aga internetikasutajate anonüümsus, adressaadi ennustamatus ning tekstide jõudmine publikuni, keda naljarääkija polnud silmas pidanud. Viimast on Michael Billig (2005a) kirjeldanud kui mittenaeru (*un-laughter*), defineerides seda kui auditooriumi teadlikku ja rõhutatult negatiivset seisukohavõttu nalja ja selle rääkija suhtes.

Suhtumine huumorisse on sajandite vältel olnud erinev. Mitte alati pole huumorit võetud kui positiivset nähtust, mis parendab elukvaliteeti ja tugevdam sõprust ja rühmaidentiteeti. Üleolekuteooria (*superiority theory*) väitis

alates Aristotelesest ja Hobbesist, et huumor tekib rõõmust, et ollakse teistest parem, ning positiivse “naer on terviseks” seisukoha jaoks polnud selles teoorias kohta. Ka žanriliselt on huumor väga mitmekesine. Lühikesed naljalood anekdoodi vormis muutusid populaarseks koos trükisõna levikuga ning said normiks 17. sajandil (Dekker 2001, vt ka Wickberg 1998, kes väidab, et anekdoot hakkas laiemalt levima 19. sajandi tööstusrevolutsiooni käigus elutempo üldise kiirenemise tõttu). Samas idamaades, näiteks Hiinas ja Jaapanis, ei tundud anekdooti meile teadaoleval kujul kuni viimase ajani. Sealne huumoriraditsioon arenes teises suunas, hõlmates muuhulgas humoorikaid luuletusi ja rituaalset naermist, kuid mitte puändiga lühikesi naljalugusid, mida tuntakse läänelikes kultuurides. Huumorile hakati rohkem väärtust ja tähelepanu (sh akadeemilist) omistama alles 20. sajandi alguses. Eri kultuurides hinnatakse huumorit praegugi erinevalt, vaatamata humoorikate tekstide ja piltide globaalsele levikule internetis.

Kultuurid, mille vahel tekib maitse-eelistusi puudutav konflikt, ei pruugi olla tegelikkuses kuigi erinevad: konflikti põhjustab pigem laialt levinud uskumus, et anekdoot peegeldab tegelikkust ning rassistik anekdoot väljendab rääkija tegelikke hoiakuid, et nalja rääkija tahtis nalja kaudu väljendada oma negatiivset arvamust nalja objekti kohta. Etniliste naljade suhtes valitseb eriti kõrge tundlikkus. Nende jagamist peetakse üldiselt taktitundetuks ja halva maitse väljenduseks. Kuid kui vaadata huumorikonflikte nalja rääkija seisukohast, tähendab mittenaermine ühtlasi negatiivset hinnangut nalja rääkija huumorimeele suhtes. Seda süüdistust ei andestata kergekäeliselt; mittenaermisele reageeritakse sageli irooniliselt. Naerul on jõud defineerida ja säilitada kultuuride ja rühmade vahelisi piire. See on üks olulisi aspekte vastanduse *meie–nemad* loomises ning identiteediküsimustes laiemalt.

Võrdlus varasemate huumoripoleemikatega

Siinses materjalis tuleb selgelt esile huumori võime põhjustada diskussioone eetika ja kultuuridevahelise suhtluse üle – õpikust avastatud anekdoodid ja lugemiseks soovitatud naljakogud tekitasid avaliku arutelu, mis toimus nii ametlikul kui ka mitteametlikul tasandil (esimesel vastandusid Eesti ja Vene poliitikute nägemused heast ja sobilikust huumorist, teisel aga inimeste arvamused kommentaariumides). Selle tulemusel (taas)sõnastati lubatu ja lubamatu, hea ja halva maitse piirid, arutleti huumori olemuse ja sõnavabaduse üle. Võrdluses samalaadsete varasemate juhtumitega näeme, kuidas diskussioonid huumori üle on globaliseerumas ühiskonnas varemgi esile kerkinud. Nende puhul mängib olulist rolli tänapäeva multimeedia, vahendades seisukohti ja kujundades arvamusi.

Enim tähelepanu on pälvinud kaks suuremat huumori baasil tekkinud poleemikat, mille algatasid karikatuurid prohvet Muhamedist ja film “Borat”. Siinset juhtumit käsitlemegi järgnevalt nende kahe poleemika valguses. Karikatuurid prohvet Muhamedist avaldati ajalehes *Jyllands-Posten* 30. septembril 2005. aastal; need koosnesid 12 pildist, mida kohalikud taanlastest islamiusulised pidasid halva maitse tipuks. Tegelik konflikt puhkes aga alles veebruaris 2006, kui info karikatuuridest jõudis laiema auditooriumi ette, ja islamiusulised erinevates maailma nurkades protesteerisid nende avaldamise vastu, boikoteerides Taani tooteid ja rünnates Taani saatkondi. Film “Borat” (täispealkirjaga “Borat: Cultural learnings of America to make benefit glorious nation of Kazakhstan”) jõudis kinodesse novembris 2006. See on komöödia kasahhist, kelle seiklusi Ameerika Ühendriikides saadab ebaõnn. Filmis naeruvääristatakse ühtaegu kasahhide primitiivsust ja ameeriklaste ksenofoobiat. Lineteos võeti vastu vastuoluliste tundmustega, näiteks ilmus ajalehe *New York Times* lisana Kasahstani valitsuse finantseeritud neljaleheline infoleht (vt lähemat Fletcher 2006), milles lükati ümber filmis loodud pilti Kasahstanist (diskrimineerimine, prostitutsioon, majanduslik mahajäämus jms).

Nimetatud poleemikate paiskamisel rahvusvahelisse meediasse laienes drastiliselt nende auditoorium, mis omakorda tingis vastasleeri mobiliseerumise. Need, kes nägid Muhamedi karikatuurides ja Borati filmis nuripidist huumorit, osutasid sealsele “huumorile” kui agressiivsele rünnakule ning demoniseerisid sellega muidu süütu meelelahutusena võetava kultuurilise fenomeni. Teoreetikud nägid selles kultuuride või isegi tsivilisatsioonide konflikti (nt Harding 2006). Arutledes huumori äpardumise põhjuste üle, jõuti lõpuks välja sõnavabaduse ja tsensuuri teemani (Lewis 2008).

Kolmel juhtumil leidub mitmeid ühisjooni. Huumorikonfliktis osalenud osapooled olid ebavõrdse kaalu ja suurusega: Taani väikelinna päevaleht *Jyllands-Posten* oli vastasseisus terve islamimaailmaga; filmitegija Sacha Baron Cohen ja tema tiim suure osaga ameeriklastest, juutidest ja kasahhidest ning Eesti riik opositsioonis Venemaaga. Väidetav ründaja oli rünnatavast seega oluliselt väiksema kaaluga nii kohalikus kui ka globaalses plaanis. Oluline ühisjoon on seegi, et igas konfliktis kasutati huumorit emotsionaalselt efektiivse argumendina propagandasõjas. Solvatud leeri poliitiline identiteet oli sarnane: nad kõik esindasid rahvusvahelises poliitikas mittedemokraatlikku jõudu. Neis riikides piiratakse inimõigusi ja sõnavabadust (nt riigi kontroll massimeedia üle Venemaal; naise positsioon islamimaades jms). Lisaks sellele rebiti konflikti käigus huumor välja selle esialgsest (eelkõige meelelahutustlikust) kontekstist ja rõhutati seda kui ilmset näidet nalja rääkijate agressiivsusest nalja sihtmärgi vastu. Huumorit mõista aitava olulise lisainfo kadumist soodustas

rahvusvahelise meedia sekkumine, massilises tõlkimises ja levitamises läks kaotsi ajalooline, kultuuriline, aga ka vahetu sotsiaalne kontekst. Uueks globaalseks aruteluteemaks sai huumori väidetavalt agressiivne ja vihaõhutav olemus, millele omakorda tekkis tugev vastuseis naljast arusaajate seas. Niisiis tegutsesid kaks polariseerunud kogukonda: ühed, kes nägid avaldatud tekstides ja piltides vaid huumorit ning nõudsid, et nalja tuleb võtta naljaga, ning teised, kelle silmis oli tekkinud diskussioon tõsiseltvõetav võimalus astuda välja enesekaitseks. Ühed nõudsid sõnavabadust, teised aga avalikku vabandamist ja solvajate karistamist. Vastasseisus polariseerusid leerid veelgi; varasemalt tajutud erinevused (näiteks Euroopa ja islamimaade) vahel suurenesid ning vastukaaluks tugevnes mõlema leeri sisemine sidusus. Polariseerumise põhjuseid ei tuleks selles kontekstis otsida mitte ainult konkreetsest huumoritekstist vaid ka väärtuste ja hoiakute süsteemist, mis reaktsioone mõjutasid: mittenaermises tajuti ohtu läänelikule mõttemallile ja eluviisile, sh sõnavabadusele, naermises aga otsest rünnakut nende vastu, keda läänemaailm peab "võõrasteks".

Mõlemad pooled on valmis reaalseks füüsiliseks rünnakuks, et oma seisukohta kaitsta. Globaalse konflikti puhul tuleb näha ohtu üldisele julgeolekule, olgugi et tegu on "kõigest huumoriga". Kuigi ainult Muhamedi karikatuuride puhul toimus kahe leeri vahel reaalseid kokkupõrkeid (selle konflikti mõjuala oli ka suurim), võib tulevikuski ette tulla olukordi, kus meedia provotseerib vastasseisu hetkeni, mil konflikt väljub kontrolli alt ning eskaleerub ettearvamatult suureks. Solvatute silmis pole tegu huumori, vaid tõsise solvanguga, mis nõuab sama tõsist vastureaktsiooni.

Tundub, et mittenaermine ei ole pikas perspektiivis tulus reaktsioon, sest kuigi see tugevdab mõneks ajaks siseringi identiteeti, kinnitab see laiema auditooriumi negatiivset arvamust nalja objektist ja/või rühmast, kes otsustab mitte kaasa naerda: mittenaermist tajutakse naeruväärsena, see näitab nõrkust ja rumalust.² Tõsiste argumentidega huumori vastu astumine ei näi veenev ning annab alust edasisele pilale.

Lisaks tavameediale ja selle kommentaaridele käsitleti tsensuuri ka akadeemilistes ringkondades (Lewis 2006; Lewis 2008). Siingi oli põhiteemaks huumori definitsioon ja selle roll globaliseeruvas maailmas nimetatud konfliktide näitel. Eriti rõhutati ajakirjanduse rolli poleemika õhutamisel ja avalikkuse kaasamisel. Need näited ilmestasid ka jätkuvat arutelu uurijaetikast. Huumori funktsionalistlikud käsitlused (vt Kuipers 2008: 364–368) lähtuvad eeldusest, et huumorit ei mõjuta üksnes reaalsus. See seos toimib ka vastupidi, st huumor võib mõjutada reaalsust: aidata kaasa poliitiliste režiimide lõpule, kinnistada soolisi stereotüüpe, ajendada hoiakute muutumist jms. Niisiis võib sellise lähenemise kohaselt juhuslikult kuulnud rassistlik anekdoot tekitada sallivust vastavate vaadete suhtes (vt selleteemalist diskussiooni Lewis 1997).

Viimasel aastakümnel, kuigi mõnel määral ka varem, põhjendati sellega poliitkorrektsuse vajalikkust. Kuigi empiiriliste uuringute tulemused ei toeta täielikult funktsionalistlikku lähenemist huumorile (vt Martin 2007: 142–143), pooldavad tavaarusaamad huumori toimimisest ikka veel sellist seost. Akadeemilise huumoriuurimise seisukohalt tähendab see pidevat diskussiooni, millest ja kuidas tohib artikleid kirjutada, et see kedagi ei haavaks. Uurijad on sageli sunnitud rakendama enesetsensuuri ning piirduma oma artiklites vaid argumentatsiooni seisukohalt hädavajalike näidetega, vältides selliseid, mis võiksid potentsiaalset lugejat solvata. Kuigi teadlastele ei tohiks seada uurimisalaseid tabusid, piirab see ometi uuritavate teemade valikut. Michael Billig (2005a) on uurijaetika teemat käsitledes rõhutanud, et kuigi akadeemiliste artiklite lugejaskond on piiratud, ei tea teadlane artiklit kirjutades siiski täpselt seda, kes on tulevane lugeja ning milline on tema taluvuslävi. Lockyer & Pickering osutavad huumori ja agressiivsuse olulistele küsimustele (2005: 4–5), tõdedes, et potentsiaalselt haavavad naljanäited akadeemilises tekstis võivad küll taastoota naljades sisalduvaid stereotüüpe, kuid samas ei ole võimalik kirjutada oma uurimusi ilma näidetele viitamata. Uurija peab olema eriti ettevaatlik, kui ta räägib teemadel, mis võivad toetada või levitada negatiivseid ja ühiskonnaaenulikke käitumismalle. Folkloristika puhul lisandub dilemma anekdootide ja muu tundliku materjali kogumisest ja talletamisest andmebaasides. Viimased aastad Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas on näidanud, et *online*-andmebaaside tulekuga kaasneb mitmeid ohte, mida varem ei tuntud. Ligipääs andmebaasidele on suurem; neid saab kasutada iga huviline. Osa andmebaase pakub lisamaterjali õpetajatele ja õpilastele, teised nende kõrval võivad aga sisaldada lugejat solvavat või allikat diskrediteerivat materjali. Nagu mitmetitõlgendatava õppematerjali puhul, väljendus ka andmebaaside sisu käsitlevas diskussioonis, mis toimus paralleelselt õpiku-teemalise aruteluga, kaks vastandlikku arvamust, mida esindasid ühelt poolt ametlik diskursus veebiajakirjanduses ja teisalt mitteametlik diskursus artiklite kommentaarides. Esimeses hoiatati, et “[a]jakirjanduses kajastatud süüdistused, et eesti folklooris leidub rassismi, võivad muuta tavakasutajatele ligipääsu internetis olevale folklooriandmebaasile raskemaks” (A7). Kuid ametlik poliitkorrektnes soovitus piirata ligipääsu andmebaasidele parooliga või tsenseerida seal avaldatavat materjali leidis terava vastuseisu kommentaarides, mille meeoleolu väljendab hästi järgmine sõnavõtt: “Peitke nii palju kui tahate, lähme üleüldse sotsialismiaega tagasi selle varjamise jamaga. Meil on jälle kelle ees lõmitada.” (A7, folkloor elab rahvasuus, 01.11.2007 05:05). Selle avaliku aramusvahetuse tulemusel kasvas andmebaasi külastatavus hüppeliselt mitmekordseks.

Kokkuvõte

Ksenofoobilist tõlgendust võimaldavate anekdootide avaldamine kirjandustundide õppematerjali lisana tekitab rahvusvahelist poleemikat, milles vastandusid ametlik ja mitteametlik diskursus. Võrdluses varasemate rahvusvaheliste huumoripoleemikatega nägime, et arvamuste ja maailmavaadete vastandumine on sellise tundliku materjali puhul tavaline – eriti globaliseerivas maailmas, kus auditoorium on määramatu ning selle eelistused ja reaktsioonid ennustamatud. Anekdootidest rääkimine ja näidete toomine ei vähenda nende hulka, vaid tekitab seoseid pigem juurde. Kirjeldatud juhtumi näitel näeme, et meedia, mis ametlikus diskursuses üritas avaliku arutelu kaudu manitseda inimesi poliitkorrektsusele, taastootis samal ajal sobimatut huumorit. Liigne tähelepanu osutus provokatsiooniks, mis tõi rassismi juurde, mitte ei piiranud seda. Tagaplaanile jäi ka õpiku koostajate endi seisukoht ning õppematerjalide algne kontekst: folkloori sotsiaalsetest ja lähiajaloolistest aspektidest, sh sihtrühmatundlikust huumori käsitlemisest, ei räägita pikemalt enam ei siin vaadeldud artiklites ega nende kommentaarides.

Ka akadeemilises probleemikäsitluses võib rassistliku ja muul moel tundliku huumorimaterjali puhul tekkida poleemika uurijaeetikast. Uurijad peavad olema aina rohkem teadlikud sellest, et nende uurimust (või isegi selleks kogutud materjali) võidakse pidada solvavaks ja ebaeetiliseks. Kui probleem on jõudnud laiemale auditooriumile, pole uurijal enam sõnaõigust, sest teema on väljunud algse teksti autori kontrolli alt; samuti pole ruumi läbirääkimisteks “hea” ja “halva” maitse piiridest, sest vajadus nii välise kui sisemise tsensuuri järele on tõusnud koos poliitkorrektsuse nõude tugevnemisega. Kas me peaksime andmebaase kasutajatele sulgema, allikate nimed salastama ja näidetest artiklites loobuma? Lihtsaid ja üheseid vastuseid neile küsimustele pole. Kuid võimalikke ohte tuleb tähele panna. Seejuures on oluline arvestada kõikide osapooltega (poliitikud, meedia, laiem publik, uurijad, jne), kellel kõigil võib olla erinev seisukoht antud probleemi suhtes. Hiljutised huumoripoleemikad on akadeemilise kogukonna, sealhulgas folkloristide tähelepanu neile ohtudele suunanud, osutades ka võimalikele tulevastele probleemidele.

Kommentaariid

¹ Artikkel valmis ETF8149 ja IUT22-05 toel.

² Tuleks rõhutada, et nimetatud skandaalide ühisnimetajaks oli ebaproportsionaalne ja valulik reaktsioon huumoritekstile. Võimalik, et see kirjeldab Billigi terminist täpsemalt toimunud skandaali tagamaid, sest mittenaer viitab passiivsele, kuigi negatiivsele suhtumisele, samas oli tauniv hinnang näiteks õppematerjalis kasutatud anekdootidele või Muhamedi karikatuuridele kõike muud kui passiivne.

Kirjandus

- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Bell, Nancy 2009. Impolite Responses to Failed Humor. Norrick, Neal R. & Chiaro, Delia (toim). *Humor in Interaction*. Amsterdam & Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company, lk 143–163 (doi: 10.1075/pbns.182.07bel).
- Billig, Michael 2005a. Comic racism and violence. Lockyer, Sharon & Pickering, Michael (toim). *Beyond a joke: The limits of humour*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, lk 25–44.
- Billig, Michael 2005b. *Laughter and ridicule. Towards a social critique of humour*. London & Thousand Oaks: Sage Publications.
- Davies, Christie 2002. *The mirth of nations*. New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Davies, Christie 2007. Humour and protest: Jokes under communism. *International Review of Social History* 52, lk 291–305 (doi: 10.1017/S0020859007003252).
- Dekker, Rudolf 2001. *Humour in Dutch culture of the golden age*. Basingstoke: Palgrave (doi: 10.1057/9780230509474).
- Fletcher, Phyllis. 2006. Kazakhstan Embassy responds to Borat. *NPR*, October 16 (<http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=6276973> – 16. september 2014).
- Ford, Thomas E. 2000. Effects of sexist humor on tolerance of sexist events. *Personality and Social Psychology Bulletin* 26, lk 1094–1107.
- Ford, Thomas E. & Ferguson, Mark A. 2004. Some sociology of humour: The joke. *International Social Science Review* 63, lk 431–446.
- Gusev, Aleksei 2007. Uchebniki uchat estonskikh detei smeiat'sia nad russkimi (Õpikud õpetavad eesti lapsi venelaste üle naerma). *Utro*, October 18 (<http://www.utro.ru/articles/2007/10/18/688371.shtml> – 16. september 2014).
- Harding, Gareth 2006. Analysis: A cartoon spat a culture clash? *The Washington Times*, February 15 (<http://www.lebanonwire.com/0602MN/06021601UP.asp> – 16. september 2014).
- Hay, Jennifer 2001. The pragmatics of humor support. *Humor: International Journal of Humor Research* 14, Nr 1, lk 55–82 (doi: 10.1515/humr.14.1.55).
- Infopartisan, 20. oktoober 2007 (<http://infopartisan.blogspot.com/2007/10/ebameeldiv-ja-hbivrne-lugu.html> – 16. september 2014).
- Kalmre, Eda (koost) 1996. *Banaanil on nohu: Valik koolinalju ja muud*. Tallinn: Koolibri.
- Krikmann, Arvo 2007. Contemporary Linguistic Theories of Humour. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 33, lk 27–57 (doi: 10.7592/FEJF2006.33.kriku).
- Kuipers, Giseline 2008. The sociology of humor. Victor Raskin (toim). *The Primer of Humor Research*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, lk 361–398 (doi: 10.1515/9783110198492.361).

- Laineste, Liisi 2010. Äpardunud huumor internetikommentaaries. *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 655–670 (<http://keeljakirjandus.eki.ee/Laineste%20655-670.pdf> – 16. september 2014).
- Laineste, Liisi 2012. Verbal expressions of aggressiveness in Estonian Internet. Liisi Laineste & Dorota Brzozowska & Władysław Chłopicki (toim). *Estonia and Poland. Creativity and tradition in cultural communication*. Tartu: ELM Scholarly Press, lk 205–220 (doi:10.7592/EP.1.laineste.liisi).
- Laineste, Liisi 2013. Funny or aggressive? Failed humour in Internet comments. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 53, lk 29–46 (doi: 10.7592/FEJF2013.53.laineste).
- Lewis, Paul 1997. Debate: Humor and political correctness. *Humor: International Journal of Humor Research* 10 (4), lk 453–513.
- Lewis, Paul 2006. *Cracking up: American humor in a time of conflict*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewis, Paul & Davies, Christie & Kuipers, Griselinde & Martin, Rod A. & Oring, Elliot & Raskin, Victor (toim) 2008. The Muhammad cartoons and humor research: A collection of essays. *Humor: International Journal of Humor Research* 21 (1), lk 1–46 (doi: 10.1515/HUMOR.2008.001).
- Lockyer, Sharon & Pickering, Michael (toim) 2005. *Beyond a Joke: The Limits of Humour*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Mackie, Diane & Cooper, Joel 1984. Attitude polarisation: Effects of group membership. *Journal of Personality and Social Psychology* 46, lk 575–585 (doi: 10.1037/0022-3514.46.3.575).
- Martin, Rod A. 2008. *The psychology of humor. An integrative approach*. Burlington: Elsevier Academic Press.
- Norrick, Neal R. & Chiaro, Delia (toim) 2009. *Humor in interaction*. Amsterdam & Philadelphia, PA: John Benjamin's Publishing Company (doi: 10.1075/pbns.182).
- Oring, Elliott 1992. *Jokes and their relations*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Raskin, Victor 1985. *Semantic mechanisms of humor*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Smith, Moira & Saltzman, Rachelle H. 1995. Introduction to tastelessness. *Journal of Folklore Research* 32 (2), lk 85–99.
- Tuisk, Astrid (koost) 1996. *Neeger päevitab: Maailma rahvad Eesti laste naljades*. Tallinn: Koolibri.
- Vihalemm, Triin & Timmi, Mailis 2007. *Rassism eesti trükimeedias*. Rassism ja ksenofoobia Eestis. Tallinn: Justiitsministeerium (http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=54339/Rassism+ja+ksenofobia_18.05.2011.pdf – ei ole enam kättesaadav).
- Voolaid, Piret (koost) 1998. *Elevant külmkapis: Kimbuke keerdküsimusi koolilaste suust*. Tallinn: Koolibri.
- Wickberg, Daniel 1998. *The senses of Humor: Self and Laughter in Modern America*. Ithaca: Cornell University Press.

Allikad

A1 = Rudi, Hanneli. Lapsevanema arvates soovitab õpik lugeda rassistlikke naljakogumikke. *Postimees.ee*, Eesti uudised 17. oktoober 2007 (<http://www.postimees.ee/1716341/lapsevanema-arvates-soovitab-opik-lugeda-rassistlikke-naljakogumikke> – 16. september 2014).

A2 = Rudi, Hanneli. Õpiku autor eitab rassistlike naljade soovitamist. *Postimees.ee*, Eesti uudised 17. oktoober 2007 (<http://www.postimees.ee/1716359/opiku-autor-eitab-rassistlike-naljade-soovitamist> – 16. september 2014).

A3 = Kuidas hoida neegrid oma aiast eemal. *Eesti Ekspress* 25. oktoober 2007 (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/kuidas-hoida-neeGRID-oma-aiast-eemal.d?id=17250894> – 16. september 2014).

A4 = Henno, Erik. Reporter.ee: Venemaa kasutab eestlaste mustamiseks Eesti koolilaste anekdoote. *Postimees.ee*, Eesti uudised, 25. oktoober 2007 (<http://w3.ee/openarticle.php?id=638280&lang=est> – 16. september 2014).

A5 = Tiks, Oliver. Lukas vabandas rassistlike naljakogumike pärast. *Postimees.ee*, Eesti uudised, 31. oktoober 2007 (<http://www.postimees.ee/1721579/luKas-vabandas-rassistlike-naljakogumike-parast> – 16. september 2014).

A6 = Tõnis Lukas vabandas rassistlike naljakogumike pärast. *Delfi.ee*, 31. oktoober 2007 (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/luKas-vabandas-rassistlike-anekdootide-parast.d?id=17307550> – 16. september 2014).

A7 = Leitmaa, Dannar. Muuseum võitleb rassismi levitamise süüdistustega. *Eesti Päevaleht*, 1. november 2007 (<http://epl.delfi.ee/news/eesti/muuseum-voitleb-rassismi-levitamise-suudistustega.d?id=51107018> – 16. september 2014).

A8 = Neegrinaljad peidetakse tavakasutaja eest? *Eesti Päevaleht online*, *Delfi.ee*, 1. november 2007 (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/neeGRinaljad-peidetakse-tavakasutaja-eest.d?id=17311118> – 16. september 2014)

Summary

Humour Polemics and Research Ethics

Liisi Laineste

Keywords: ethnic humour, folklore databases, humour, racism, research ethics

The link between jokes and social reality is visible in the way that jokes adapt to different socio-political contexts by dealing with the most salient issues of such contexts. This article casts light on another facet of the relationship of jokes and their social context. Ideas about jokes are influenced by their social context, being continuously reformulated by social change or political manipulation. The case study, brought to illustrate the point further, analyses media discourses that address the issues of and relationships between taste and sense of humour, mostly focusing on the reception of ethnic jokes. The different standpoints visible in the media, both in official and unofficial discourse, reflect ideas about the content and functions of jokelore, characterising jokes either as an essentially racist or as a funny (i.e., harmless) genre.

Pseudolingvistika kui folkloorinähtus

Maarja Villandi

Teesid: Artiklis kirjeldatakse ebateaduslikke keelesuguluse teooriaid ning tuuakse välja nende tunnused ja tekkepõhjused. Seejärel antakse ülevaade Henrik Juhankatti, Arthur Gleye, Edgar Valter Saksa, Jüri Härmatare ja Oskar-Adolf Põldemaa loodud ebateaduslikest eesti keele suguluse teooriatest. Kõik autorid, kellest ükski ei ole keeleteadlane, omistavad eesti keelele (*resp.* läänemeresoome keelele) tohutu tähtsuse kauges minevikus, mille kohta keeleandmed puuduvad. Samuti seostavad nad eesti keelt (*resp.* läänemeresoome) keeli vanade kultuurkeeltega (nt etruski). Teooriad on pärvinud palju kriitikat ja neid on lausa kahjulikeks peetud. Artikli autor jõuab kokkuvõttes seisukohale, et pseudolingvistilised teooriad ei pruugi olla kahjulikud, vaid neid tuleks käsitleda folkloorse ilminguna, mis väärib uurimist.

Märksõnad: folkloor, paralooiline vorm, pseudolingvistika, rahvalingvistika

Käesolevas artiklis käsitletakse alates 1920. aastatest avaldatud pseudolingvistilisi teooriaid eesti keele suguluse alal. Teemat on suhteliselt vähe uuritud ja kirjandust pseudolingvistika kohta on vähe. Valikuni on viinud ka mõttekäik, et nii kaua kui on olemas olnud keeleteadus, on olemas olnud ka pseudolingvistika, mis ei lakka olemast ka edaspidi.

Teema haakub lisaks keeleteadusele (kus sellele on lähenetud valdavalt kriitiliselt, rakendades võrdlevale keeleteadusele kohandatud nõudeid) ka folklooristikaga, mis üha enam on hakanud anonüümselt levivate pärimustekstide asemel vaatlema konkreetsete autorite mitteteaduslikke seletus- ja staatusjutte (vt Kõiva & Kuperjanov 2005: 201–202), mille abil antakse edasi arusaamu ja väärtushinnanguid, ning kultuuriantropoloogiaga, mis uurib muude kultuuriavalduste seas ka inimeste arusaamisi, veendumusi, uskumusi ja ettekujutusi. Keeleteadus kui üks kultuurispetsiifilisemaid teadusalasid kannab end saatvas pseudolingvistikas seega ka kultuurispetsiifilisi hoiakuid, millel on suhtumiste ja kultuurinähtuste koha pealt väärtus uurimisainesena. Mitmed autorid on

pseudolingvistika uuringuid vaadelnud teadushariduse käsitluselana (Martin 1994: 357; Good 2009).

Samas on ka seisukohti, mis näevad pseudolingvistikas, eelkõige harrastuslikus keeleuurimises ohtu just hariduse andmise valdkonnas. Harrastusliku keeleuurimise kohta kasutatakse terminit “rahvalingvistika” (*folk linguistics*) ja see termin on valdavalt kasutuses pejoratiivsena. Rahvalingvistika võib viidata ka mingile ideoloogiale ja natsionalistlikele vaadetele. Nii avaldab keeleteadlane Ray Jackendoff ettekandes “The Structure of Language: Why It Matters to Education” muret, et rahvalingvistikat kasutatakse laialt koolides. Ta peab seda ohtlikuks, sest rahvalingvistika on kantud uskumusest, et on olemas “hea” ja “halb” keelerääkimise viis ehk kes räägib vähemtuntud murret, räägib ebakorrektselt keelt (Jackendoff 2003). Rahvalingvistikas on puudusi näinud teisedki autorid. Nii kirjutavad Nancy A. Niedzielski ja Dennis Richard Preston, et vastuargumentideks rahvalingvistika levitamisele on peale ebateaduslikkuse veel andmete lünklikkus ja keeleteaduslikult oluliste andmete kättesaamatus (Niedzielski & Preston 2003: 3–7). Keeleteaduse ja pseudolingvistika vahel on vaja mõistagi vahet teha. Samas tuleb arvestada ka võimalusega, et mõnda teooriat ei saagi pidada kindlalt teaduslikuks või ebateaduslikuks, kuna selles sisalduvad väited on ebakonventsionaalsed ja nende paikapidavuse või paikapidamatuse tõestamine võib nõuda senitundmata ala uurimist või pöördumist muude teadusharude poole. See aga võib teooria avaldamise hetkel olla teadusringkonnale liialt ebamugav või aeganõudev ning seetõttu võidakse ebakonventsionaalne teooria kõrvale heita kui ebateaduslik. Ingliskeelses keeleteaduslikus kirjanduses on terminit *pseudo-linguistics* kasutatud paiguti ka ebakonventsionaalse keeleteaduse kohta (vt nt Robert Halli ([1977] 1987: 80 ja Paul M. Postal (Postal 2004: 322) kriitikat Noam Chomsky keeleteaduslike seisukohtade aadressil või soome-ugri keelepuu “raiuja” Kalevi Wiiki teooria kahtluse alla seadmist nii Soomes kui ka Eestis (Aikio & Aikio 2002; Laaksoo 2000; Ehala 2005; Lõugas 1997 jt)).

Otseselt pseudolingvistika kohta leidub vähe kirjandust. Seda esineb üksikute artiklitenä, milles pseudolingvistika mõistet seletatakse. Kirjutatud on küll pseudolingvistiliste teooriate autoritest, ent neid ei ole käsitletud niivõrd teadusliku diskursuse raames kuivõrd meediatekstides. Oma analüüsi aluseks võtan eelkõige Peeter Saari (2008) teaduse ja ebateaduse võrdluse. Samadele seisukohtadele olen tuginenud ka oma magistritöös (Villandi 2010).

Autorid, keda artiklis käsitletakse, on Henrik Juhankatti (kodanikunimega Treufeldt, 1873–?), Arthur Gleye (1867–1937), Edgar Valter Saks (1910–1984), Oskar-Adolf Põldemaa (1919–2005) ja Jüri Härmatare (1911–1989). Pseudolingvistiliste teooriate loojatel ei ole keeleteaduslikku haridust ja nad ei tegutse

keeleteadlaste ringkonnas. Pseudolingvistikaks arvamisel olen lähtunud järgmistest seisukohtadest:

- pseudolingvistilised teooriad koosnevad isoleeritud hüpoteesidest;
- pseudolingvistilised teooriad lähtuvad ideoloogiast ja uskumustest, mitte samal alal läbi viidud teaduslikest uurimustest;
- pseudolingvistilised teooriad ei arvesta keelemuutusi ajas ja ruumis, vaid lähtuvad tänapäevastest sõnakujudest, mida võrreldakse tuhandete aastate taguste teiste keelekujudega.

Vaatlen marginaalselt ka pseudolingvistiliste teooriate tekkemehhanismi ja seda, milliste teadusalade kaudu on võimalik neile läheneda. Lisaks arutlen, kas ebateadusel on ka positiivne funktsioon, ja kui, siis milline ning milliste markerite poolest erinevad pseudolingvistilised teooriad ebakonventsionaalsetest keeleteaduslikest teooriatest nii ülesehituselt kui ka teadusliku ja hariva kasu poolest.

Ebateadus kui teaduse paraloogiline vorm ja paralleelnähtus

Kus esineb nähtusi, seal esineb ka nende samade nähtuste paraloogilisi vorme. Neid võib nimetada ka nähtuste interpretatsioonideks või versioonideks, mis on tekkinud nähtuse enda paraloogilise tõlgendamise kaudu. Ebateadus on tekkinud teaduse paraloogilise tõlgendamise kaudu, kusjuures teadust peetakse üldjoontes teatud piirangutest hoolimata tõsiseltvõetavaks nähtuseks, aga ebateadust ei peeta üldjuhul isegi tähelepanu väärivaks. Samas on ebateadus teaduse täiesti normaalne kõrvalnähtus, sest alati leidub väljaspool teatavat teadusharu tegutsevaid isikuid, kel tekib vajadus tõlgendada sedasama teadusharu omal viisil ja kes usuvad end olevat leidnud lahenduse küsimusele, mis teadusharusiseselt tegutsejatele tundub üha mõistatuslikum ja vajab üha edasist uurimist.

Tavapruugis ebateaduslikke teooriaid tõrjutakse ja kohati naeruvääristatakse, aga kuna nad on sama vanad kui teadus ise ja neid on alati leidunud, oleks vaja neid ka aktsepteerida. Aktsepteerimine ei tähenda siinkohal võrdsustamist teaduslike teooriatega, vaid nähtuse enese aktsepteerimist ja selle võtmist osana folkloorist.

Paljusid teisi seletusfolkloori alla kuuluvaid nähtusi, näiteks koha- ja tekke-muistendeid, ei peeta ju ebateaduslikeks teooriateks. Nii võib igasuguse ebateaduse võrdsustada muude muistenditega ja pidada seda folkloorinähtuseks, teatavaks seletusmuistendite rühmaks.

Pseudolingvistika

Rahvusvahelistest keeleteaduse entsüklopeediatest ei käsitle sugugi kõik pseudolingvistika mõistet. 2006. aastal ilmunud Keith Browni peatoimetatud 14köiteline *Encyclopedia of Language & Linguistics* ei sisalda seda märksõna, seda sõna ei sisaldu ka indeksis, küll aga on määratletud mõningaid pseudolingvistilisi mõisteid, nt glossolaalia (Brown 2006, 5: 95–97). Pseudolingvistikaga seotud mõistetest on samas entsüklopeedias dešifreerimata kiilkirjade peatüki all nimetatud ka Phaistose ketast (Brown 2006, 11: 42).

1994. aastal ilmunud kümneköitelises *The Encyclopedia of Language and Linguistics*'is (Asher & Simpson 1994) on pseudolingvistikat (*pseudolinguistics*) defineerinud Vjatšeslav Ivanov (1994). Tema definitsiooni kohaselt tähendab pseudolingvistika keelega seotud ebauskusid, mida ei ole võimalik teaduslikult võrrelda saadaolevate andmetega. Pseudolingvistika on keeleteadusega, eriti keelte päritolu uurimisega seotud sama palju kui alkeemia keemiaga ja astroloogia astronoomiaga (Ivanov 1994: 3390). Ivanovi määratluse järgi kujutab pseudolingvistika endast olemasoleva keele sõnavormide päritolu üle spekulereimist ilma võrdleva keeleteaduse tehnikaid valdamata. Üks pseudolingvistika suund oli stalinlik ja hitlerlik meelevaldne sideme loomine rassi ja keelelise identiteedi vahel ning teiseks suunaks 20. sajandi teisel poolel levinud matemaatika ja/või loogika terminite abil konstrueeritud pseudolingvistilised teooriad, millel puudusid selged definitsioonid. Olenemata pseudolingvistika-teooriate ideoloogilisest tagapõhjast iseloomustab neid kõiki keeleteaduslike meetodite väärkasutus (Ivanov 1994: 3390–3392).

Terminit *pseudolingvistika* on eesti keeles kasutanud Paul Ariste. Ta on andnud ka selle mõiste eestikeelse definitsiooni 1940. aasta *Eesti Entsüklopeedia* täiendusköites: “Ebakeeleteadus, näiline keeleteadus, mis ei arvesta keeleteaduses kehtivaid meetodeid, vaid püüab täiesti meelevaldselt võrrelda keeli omavahel ja teha neist võrdlustest teaduslikult lubamatuid järeldusi. Keeleteaduses on tähtsal kohal keele arenemise kronoloogiline külg; e. ühendab aga praegu sarnasena näivaid keelekujusid, sellest hoolimata, et nende ajaline vahe võib olla aastatuhandeid. Tähtsamad e-harrastajad Eestis on olnud K. A. Hermann, A. Gleye ja Mägi Kurdla.” (Ariste 1940: 210.)

Pseudolingvistikat on Ariste käsitlenud ka ajalehes *Sirp ja Vasar* 1980. aastal (Ariste 1980). Teise eestlasena on seda temaatikat käsitlenud Jaan Puhvel (1996) artiklis “Hitiidid eesti pseudoteaduses”. Mõlema autori kõnealused kirjutised on selgelt kriitilised käesolevas artiklis vaatluse all olevate ebakeeleteadlaste suhtes, koguni iroonilised ega analüüsi nähtuse olemust, vaid lähenevad sellele võrdleva keeleteaduse mõõdupuuga.

Pseudolingvistiliste teooriate tunnused

Toon välja nende keeleteooriate tunnused, mille alusel keeleteooria kvalifitseerub pseudolingvistiliseks. Nendel teooriatel on olemas kõik Peeter Saari (2008) loetletud tunnused, mis kehtivad igasuguse ebateaduse kohta üldse, aga eristatavad on ka pseudolingvistika kui ühe ebateaduse haru spetsiifilised tunnused. Pseudolingvistiliste teooriate tunnused on ideaalsete konstruktsioonide kasutamine, eelajaloolise aja käsitlemine, toetumine andmete puudumisele, selektiivsus, ajaliste mõõtmete ignoreerimine, ruumiliste mõõtmete ignoreerimine, keskendumine sõnale ja uuritava keele tõstmine pjedestaalile.

Ideaalsete konstruktsioonide kasutamine. Näiteks usutakse, et keel muutub igal ajal sama kiirusega ja samal määral, et keelemuutused alluvad teatud matemaatilisele valemile, samuti ollakse veendunud ühise ürgkeele olemasolus, millest on välja arenenud kõik tänapäeva keeled. Sellise teooria näiteks on päikesekeele teooria. Selles artiklis vaadeldavatest ebakeeleteadlastest on ideaalset konstruktsiooni kasutanud Henrik Juhankatti nn ühise ürgkeele hüpoteesi kujul, milles ta omistab väga kindlaid tähendusi häälikutele ja silpidele.

Ajaliste mõõtmete ignoreerimine. Pseudolingvistikas võetakse aluseks uuritava keele tänapäevane sõnakuju ja mõne väljasurnud keele sõnakuju. Kui need kokku langevad, tehakse automaatselt järeldus, et tegu on samade sõnadega, mis viib kergesti ka järeldusele sugulusest. Ehedaks näiteks sellest võttest on Oskar-Adolf Pöldemaa, kes on loonud seoseid hääbunud etruski keele ja tänapäevase eesti keele vahel, eeldades, et need on olnud sama tagapõhja ja eesti keel oli enam-vähem oma praegusel kujul olemas juba tuhandeid aastaid tagasi.

Ruumiliste mõõtmete ignoreerimine. Asetatakse sugulusse geograafiliselt väga kauged keeled. Nii on Henrik Juhankatti seadnud omavahel sugulusse eesti ja jaapani keele.

Eelajaloolise aja käsitlemine. Pseudolingvistilised teooriad käsitlevad kauget ja kontrollimatut minevikku, mille kohta keeleandmed on fragmentaarsed või puuduvad täielikult. Edgar Valter Saks on tuginenud eelajaloolisele Euroopale.

Toetumine andmete puudumisele. Kuna pseudolingvistilised teooriad käsitlevad kauget ja kontrollimatut minevikku, ei toetuta niivõrd olemasolevatele ja kontrollitavatele andmetele, kuivõrd hoopis andmete puudumisele. Andmete puudumisele toetuvad sisuliselt kõik käesolevas artiklis käsitletud pseudolingvistiliste teooriate loojad. Sellel põhimõttel kasutab Arthur Gleye ära asjaolu, et teatud muistsete rahvaste keele kohta puudub ühene seisukoht ja andmed sellest keelest on fragmentaarsed. Nii on võimalik panna fragmendid

kokku sellisel viisil, et moodustuks sobiv mosaiik. Ka Edgar Valter Saks leiab piisavalt põhjust pidada ca 4000 aasta tagust Euroopat Esto-Europaks, sest usaldusväärseid keeleandmeid ei ole ja nii on tal võimalus endale sobival viisil seda nn lünka täita.

Selektiivsus. Kui olemasolevaid ja kontrollitavaid andmeid kasutatakse, tehakse seda selektiivselt, st valitakse vaid teooriat toetavad andmed. Selektiivsuse põhimõttel on näiteks Edgar Valter Saks võtnud kasutusele Euroopa kohanimed ja loonud seoseid tänapäeva eestikeelsete sõnadega, sest nii on tal kõige lihtsam toetada oma uskumust kunagisest Esto-Europast.

Keskendumine sõnale. Keelesuguluse selgitamisel ei arvestata keeles muid nähtusi peale sõnade. Sõnale keskendumine on pseudolingvistika puhul väga tüüpiline. Üks markantsemaid nn sugulassõnade loendeid pärineb Henrik Juhankattilt, kes on leidnud hulgaliselt sarnaseid sõnu eesti ja jaapani keeles.

Uuritava keele tõstmine pjedestaalile. Keelt seostatakse vanade kultuurkeeltega (sumeri, etruski) ning sellele omistatakse tohutu tähtsus kadunud maailmas. Veel enam, vana kultuurkeel võrdsustataksegi uuritava keelega. Gleye võrdsustas eesti keele vanade kultuurkeeltega, nt etruski keelega. Edgar Valter Saks jällegi “kattis” eestlastega kogu muistse Euroopa.

Pseudolingvistilised keeleteooriad on vajalikud näiteks väikerahvaste eneseteadvuse tõstmiseks ja säilitamiseks. Et üldtunnustatud, teaduslikud keeleteooriad pidevalt kinnitavad nende väiksust ja ebaprestiižikust, vajatakse vastupidiseid kinnitusi. Kuna pseudolingvistilised seisukohad ei ole faktidega kinnitatavad ning seega ei saa nende paikapidavust ka faktiteadmiste alusel teada, jääb üle vaid neid uskuda. Usutakse sageli mitte seda, mis vastab tõele, vaid mida on turvaline uskuda. Miks uskuda seda, et me polnud muud kui olematu staatusega korilased, kui on võimalik uskuda, et me olime väikseid hõime kokkuliitev kaupmeesrahvas, kes kujundas kogu Põhja-Euroopa keele-ruumi? Kristi Kukk võtab olukorra kokku järgmiselt: “Oma identiteeti otsiva väikerahva jaoks ei saanud olla paremat uudist, kui põlvnevus ühest vanimast kultuurkeelest maailmas [---]” (Kukk 2005: 77).

Neid teooriaid on enamasti loonud mittekeeleteadlased, isikud, kellele eneseteadvus on olulisem kui teadus ja faktiliselt kinnitatavad materjalid. Nn asjaarmastajatel on paremad eeldused luua pseudolingvistilisi teooriaid, sest neil puudub segav teaduslik tunnetus. Keeleteadusliku tausta puudumine võimaldab ignoreerida seda, mida üldtunnustatud keeleteooriates poleks võimalik ignoreerida.

Pseudolingvistilisi keeleteooriaid ei leidu aga ainult väikerahvastel. Mõnel suurrahval (nt päikesekeelte teooria türklastel) on see samuti olemas, aga mitte enam oma suuruse tõestamiseks kontrollimatult kauges minevikus, vaid teiste keelte üle domineerimise kinnitamiseks. Nii usub sellise teooria looja, et tema

emakeel on maailma vanim või vähemalt sellele kõige lähedasem keel. Üheks näiteks võib tuua pan-aaria liikumise, mis oli katse tõestada nn aaria rassi ehk valge rassi ülimuslikkust teiste suhtes. Siinkohal võib veel mainida marrismi, mis sai oma nime Nõukogude teoreetiku Nikolai Marri (1865–1934) järgi, kes nimetas oma nelja algupärase silbi teooriat “uueks keeledoktriiniks” (Ivanov 1994: 3391). Marri nn jafeetiline teooria eiras igasuguseid teaduslikke fakte, mis Marrile kui teooria loojale meeltnööda ei olnud. Ta esindas radikaalset ideed, et keel on klassipõhine ja antud ühiskonna struktuur määrab mitte ainult keele sotsiaalse kihistumise, vaid ka tema struktuuri ja tüpoloogilised jooned (Lähtenmäki 2010: 35–36).

Kuna keskendun eesti keele sugulust käsitlevatele ebateaduslikele teooriatele, kõnelen nende tekkimisest eneseteadvuse tõstmise eesmärgil. Kontrollitavas ajaloos on eestlaste majanduslik-sotsiaalne staatus olnud madal ja peaaegu kogu aeg on Eestis kehtinud mõne suurema rahva ülemvõim. Vajaduse eneseteadvuse tõstmiseks on loonud saksa ülemvõimu ajast pärit arusaam, et eesti keel on köögikeel, mitte kultuurikeel. Selline arusaam kaasneb mõne teise rahva ülemvõimu ja kõrgema staatusega peaaegu alati. Mõistes, et lähem ajalugu kõrget staatust ei võimalda, otsivad pseudolingvistiliste teooriate loojad teadlikult või ebateadlikult seda kaugemast minevikust, mida ei saa kontrollida või mille kohta leiduvad vaid lünklikud tõendid, mida on võimalik tõlgendada meelepärasel viisil. Eestlaste rahvuslikku alaväärsuskompleksi on käsitlenud taani päritolu Eesti ja Saksa ajaloolane Paul Johansen. Ta seletab alaväärsustunde teket rõhutatud talupojaseisusega aadlivõimu piirkonnas. Sajandite vältel määras seisuse rahvuslik kuuluvus, st sakslased olid ülemas, eestlased alamas seisuses. Nii pidi sotsiaalsele alaväärsustundele lisanduv natsionaalne motiiv alaväärsuskompleksi veelgi tugevdama (Johansen 1989: 1502).

Samuti on pseudolingvistilised teooriad vajalikud enese identiteedi leidmiseks kättesaadavate vahendite abil. Selleks otsitakse juuri. Pinnase selleks loob seostamatus naaberrahvastega, lähemate analoogide puudumine või asjaolu, et tõestatud sugulus ei rahulda teooria loojat.

Pseudolingvistilised teooriad eesti keele suguluse alal

Käesolevas kirjutises vaadeldakse 20. sajandil avaldatud Henrik Juhankatti, Arthur Gleye, Edgar Valter Saksa, Jüri Härmatare ja Oskar-Adolf Pöldemaa pseudolingvistilisi teooriaid eesti keele suguluse alal. Nende teooriate tutvustamiseks on kasutatud Edgar Valter Saksa raamatut *Esto-Europa: A Treatise on the Finno-Ugric Primary Civilization in Europe* ja Oskar-Adolf Pöldemaa üllitist *Muinaskiirkiri kõneleb eesti keeles*. Esimeseks arvestatavaks pseudolingvistilise

eesti keele suguluse teooria loojaks võib pidada Karl August Hermann, kes avaldas 1896. aastal raamatu *Sumeri-akkadlased*, milles kuulutati sumerid kiilkirjade tõlgenduse alusel eestlaste sugulasteks. See teooria jääb siinkohal pikemalt käsitlemata, sest see jääb vaatlusalusest ajaraamist välja.

Henrik Juhankatti teooria

Kõige varasem käesolevas töös käsitletav pseudoteaduslik teooria pärineb Tõrva kaupmehelt Henrik Juhankattilt, kes avaldas 1927. aastal oma kodulinnas raamatu *Inimkonna keelte tekkimine ja arenemine*, milles idealiseerib läänemeresoome keeli kui inimkonna ürgkeele ainet kõige paremini säilitanud keeli. Viis aastat hiljem (1932) andis ta sealsamas välja ka viis numbrit okultistliku sisuga ajakirja *Aovalgel* (Kannukene 2008: 59–62). Ka jõudis ta saada koos teise Tõrva mehe Henrik Annikuga igiliikuri patendi (L-E 1928).

Juhankatti arendab edasi oma eelkäija Jüri Truusmani mõttekäike ja kritiseerib keeleteaduslikus maailmas tunnustatud häälikumuutuste ja laensõnade teooriat. Eriti kriitiliselt suhtub ta oma kaasaegsete klassikute Jaan Jõgeveri ja Andrus Saareste õpetusse. Ta ei pea loogiliseks häälikumuutusi (kuidas läti *sirgs*’ist eesti *hobune* ja *härg* saada võis?) ega võimalikuks klassikute poolt leitud hulgal laensõnu, sest nii vanas keeles, nagu eesti (*resp.* soome sugu) keel, ei saanud ju puududa kõige algelisemadki kultuursõnad. Ta kritiseerib tollast keeleteaduse suunda, mis tegeles laensõnade otsimisega. Klassikute kritiseerimise põhjuseks toob ta just teaduse pideva muutumise, mida klassikud arvesse ei võta, sest “mõni sada aastat ainult veel tagasi, valitses Euroopa arstiteaduses kindel arvamine, et seep on parim abinõu paljude haiguste vastu [---]” (Juhankatti 1927: 18).

Nendest mõtetest lähtudes avaldab ta oma teooria, mida ta peab eesti rahva suure mineviku ja kultuuri tõenduseks. Alustuseks kirjeldab ta omaloodud häälikulugu, milles seletab oma nägemust häälikute tekkimisest kronoloogilises järjekorras. Nii usub ta, et kõige esimene häälik, mida inimene oma mõtete väljendamiseks kasutas oli *n*, sest inimese kõige algelisemad tunded olid kas “hea” või “halb”, “jaa” või “ei”. Tal on loodud ka terve häälikute tähendussüsteem ja ta usub, et kõik häälikud tähistavad mingit spetsiifilist olukorda ja väljendavad mingeid kindlaid mõisteid. Nii on ta loonud teooria, et häälik *a* tähendab algust ja alust ja võib väljendada nelja mõistet: vesi, üla, ühinemine, alus-algus. (Juhankatti 1927: 54.)

Edasi toob ta välja omaloodud silpide tähendussüsteemi, mille põhjal järeldab, et Öhtumaade keeltest on soome ja eesti keel kõige paremini säilitanud “ühise ürgkeele” ainet. Ta usub, et läänemeresoome ja keldi keeled on kauges

minevikus seisnud üksteisele väga lähedal ning keldi keeled on mänginud suurt rolli ladina keele kujunemisel. Edasi toob ta sõnaloendeid, tõendamaks eesti keele sugulust ladina ja jaapani keelega. Illustreerimiseks toob ta näiteid ladina (*variare* 'varjundama, muutma', *studere* 'tundma õppima, tudeerima', *prisca* 'priske, muistne' – Juhankatti 1927: 103–104) ja jaapani keelest (*juu* 'õhtu, öö'; *sureta* 'maha matma', *jameru* 'jääma'; *gendžiru* 'kängu jääma'; *soodainin* 'saadik' – Juhankatti 1927: 116).

Nende näidete põhjal jõuab ta veendumusele, et tegemist on sugulusega, mida ei tunnista, sest see ulatub väga kaugesse minevikku. Nii on ta veendunud, et jaapani, sumeri, ladina, Kesk-Ameerika pärismaalaste ja muistne egiptuse keel on omavahel suguluses. Neid sugulussidemeid aga ei saavat seletada ajalugu, sest see on noorem nendest keeltest ja seletust võibki leida ainult nendest keeltest (Juhankatti 1927: 125).

Arthur Gleye teooria

1937. aastal Tallinnas ilmunud teoses *Die Wiedergeburt der westfinnischen Geisteskultur* käsitleb Arthur Gleye muistsete Lõuna-Euroopa rahvaste päritolu, üritades neile lahendust otsida läänemeresoome keeltest. Tuginedes uskumusele, et kreeka mütoloogias tuntud Hüperborea elanikud olid läänemeresoomlased, peab ta võimalikeks muistseteks läänemeresoome rahvasteks näiteks liguure ja pelasge, kelle keelest andmed puuduvad, kuid mida Gleye usub edasi elavat muistsetes kohanimes.

Liguuride hõimunime seletab ta järgmiselt. Itaalikutel esines võõrapäraseid diftonge, nagu iu : ui, mis kreekapärase häälduse läbi redutseerusid i-ks. Liguuriat tunti luikedemaana. Siinkohal pakub ta välja foneetilise võrdluse: a) eesti *luikama*, *liugama* 'abgleiten'; b) eesti *luik*, *luige* 'Schwan' (Gleye 1937: 35).

Sama tüve peab Gleye piisavalt produktiivseks, et pakkuda seda ka Lusitaania nime tüveks. Siia lisab ta järgmise võrdluse: eesti *liug* 'Gleiten', *liuga* 'abschüssig', *liuguma* : *luiguma* 'gleiten', *liusk* (gen. *liuzu*) 'schräg, abschüssig' (*liusku laskma* = *liugu laskma*), *liusk* (gen. *liuza*) 'Schlittschuh', *liuzata* 'gleiten'; soome *liukua* 'gleiten', luistaa 'gleiten', (LUIG, LIUG : LUIST) = *luisu* 'abschüssig'. Nende võrdluste alusel tekib tal järeldus, et Liguuria ja Lusitaania nimed viitavad Lääne-Euroopa mereäärsetele läänemeresoome päritolu elanikele (Gleye 1937: 51).

Ka Kreeka muistsete asukate pelasgide nimetus põhinevat sõnal *pöllurahas*. Lisades hulga samalaadseid näiteid, teeb ta järelduse, et pelasgid olid etnoloogilises mõistes muistse Euroopa läänemeresoome keelt kõnelevad rahvad (Gleye 1937: 58–59). Üks kuulsamaid poleemikat põhjustanud Gleye näiteid

on tema katse seletada Vana-Kreeka tulejumala Hephaistose nime päritolu. Võimalik, et saksa kirjaipildi Häphaistos tõttu seostub see Gleyele järgmistele sõnadega: eesti-soome sõnaga *hää*, millele lisandub *paistus* (*paistoa*). Teine samaväärne etümoloogia on nime Oinomaos kohta, mida ta usub koosnevat eestikeelsetest sõnadest *Oina-mao* (Gleye 1937: 9.)

Kogu Gleye teooriat läbib kinnisidee, et muistne Euroopa kõneles läänemeresoome keeli ja ta omistab läänemeresoome keeltele müütilise tähtsuse. Ta otsib järeldusi välistest sarnasustest, püüdes leida läänemeresoome sõnu igast võimalikust vanast nimest või tekstist ning loob automaatse seose tänapäevase läänemeresoome sõnakujuga. Suuresti tugineb ta andmete puudumisele ja lünklikkusele nii vana aja kohta kui tema käsitleb. Olemasolevaid andmeid kasutab järjekindlalt oma oletuste kinnitamiseks.

Edgar Valter Saksa teooria

Gleye mõttekäiku jätkas Edgar Valter Saks 1966. aastal avaldatud teoses *Esto-Europa: A Treatise On The Finno-Ugric Primary Civilization in Europe*, käsitledes Euroopa kohanimesid, sidudes neid eesti (*resp.* soome-ugri) sõnatüvedega. Oletusele, et need kohanimed, mille kuuju sarnaneb mõnele tänapäevasele eesti sõnatüvele, tulenevadki eesti (*resp.* soome-ugri) sõnatüvedest, otsib ta kinnitust Kunda kultuurist ja eelajaloolisest ajast, mille kohta keeleandmed puuduvad. Kohanimed klassifitseerib ta jõgikondade ja elatusalade kaupa. Laialdast ala, kus autor on niisuguseid kohanimedid avastanud, nimetab ta Esto-Europaks. Teoses on välja toodud kohanimed loendid üksikasjaliste seletustega ja lisatud on ka kaks kaarti nn Esto-Europa idapoolse ja läänepoolse ala kohta. Autor ei piirdu üksnes kohanimedega, vaid seostab eesti (*resp.* soome-ugri) sõnatüvesid ka hõimunimedega (nt vandaalid).

Saks oletab, et suuremat osa Euroopast asustasid enne indoeuroopa hõimude (*resp.* keltide, germaanlaste ja slaavlaste) sisserännet soomeugrilased. Seda peab ta kehtivaks eelajaloolise aja kohta, mille materiaalse kultuuri kohta on võimalik andmeid saada, aga keele kohta tõenäoliselt mitte. Ent Saks peab eelajalooliste keeleandmete saamist võimalikuks, sest “kohanimed on vaatamata arvukatele elanikkonnavahetustele väga püsivad ja nad on säilitanud oma algupärase vormi ja juured, näiteks 60% Gallia kohanimedest, mille Caesar pani kirja aastail 56–51 eKr, reedavad võimalikku soome-ugri päritolu, vastavad soome-ugri tüüpilisematele kohanimedele ja seega ei vaja põhjalikumat uurimist” (Saks 1966: 18). Tema omaloodud etümoloogiad põhinevad vanaadel kroonikatel, kus on analüüsitavaid kohanimedid mainitud tänapäevasest teistsugusel kujul. Ta on välja valinud nimekujud, mis sarnanevad mõnele

tänapäevasele eesti (*resp.* soome-ugri) sõnale ja toetavad seega tema oletusi. Tegu ei ole sageli väikeste, tähtsusetute kohanimedega, vaid tänapäeva Euroopas määrava tähtsusega kohanimedega. Mõnikord muutuvad Saksa pilgu läbi soome-ugri tüvelisteks ka riikide nimetused.

Üks tema etümoloogiate markantsemaid näiteid on katse viia soome-ugri tüvele Iirimaa nimetus (*Éire*). Seletust alustab ta sellest, et võtab aluseks Helmoldi *Slaavlaste kroonikas* (Helmoldi Presbyteri *Chronica Slavorum*; 1167–1168 ja 1172) mainitud jõenime *Hyrundo* (AD 1137 *Suale*, tänapäeval *Schwale*) ja seostab seda Taani hindamise raamatus (*Liber Census Daniae*, ca 1241. a) mainitud Eesti kohanimekujudega Üheks looduse eripära kirjeldavaks etümoloogiaks toob Saks ka Pariisi ajaloolise nime *Lutetia*, mis on Straboni Euroopa kaardil kirjas kujul *Loukotokian* ja Ptolemaiosel *Leukotekia* ning paljudes vanades ülestähendustes *Luteci*, *Lutetia*, *Lutecia*, *Lutica*, *Lu(o)ce-tia*. Indoeuroopa keeleteadlased peavad seda pärinevaks ladina sõnast *lutun* ‘*muda, pori, savi*’ või keldi sõnast *lutuhezi* ‘*ehitis keset vett*’, ‘*Lucotiose eluase*’, aga Saks seostab seda soome sõnaga *luoto* ‘*väike saar jões, järves või meres*’ ja mütoloogilise paiga nimega *Luotola* Kalevalas, kusjuures on *luote* ‘*metsata ohverdussaar*’. Siia lisab ta eesti sõnad *lood*, gen *loou*, *loot*, gen *loodu* ‘*väike metsata tasane saar, laid*’. Kuna Caesari kirjapanekute järgi asus Pariis väiksel saarel, tekib Saksal järeldus, et *Lutetia* soome-ugri päritolu on tõenäolisem kui indoeuroopa päritolu, seda enam, et saared olid soomeugrilaste silmis seotud nõidusekultusega. Samuti ei tuntud ladinakeelses kirja-pildis täishäälikuühendeid, seega on *Lutetia* kuju täiesti ootuspärane (Saks 1966: 141).

Jüri Härmatare teooria

Kanadas elanud, kuid Eestis sündinud Jüri Härmatare (sünninimega Georg Helmut Hermburg, 1911–1989) ei olnud samuti keeleteadlane. Temast on siin-kirjutajale teada vaid asjaolu, et ta lõpetas 1939. aastal Tartu Ülikooli õigusteaduskonna diplomitööga *Maakonna omahaldus* ning oli eksiilis seotud kirikuga ja tegeles arheoloogiaga, mis nähtavasti viis ta sumeri sugulaste otsinguile.

Härmatare on Kanadas andnud välja raamatu *Sumeri kilde*. Raamatu alguses nimetab ta läänemeresoome keelte Uurali päritolu teooriat savijalgadel seisvaks ja spekulatiivseks, heites ette põhinemist ainult vähestel laensõnadel uurali-altai keeltest (Härmatare 1976: 7). Selle asemele pakub ta oma isiklikku teooriat, mis põhinevat arheoloogilistel väljakaevamistel Mesopotaamias. Väljakaevamised on andnud palju kirjalikke materjale kiilkirjade näol ja raamat keskendubki kiilkirja uurimustele. Härmatare peab kiilkirju Sumeri riigi avastamise põhialuseks. Raamatu on ta kirjutanud oma viieteistaastase

arheoloogilise uurimistöö põhjal ning põhiliselt tutvustab ta Sumeri ja selle naaberalade kultuure, aga teeb juttu ka eesti ja sumeri keele seostest.

Oma teoses viib ta sumeri keele leiud kokku tänapäevase eesti keelega ning väidab täie tõsidusega, et eesti keelt ei tuleks otsida üksnes Läänemere ümbrusest, vaid palju kaugemalt, Vatikani muuseumist. Härmatare on toonud hüpoteetilise eesti keele esinemuse kohta järgmisi näiteid: sumerikeelne tekst 2500 eKr: MUL AN-TA SUR-RA SI-NUL NU-TA; hetiidi tekst (hieroglüüfiline) Anatoolia Kõrgmaalt, praegusest Türgist 1500 eKr: MA-H-LA PU-U (eriti õuna- ja viinamarjamahl); vanapärsia tekst 500 a eKr: VA-SA-RA KÄ-E-LA, PA-LU-VA SA-NA A-NNA (kuninga palvus jumala poole). Peatükis Pärsia ajastu kohta toob Härmatare näite arheoloog Ernst Herzfeldi leitud kuningas Dariuse kivist uksekäepidemest, millel oleva kirja on ta dešifreerinud järgmiselt: *Daaravahusa majaukse kaasa käina, kärata*, esitades küsimuse: kuidas eesti keel Dariuse ukseupule sai (Härmatare 1976: 86).

Lõpuks asub Härmatare oma teooriale tõestust otsima etnograafilistest mustritest, tuues nn tõestuseks, et kaheksaharulise tähe motiiv Tarvastu ninarätikul on sarnane Halafi ja Siyalki tähtedele. Nii etnograafiliste mustrite kui ka kohanimedele puhul toetub Härmatare püsiva iseloomu aspektile, nagu seda on teinud Edgar Valter Saks. Kusjuures oma raamatu kokkuvõttes rõhutab Härmatare, et on kõiki materjale käsitlenud objektiivselt ja hoidunud igasugusest rahvuslikust sentimentaalsusest.

Oskar-Adolf Pöldemaa teooria

Oskar-Adolf Pöldemaa oli seikleja nii elus kui ka teaduses, aga ka fantaasias. Teada on, et ta sündis Saaremaal Valjala kihelkonnas taluperes ja hakkas pärast algkooli lõpetamist 1934. aastal merd sõitma. Oma sõnul jõudnud ta ka Hispaania kodusõjas vabariiklaste poolel võidelda ja Inglismaal Leedsis mereväekoolis allveelaeva mehaanikuks õppida, kuid selle kohta pole mingeid tõendeid. Küll aga õnnestus tal Teise maailmasõja ajal võidelda nii Vene kui ka Saksa poolel ning sõja järel Siberis karistust kanda. Oma töömehepõlve veetis ta pärast vabanemist samuti Siberis: Vladivostokis allveelaevade mootoreid remontides ja Magadanis elektrijaama turbiine monteerides. Ta oli eesrindlik töömees, aga ka Magadani oblasti poksitšempion. Eestisse Saaremaale naasis ta 1993. aastal ja just siin arendas ta ka oma pseudolingvistilist teooriat ning avaldas sellekohase trükise *Muinaskiirkiri kõneleb eesti keeles* (Pesti 2009a, 2009b). Oskar-Adolf Pöldemaa teooria viib eesti keele tagasi muinaskiirkirjale, mille Itaalia arheoloogid leidsid Saavimaa pealinna Maariba (Ma'rib) veehoidla lähedalt ja mille vanuseks on pakutud viis tuhat aastat. See on silpkiri ehk

selline kiri, kus üks täht märgib silpi. Selles silpkirjas näeb Põldemaa “puhast Saaremaa ja Põhja-Eesti keelt, mida mõistavad veel seitsmekümne aastased”. Ta on uskumusel, et veel enne Nõukogude Liidu okupatsiooni räägiti Eestis kahekordset keelt: esiteks vana eesti keelt ja siis veel sellist, kus pandi igale sõnale juurde praeguse eesti keele sõnad. Arusaamise hõlbustamiseks pakub ta oma raamatus trükitud praeguse eesti keele sõnu ja väikeste tähtedega kirjutatud vana keele sõnu. Siinkohal võib välja tuua stiilinäite.

VEESEADUS

Loeme nüüd kaljuseinalt korraldust põlluharijatele, mis anti neile viis tuhat aastat tagasi.

Üleval vasakul nurgas on silpkirjas kirjutatud (lugeda tuleb vasakult paremale) nii:

1) Ta ka haa PANEB ETTE ju pea nii KINDLALT TEILE

2) Peab hakkama see see ju MIS ÜLEVAL pea eks on nii VAATA KIRJUTATUD pea hakka HAKKAB

3) Nii ju on nii TEIE siin gijo vahi tea ära on nii OMATE VEE TEADMA PEAB SELGELT TEIE OMA KUUD

4) Pea VAATA pea UUEL tea ÖÖL need TEIE kuu KUUD See ju on nii kuu see ÜLEVAL TAEVAS

5) On nii ära SELGE see TAEVAS on nii TEILE NÜÜD pea hakka see ju kuu PEA HAKKAB ÜLEVAL KUU PAISTMA

Põldemaa tõlgendused põhinevad ideaalkonstruktsioonidel ja katsel ühendada muinaskiirkirja automaatselt eesti keelega. Ta usub, et muinaskiirkirjas oli iga märgi taga konkreetne eestikeelne sõna ja on konstrueerinud terveid lauseid. Nii on tulemuseks võrdlemisi piiratud sõnavaraga ennast kordav tekst.

Pseudokeeleteaduse retseptsioonist

Keeleteadlased reageerivad pseudokeeleteaduslikele teooriatele selgelt negatiivselt, sest ratsionaalsesse keeleteaduslikku diskursusse selline harrastusteadus ei mahu. Muus kontekstis võib aga eituse ja iroonia kõrval kohata ka suhtumist, mida võib nimetada huviks ebatavalise vastu. See on kõige sarnasem ja kohati ka kattuv ebateaduse folkloristliku retseptsiooniga. Seetõttu pööran põhitähelepanu just sellistele seisukohtadele.

Väikelinnas Tõrvas elava ja tegutseva isemõtleja Juhankatti teooriatele keeleteadlaste seas vastukaja ei tekkinud. Küll aga tutvustas J. Ultra 1928. aastal ajalehe *Lõuna-Eesti* 14. jaanuari numbris tema teost pealkirja all “Ülihuvitav raamat. Väga huvitavad väited H. Treufeldt’ilt” sõnadega: “Raamat on kirju-

tatud huvitavalt, innuga loeb teda ka see, kellel keeleteadusest aimugi pole. Muidugi tuleb ära oodata raamatu kohta asjatundlik arvustus. Kuid igatahes on see ülihuvitav raamat, mis laialist tähelepanu peaks äratama” (Ultra 1928).

Ajaloolane ja ajakirjanik Juhan Libe (1904–1947) mainib teda “Ülevaates meie ajalookirjandusest läinud (1927.) aastal” siiski pigem ebaõnnestujana: “[---] oma kvantitatiivselt kaaluvamas ulatuses on just kõige enam end patriootiliseks tembeldavad asjaharrastajad ebaõnnestunud, nii et näilikud uued ameerikad on ikka jälle osutunud kui mitte hallutsinatoorseiks fantaasiakujutelmadeks, siis lihtsalt illusoorseiks suurestisteks, mis ka rahvusideoloogiliseltki ei suuda täita neid tekitavaid nõudlusi. Ei saa salata, et selle tendentsi tagasihutajaks on olnud oma põhiolemuselt võrdlemisi terve – ja tõttki riivav – instinkt, aga et see kõverpeegilise karikatuurilme on võtnud – läinud aastal näit. A[leksander] Põrk'i “Eesti ajalugu I (ja II)” või H. Juhankatti “Inimkonna keelte tekkimise ja arenemise” kujul – ei ole põhjustatud niipalju seda suunavate tarvete enesete mitteolemasolemisest kui nende valestiarausaamisest ja teostamisvõimude ignorantsist” (Libe 1928).

Tänapäeval meenutatakse teda üksnes kurioosumite hulgas, näiteks Pekka Erelt (1999) nimetab teda Mägi Kurdla, Edgar V. Saksa ja isegi Karl August Hermann'i kõrval üheks Eesti teaduse Toslemiks, viidates Romulus Tiituse pilava “Sugukonna-uurimuse” sellenimelisele tegelasele.

Arthur Gleye vastu polnud arvustajad algusest peale sõbralikud, v.a Mägi Kurdla oma ebateaduslikus raamatus. Paul Ariste on tema teooria suhtes sarkastiline ja tunneb piinlikkust raamatu *Die Wiedergeburt der westfinnischen Geisteskultur* riigi kulul väljaandmise pärast (Ariste 1937). Ka keeleteadlane Jaan Puhvel on sarkastiline, sedastades: “[---] piinlik teos, pühendatud Pätsile ja trükitud viimase armulikkusest Eesti Vabariigi kulu ja kirjadega” (Puhvel 1996).

Ometi pole tedagi unustatud. Para-webi foorumis võtab kasutaja Kulfing tema teooria teema “Aestid” all veel 14. jaanuaril 2008 üles (kirjaviis muutmata): “1937 aastal väitis ka professor Arthur Gleye, et piktid olid soomesugu merd sõitev rahvas Britannias. Seda juttu lugedes tahaks hüüda, puhas jama! Jama oleks siis, kui see oleks ainus väide. Lisagem siia Tacituse kirjutis” (Aesti 2007–2008).

Edgar V. Saks kui viljakas kirjutaja on mõistagi eelnevalt käsitletud pseudolingvistika teooriate loojatest tuntum, tõsi, eelkõige pseudoajaloolase ja kirjanikuna. 1920.–1930. aastatel avaldas ta Tartus neli romaani, neist tuntuima, Vene-Liivi sõda käsitleva *Hannibali rahva* ümbertöötatuna ka 1970. aastal Torontos (EKRL 1995: 502). Ent hoopis rohkem on tema sulest “raamatuina ilmunud rahvuspoliitilisi tendeeritud uurimusi soomeugrilaste ja eesti eelajaloo kohta” (Oja 1995: 502). Romaanidega samasse ilmunisaega

jääb Ernst Enno üliõpilasaastad Korp! "Vironia" arhiivi valgusel (1935). Lisaks käesolevas uurimuses käsitletavale *Esto-Europale* kuuluvad Saksa (pseudo) teaduslikku bibliograafiasse veel 1960. aastal avaldatud *Aestii, An Analysis of an Ancient European Civilization* (Studies in the Ur-European History 1), *Eesti soost vasallkond taaniaegsel Virumaal. Jüriöö mäss: Revideerivaid seisukohti ürikute valgusel* (1971), *Commentaries on the Liber Census Daniae: Studies in Mediaeval European History* (1974), *Saxi-Saxa-Sax-Saks: Nimikond ja suguselts. Genealoogiline uurimus* (1979) ja *The Estonian Vikings* (1981) (EKRL 1995: 502). Viimane neist on tõlgitud eesti keelde ja ilmunud pealkirja all *Eesti viikingid* koguni kahes trükis (2003 ja 2005). Vaatamata sellele, et arvamusiidri staatuses arvustaja Andrei Hvostov märgib *Eesti viikingite* ilmumise puhul: "Oleks visiooni esmatrüki aastaarvuks 1881, võiks seda isegi täie rinnaga nautida. Paraku trükiti Edgar V. Saksa nägemus 1981. aastal Cardiffis. Seega pole tegemist mälestusmärgiga 19. sajandi lõpul Euroopat valitsenud rassismile ja marurahvuslusele, vaid lihtsalt maniakaalsusega" (Hvostov 2004). Ent väljaspool teadust, nt ajakirjanduses, ei peljata Saksa nimetada kõrvuti Ago Künnapi, Kalevi Wiiki, Urmas Sutropi, Lennart Meri jt tunnustatud, kuid peavoolust hõlbivate mõtlejatega (vt nt Kangur 2001), mis kinnitab, et tema pseudolingvistilistel ja pseudoajaloolistel teooriatel on eesti kultuuris oma mõjuruum.

Jüri Härmatare teooriat on kritiseerinud Ariste (1980), samuti Jaan Puhvel (1996). Samas on ühes internetifoorumis nimetatud Härmatare teost imeliseks raamatuks, kuna usutakse, et see tõestab, et sumerid rääkisid eesti keeles. Populaarne on ka tema toodud näide ukse käepidemel olevast kirjast *Daara-vahusa majaukse kaasa käina, kärata*, millest üritatakse ikka ja jälle leida kinnitust eestlaste suursugusele päritolule, aga nii intrigeeriv näide võib olla levinud ka Härmatare teosest sõltumatult.

Oskar-Adolf Pöldemaa kui lennuka fantaasia, hea fabuleerimisoskuse ja värvika elukäiguga inimene on suutnud kõikvõimalikes situatsioonides ühiskondlikku tähelepanu nautida, olgu siis hullumeelse noorpõlveideega müüa kodutalu elatist võimaldava laeva ostmiseks (Pesti 2009a) või eesrindliku töölisena Nõukogude Liidus. Ent tema keeleteaduslikud vaated ei pälvinud kuigivõrd tähelepanu, poolesajaleheküljelise brošüüri *Muinaskiirkiri kõneleb eesti keeles* avaldas ta omakirjastusliku väljaandena. Kusjuures see polnud tema kirjastajadebüüt – aasta varem oli trükivalgust näinud paarikümneleheküljeline vihikuke *Relvata enesekaitse: võitlussüsteem mõningate valutekitavate enesekaitse võtetega edukaks vastupanuks tugevamale ehk relvastatud vastasele*.

Üldsuse mõningase tähelepanu pälvis Pöldemaa alles postuumselt, sedagi mitte muinaskiirkirja teooria tõttu, vaid tänu tugeva paigaidentiteediga Saaremaa muuseumi töötaja Olavi Pesti huvile kodusaarel elanud silmatorkava

isiksuse vastu, mille tulemuseks olid kaks pikemat kirjutist maakonnalehes *Oma Saar* (Pesti 2009a, 2009b). Põldemaa muinaskiirkirja teooria on liiga raskesti jälgitav, segane ja ilmselt näis ka muidu alternatiivteooriaid pooldavale auditooriumile uskumatu ja vastuvõetamatuna.

Pseudolingvistiliste teooriate tekke põhjusi

Pseudolingvistika retseptsiooni vaatlus võimaldab sedastada mitmeid huvitavaid nähtusi. Siinkohal jätan kõrvale keeleteadlaste kriitika, millel pole antud kontekstis muud tähendust kui teadaandmine, et vaatlusalused teooriad on lingvistika teaduslikust diskursusest välja arvatud ning kuuluvad seega paraloogia valdkonda. Folklooriuurimise seisukohalt on oluline, milliseid töökspidamisi ja vaateid selline harrastusteadus kandis ja edastas, millisest sotsiaal-kultuurilisest keskkonnast see võrsus ja milline ideoloogia seda suunas. Kahtlemata on olulised ka kõnealuste teooriate loojate isiksuslikud omadused, kuid see on pigem psühholoogia (võib-olla paiguti koguni psühhiaatria) valdkonda jääv probleem.

Kultuurikeskkond iseenesest ei põhjusta paraloogiliste teooriate teket, kuid kultuurikeskkonnast sõltub, millised need teooriad olla võivad.

Henrik Juhankatti teose ilmumise ajaks 1927. aastal olid ilmunud Karl August Hermann ja Jüri Truusmanni pseudolingvistilised teooriad, mis olid selleks ajaks juba kõlapinda leidnud ja mõju avaldanud. Juhankatti teooriaga samaaegselt oli oma pseudolingvistilise teooria avaldanud August Laurij (1926), ent ajavahe on liiga väike, et ta oleks saanud Juhankatti teooriat otseselt mõjutada. Need teooriad võisid tekkida paralleelselt. Sel ajal oli Eesti veel noor rahvusriik ja eestlased rahvusena vajasisid eneseteadvuse tõstmist. Selline taust tingis asjaolu, et kõik rahvuslik läks hinda ja rahvusromantilist kultuurisuunda toetas valitsus.

Kristi Kuke magistritöös *Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel* on kirjeldatud Eestis kehtinud ajaloomüüte. Eestis oli 19. sajandil arvamus, et eestlased pärinevad Kesk-Aasiast ja on mongolid, seega germaanlastest alamt rassi. Nii leviski Soomest Eestisse soomeugrilaste ja sumerite suguluse idee, mis oli alguse saanud Ungarist 19. sajandi keskpaigas (Kukk 2005).

Pseudolingvistiliste teooriate avaldamist ja levikut eelmise Eesti Vabariigi ajal soodustas ka toonane kirjanduspilt. Siis elas vaikselt edasi 19. sajandi lõpul tekkinud rahvusromantika, mille mõjul ilmus muinasaega kajastavaid ilukirjanduslikke teoseid. Üheks neist oli tänapäevani väärtustatud Mait Met-

sanurga *Ümera jõel* (1934), kus kirjanik otsis minevikust võitlevat kangelast, keda tema kaasaja tegelikkus ei pakkunud (Pärsimägi 1981: 359). Teiseks näiteks samast ajastust võib tuua Karl August Hindrey kaheköitelise ajaloolise romaani *Urmas ja Merike* (1935–1936), mille eest ta pälvis 1937. aastal riigivanema auhinna. Seal üritab autor näidata kogukondliku ülikuteklassi teket eesti hõimude seas I ja II aastatuhande vahetusel, kusjuures ta ühendab muinsuse heroiseerimise psühholoogilise analüüsiga, luues ajaloolises süžees tiheda isikukujutuse. Samas ta ületähtsustab õilsa ülikuvere missiooni, mis kahjustab ajaloolist tõepärasust (Säärts 1995: 119).

Muinaseestlasi heroiseeriv maailmapilt jäi alles ja lausa konserveerus pagulastel, kes lahkusid Eestist Teise maailmasõja päevil. Rahvusromantiline ideaal aitas neil diasporaas elades eestlust säilitada. Esimestel eksiiliaastakümnetel olid pealegi kontaktid Nõukogude Liidu poolt okupeeritud kodu-Eestiga vaid juhuslikud. Hiljem aitas okupatsiooniaegse ideoloogia vastumeelsus säilitada endist rahvusromantilist maailmavaadet.

Pseudolingvistilised teooriad ja rahvusromantika on seotud keele prestiižiga. Eesti keele ja üldse maailma mõistes väiksemate keelte prestiiž on vähemal või rohkemal määral ohustatud. Nii toob János Puszta välja fakti, et Kesk-Euroopa riikides on küllaldaselt ametnikke, kes valdavad inglise, prantsuse ja saksa keelt, aga peaaegu ei ole neid, kes oskaksid peale mainitud keelte ja oma emakeele veel mõnda Kesk-Euroopa väiksemat keelt. Puszta väljendab muret suurte keelte, iseäranis inglise keele domineerimise üle, mis on viinud selleni, et näiteks Ungaris ei ole rahvuskeelsetel publikatsioonidel enam teaduslikku kaalu (Puszta 2007).

Paul Johansen seletab eestlaste alaväärsustunde teket rõhutatud talupoja-seisusega teiskeelse aadlivõimu piirkonnas (Johansen 1989: 1502).

Sõnaga, eesti keel polnud veel täieõiguslik kultuurkeel. Üldtunnustatud kõrgema klassi keel oli saksa keel, kuid sakslaste suhtes polnud eestlaskond kuigi sõbralikult meelestatud, seetõttu oli prestiižsem otsida sugulasi vanade kultuurrahvaste hulgast. Pseudoteaduslikud keelesuguluse hüpoteesid otsivad keelesugulusi just prestiižikamate keelte hulgast, mitte nende hulgast, mida mingil põhjusel peetakse madalamaks, vähemarenenuks, vähemkultuurseks. See on alaväärsuskompleksi ilming. Alaväärsuskompleks ei pruugi ilmned ainult alaväärsuskompleksi põdeva rahva enda esindajate seas, vaid ka selle rahva (või rahvusrühma) imetlejate seas, eesti keelest rääkides seega estofiilide seas, nagu see on täheldatav Gleye puhul.

Valev Uibopuu ütleb: “Suuremate probleemühikute hulgast, mis [...] esi-plaanile on kerkinud, tuleb küll igasugu päritolu- ja põlvnemisküsimusi silmapaistvamaiks lugeda. Ei leidu vist palju inimesi, kes ei oleks huvitatud oma

esivanemaist, sugulussuhteist ja kuuluvusest. Moodsa nimetusega kutsutakse seda juurte otsimiseks.” (Uibopuu 1984: 5.)

Mõistagi on üks ahvatlevaid leide, mis filoloogiliselt harimata inimest keelte sugulusele mõtlema paneb, sõnasarnasused. Andrus Saareste teatel on eesti keelest umbes 3600 (60%) soome-ugri sõnatüve, lisaks veel 360 (6%) tundmatu päritoluga sõnatüve (mis tõenäoliselt on ka soome-ugri sõnatüved), aga sellele kõigele lisandub 1000 (16,8%) saksa, 250 (4,1%) vene, 200 (3,3%) balti, 120 (2%) rootsi, 40 (0,7%) läti ja 30 (0,6%) indo-euroopa laenu (Saareste 1952: 49). Sellele lisaks üksikud juhuslikud kokkulangevused ehk juhuslik häälikuline sarnasus ükskõik milliste keeltega (vt nt hiina keele osas Gao 2005).

Ükski neist eeldustest ega ka kõik need kokku ei põhjusta ebateaduslike teooriate teket, samas ilma eeldusteta, ilma kultuuriruumis levivate ideede ja suundumuste, hinnangute ja teadmisteta on pseudoteaduslike teooriate teke võimatu. Ükski vaadeldav pseudoteaduslik keelesuguluse teooria pole märk vaimuhaigusest. Kõigi vaadeldavate teooriate autorid on saanud oma kutsealal hakkama, neil on olnud ühiskonnas vähem või rohkem autoriteeti, kuid nende vastu on kahtlemata huvi tuntud, kusjuures eelkõige heatahtlikku huvi. Pigem on tegemist kummalise mõttelaadi, valedetele faktidele tuginemise või mis iganes muul põhjusel sündinud ideedega. Et kõigil juhtudel annab tunda (filoloogiliste) teadmiste puudumine, on selge, et hüpoteeside loomiseks on kasutatud kultuuriruumis üldlevinud arusaamu.

Et antud juhul on juttu keeleteooriatest eesti keele suguluse kohta, saab siiski kõnelda pseudolingvistiliste teooriate tekkimisest eneseteadvuse tõstmise eesmärgil. Serge Lunin kirjutab veebikeskkonnas *European Neighbourhood Journalism Network*, et ebateaduslike teooriate loojad ei piira ennast oma nn alternatiivsel lähenemisel. Nad ise usuvad, et toovad keeleteadusse “midagi uut”. See tuleneb uskumusest, et ajalugu ja keeleteadus kannatavad kõike, nagu pabergi, mille peale neist kirjutatakse (Lunin 2009). Pseudolingvistilised teooriad näivad teadusmaailmas loomulikult naeruväärsed, aga ometi on nad populaarsed, sest igasugune sensatsioon tõmbab tähelepanu ja nende teooriate loojad kirjutavad ilma erialase koolitusega inimestele arusaadavamalt kui tõsiteadlased (Lunin 2009).

Kokkuvõtteks

Kuid tuleme tagasi folkloristika juurde, sest ebateadus kuulub pigem folkloori kui teaduse valdkonda. Soome rahvaluuleuurija Lauri Honko on sõnastanud UNESCO folkloorimääratluse, mille kohaselt folkloori ehk pärimusliku ja rahvapärase kultuuri all mõistetakse “kollektiivi traditsioonipõhjalise loomingu

kogumit, mida esitab rühm või üksikisik, mis vastab ühiskonna ootustele ning kajastab erilisel ühiskonna kultuurilisel ja sotsiaalsel identiteeti. Tema normid ja väärtused levivad edasi suuliselt, jälgendades või mõnel muul viisil" (Honko 1989: 8). Honko käsitlusest nähtub, et keel kuulub folkloori hulka, seega kuuluvad folkloori hulka ka keelega seotud hüpoteesid, sh keelesuguluse hüpoteesid. Juba termin *folk linguistics* ise räägib selle kasuks, et tegemist on folkloristika ja etnoloogia uurimisainesega.

Austria folklorist Leopold Schmidt (1912–1981) on 1947. aastal kirja pannud rahvaluule definitsiooni, mille kohaselt folkloor on "teadus elu funktsionaalselt ülesehitusest pärimusena edasiantavas vormis" (Schmidt 1982 [1947], tsit Wehse 2006: 132). Võime minna siit edasi ja tuletada, et ebateadus on folkloor, mida loovad inimesed, kelle haridus ja teadmised ei võimalda neil kaasa rääkida teaduslikus diskursuses, kuid kes püüavad oma kogemusi siiski teaduse vormis edastada. Ja nagu käesolev uurimus pseudolingvistika näitel kinnitab, võivad need paraloogilised mõttekäigud olla üldhuvitavad, vaatamata sellele, et nad näivad tõsiteadusliku diskursuse seisukohalt naeruväärsed.

Kirjandus

Aesti 2007–2008. *Para-web > Foorum > Alternatiivajalugu > Iidsed kultuurid* (<http://www.para-web.org/viewthread.php?tid=1053&page=3> – 20. mai 2010).

Aikio, Ante & Aikio, Aslak 2002. Mikä oli todistettava. *Suomalaisten juuret: Aikakauslehti* (<http://www.kaltio.fi/vanhat/indexbeed.html?383> – 14. mai 2014).

Ariste, Paul 1937. Teaduslik kahjur: Prof. emer. Arthur Gleye. Die Wiedergeburt der westfinnischen Geisteskultur. *Vaba Maa*, 3. aprill, lk 4.

Ariste, Paul 1940. Ebakeeleteadus. Tarvel, Peeter (peatoim). *Eesti Entsüklopeedia: täiendusköide*. Tartu: Loodus, lk 209–210.

Ariste, Paul 1980. Ebakeeleteadusest. *Sirp ja Vasar*, 25. jaanuar, lk 5.

Asher, Roland E. & Simpson, J. M. Y. (toim) 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics* 1–10. Oxford: Pergamon Press.

Brown, Keith (peatoim) 2006. *Encyclopedia of Language & Linguistics* 1–14. Amsterdam *et al.*: Elsevier.

Ehala, Martin 2005. Wiik eurooplaste juurtest. *Sirp*, 21. oktoober (http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=5717:wiik-eurooplaste-juurtest&catid=7:kirjandus&Itemid=9&issue=3085 – 6. mai 2014).

EKRL 1995 = Kruus, Oskar (koost & toim). *Eesti Kirjarahva leksikon = Estnisches Schriftstellerlexikon*. Tallinn: Eesti Raamat.

Erelt, Pekka 1999. Eesti teaduse Toslemid. *Eesti Ekspress*, 22. juuni.

Gao, Jingyi 2005. *Comparison of Swadesh 100 words in Finnic, Hungarian, Sinic and Tibetan: introduction to Finno-Sinic languages = Swadeshi 100 sõna võrdlus läänemeresoome, ungari, hiina ja tiibeti keeltes: sissejuhatus läänemeresoome-hiina keeltesse*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Gleye, Arthur 1937. *Die Wiedergeburt der westfinnischen Geisteskultur: Die Urbewölkung Europas – westfinnischen (hyperboräischen) Ursprungs; Westfinnische Denkmäler vom hohen Norden bis zum aegyptischen Süden, besonders in Kreta*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastusühisus.

Good, Ron 2009. *Why the Study of Pseudoscience Should Be Included in the School Science Curriculum* (<http://www.nd.edu/~ihpst09/papers/Good%20MS%20-%20Study%20of%20Pseudoscience.doc> – 13. mai 2014).

Hall, Robert A. 1987. *Linguistics and Pseudo-linguistics: Selected Essays, 1965–1985*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series 4. Current Issues on Linguistic Theory 55. Amsterdam & Philadelphia: Benjamin.

Honko, Lauri 1989. The Final Text of the Recommendation for the Safeguarding of Folklore. *NIF Newsletter* 2–3, lk 3–12.

Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. *Mäetagused: Hüperajakiri* 6, lk 56–84 (doi: 10.7592/MT1998.06.honko).

Hvostov, Andrei 2004. Edgar V. Saks. “Eesti viikingid”. *Eesti Ekspress*, 19. veebruar, B8.
Härmatare, Jüri 1976. *Sumeri kilde*. Toronto: [s.n.].

L-E 1928 = Imeleidurid Tõrvas. Patent iseliikuja masina päale võetud. *Lõuna-Eesti* 81, 22. september, lk 1.

Ivanov, Vjatšeslav 1994. Pseudolinguistics. Asher, Roland E. & Simpson, J. M. Y. (toim). *The Encyclopedia of Language and Linguistics* 6. Oxford: Pergamon Press, lk 3390–3392.

Jackendoff, Ray 2003. *The Structure of Language: Why It Matters to Education*. Talk for conference on Learning and the Brain, Cambridge, November 5–8. (library.ibp.ac.cn/html/cogsci/tclb-2003-1.pdf – 7. mai 2014).
Johansen, Paul 1989. Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. *Looming* 11, lk 1502–1517.

Juhankatti, Henrik 1927. *Inimkonna keelte tekkimine ja arenemine*. Tõrva: H. Treufeldt.

Kangur, Paavo 2001. Kes me oleme – idagoodid või soomeugrilased? *Eesti Ekspress*, 2. august A26–A28 (<http://epl.delfi.ee/news/kultuur/ee-kes-me-oleme-idagoodid-vo-soomeugrilased.d?id=50890981> – 7. mai 2014).

Kannukene, Katrin 2008. *Helme-Tõrva raamatukirjastajad 1918–1940*. Lõputöö. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia raamatukogunduse, infoteaduse ja dokumendihalduse osakond (<http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/6564/Kannukene-2008-VKA-Loputoo.pdf?sequence=1> – 7. mai 2014).

Kukk, Kristi 2005. *Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofia teaduskond, üldajaloo õppetool (<http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/947/kukk.pdf?sequence=5> – 7. mai 2014).

Kõiva, Mare & Kuperjanov, Andres 2005. Sloveenia folkloristika ja etnoloogia 2. *Mäetagused: Hüperajakiri* 28, lk 199–210 (doi: 10/7592MT2004.28.slovenia).

- Laakso, Johanna 2000. Keelepuu on keeleajaloo meetodite tulemus. *Eesti Päevaleht*, 19. jaanuar (<http://epl.ekspress.ee/artikkel/61802> – 7. mai 2014).
- Laurij, August 1926. Eestlased. Inimsoo ürgisad ja ürgaja keel. Keele wõti. Pärnu: A. Laurij (Pärnu: A. Jansen).
- Libe, Juhan 1928. Ülevaade meie ajalookirjandusest läinud (1927.) aastal. *Eesti Kirjandus* 5 (www.kirjandusarhiiv.net/?p=121 – 20. november 2014).
- Lunin, Serge 2009. Pseudoscience and patriotism. *European Neighbourhood Journalism Network*, 21. veebruar (<http://training.journalismnetwork.eu/profiles/blogs/pseudoscience-and-patriotism> – 10. juuli 2010).
- Lõugas, Vello 1997. Nüri kirvega keelepuu kallal. *Luup* 11 (42), 26. mai, lk 40–42.
- Lähteenmäki, Mika 2010. 'Sociology' in Soviet Linguistics of the 1920–30s: Shor, Polivanov and Voloshinov. Brandist, Craig & Chown, Katya (toim). *Politics and Theory of Language in the USSR 1917–1938. ed.* London & New York: Anthem Press, lk 35–52 (doi: 10.7135/UPO9780857289483.003).
- Martin, Michael 1994. Pseudoscience, the paranormal, and science education. *Science & Education* 3 (4), lk 357–371.
- Niedzielski, Nancy A. & Preston, Dennis Richard 2003. *Folk Linguistics*. Mouton Textbook. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Oja, Arno 1995. Saks, Edgar Valter. Kruus, Oskar (koost & toim). *Eesti Kirjarahva leksikon = Estnisches Schriftstellerlexikon*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 502–503.
- Pesti, Olavi 2009a. Oskar Põldemaa viis elu. *Oma Saar*, 11. aprill (<http://www.saartehaal.ee/2009/04/11/oskar-poldemaa-viis-elu/> – 7. mai 2014).
- Pesti, Olavi 2009b. Oskar Põldemaa viis elu (2). *Oma Saar*, 18. aprill (<http://www.saartehaal.ee/2009/04/18/oskar-poldemaa-viis-elu-2/> – 7. mai 2014).
- Postal, Paul M. 2004. *Skeptical Linguistic Essays*. New York: Oxford University Press.
- Puhvel, Jaan 1996. Hitiidid eesti pseudoteaduses ja üldisemalt. *Rein Sepa 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi ettekandematerjalid: Kevad 1996* (http://my.tele2.ee/rein_sepp/puhvel.htm – 7. mai 2014).
- Pusztay, János 2007. Keel, oskused, suveräänsus. *Sirp* 12 (3152), 23. märts (<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/keel-oskused-suver-nsus/> – 17. november 2014).
- Põldemaa, Oskar-Adolf 1995. *Muinaskiirkiri kõneleb eesti keeles: [Eestlaste vanast kirjast]*. [Saaremaa]: O.-A. Põldemaa.
- Pärsimägi, Aino 1981. Mait Metsanurk. *Eesti kirjanduse ajalugu* IV. Tallinn: Eesti Raamat, lk 343–368.
- Saareste, Andrus 1952. *Kaunis emakeel*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Saari, Peeter 2008. Libateaduse anatoomia ja taksonoomia. *Akadeemia* 10, lk 2225–2239 (http://www.fysika.ee/teadus/libateaduse_anatoomia/ – 7. mai 2014).
- Saks, Edgar Valter 1966. *Esto-Europa: A Treatise On The Finno-Ugric Primary Civilization in Europe: Studies in Ur-European history* II. Montreal & Lund: Võitleja.

Säärits, Ello 1995. Hindrey, Karl August. Kruus, Oskar (koost & toim). *Eesti Kirjarahva leksikon = Estnisches Schriftstellerlexikon*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 118–119.

Uibopuu, Valev 1984. *Meie ja meie hõimud*. Peatükke soomeugrilaste minevikust ja olevikust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Ultra, J. 1928. Ülihuvitav raamat. Väga huvitavad väited H. Treufeldt'ilt. *Lõuna-Eesti*, 14. jaanuar, lk 4.

Villandi, Maarja 2010. *Ebateaduslikud teooriad ja alternatiivsed teaduslikud teooriad eesti keele suguluse kohta*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond (http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/15131/villandi_maarja_MA.pdf?sequence=1 – 7. mai 2014).

Wehse, Rainer 2006. “Kõik saab alguse tekstist!” Kas pöörduda tagasi klassikalise kaanoni juurde?. *Mäetagused: Hüperajakiri* 33, lk 131–140 (doi: 10.7592/MT2006.33.wehse).

Summary

Pseudo-Linguistics as a Folklore Phenomenon

Maarja Villandi

Keywords: folklore, paralogical form, popular linguistics, pseudo-linguistics

Abstract: The article discusses pseudo-linguistic theories about the kinship of the Estonian language published since the 1920s. The author describes these theories, pointing to their characteristic features and causes of origin, and then proceeds to give an overview of the non-scientific theories of the kinship of the Estonian language devised by Henrik Juhankatti, Arthur Gleye, Edgar Valter Saks, Jüri Härmatare and Oskar-Adolf Pöldemaa. All the authors, none of whom are linguists, attach great importance to the Estonian language (resp. Baltic-Finnic languages) in the past, about which there are no corresponding data. They also connect the Estonian language (resp. Baltic-Finnic languages) to the old languages of culture (e.g. Etruscan). These theories have deserved much criticism and they have even been regarded as adverse. The author reaches the conclusion that pseudo-linguistic theories are not necessarily detrimental, but should rather be treated as folkloric manifestations deserving to be studied.

“Lahesõjad” 3. eelkristlikul aastatuhandel

Sumeri ja Akkadi kuningate sõjaretked Pärsia lahe kanti 2700–2150 eKr¹

Vladimir Sazonov

Teesid: Pärsia laht on alati olnud väga pingeline piirkond, kus on toimunud sadu konflikte ja sõdu. See on alati olnud paljude erinevate kultuuride, ideede, usundite ja ideoloogiate ristumispaik. 20. ja 21. sajandil on Pärsia lahe kandis toimunud palju teravaid sõjalisi konflikte (nagu näiteks Iraani-Iraagi sõda 1980–1988, Lahesõda 1991, Iraagi sõda 2003–2011), mille põhjuseid võib otsida nii majanduslikes, poliitilistes, usulistest, kui ka ajaloolistes sündmustes. Käesolev artikkel käsitleb esimesi teadaolevaid sõjalisi konflikte Pärsia lahe piirkonnas. Esimesed nendest leidsid aset rohkem kui 4500 aastat tagasi. Tegemist oli Sumeri ja Akkadi kuningate sõjaretkedega Pärsia lahe piirkonda (Elam, Magan, Dilmun jne) 3. aastatuhandel enne Kristust. Sumeri ja Akkadi valitsejate sõjaretkede eesmärgid olid eeskätt majanduslikud. Ressursside poolest vaese Lõuna-Mesopotaamia valitsejad soovisid saada enda valdusse Pärsia lahe piirkonnas rohkesti leidunud ressursse, nagu näiteks poolväärislike dioriti, viirukit, aga ka metalle (eelkõige vaske). Kuid sõdu alustati selles piirkonnas sageli ka poliitilistel, religioossetel ja ideoloogilistel eesmärkidel, näiteks riigi territooriumi laiendamiseks, nagu tegid Akkadi kuningad Sargon, Maništušu või Rimuš.

Märksõnad: Akkad, Dilmun, Elam, leping, Magan, Pärsia laht, Sumer, sõda, sõjaline konflikt, sõjaretk

Sissejuhatus

Pärsia laht on näinud paljusid vallutajaid ja sadu sõdu – alates sumerlastest Lääne vägedeni. Siin on võimutsenud sumerlased, akkadlased, elamlased, guutilased, assüürlased, babüloomlased, amoriidid, kassiidid, amorelased, kaldealased, pärslased, kreeka-makedoonia väed, roomlased, araablased, mongolid, türklased, britid, ameeriklased jne.

Käesolevas artiklis teeb autor katse rekonstrueerida Edela-Iraanis asunud Elami ning Lõuna-Mesopotaamia aladel asunud Sumeri ja Akkadi tsivilisatsioonide omavahelisi suhteid, keskendudes Pärsia lahe kandis peetud sõdadele varadünastilisel ja Akkadi ajastul ehk siis perioodile ca 2700–2150 eKr.

Seega kavatseb autor käsitleda Sumeri ja Akkadi kuningate sõjaretki Pärsia lahte ümbritsevasse piirkondadesse (Edela-Iraan, Omaan, Katar ja Bahrein) 3. eelkristlikul aastatuhandel ja lahti seletada rünnakute põhjused.

Kuigi Eestis pole selle küsimusega varem tegeldud,² on see teema mujal maailmas Lähis-Ida uuringutes mõningal määral käsitlemist leidnud, kuid siinkirjutaja arvates mitte piisavalt. Üks kõige märkimisväärsmaid käsitusi Sumeri ja Elami suhetest on tuntud Austria professori Gebhard J. Selzi 1990. aastal ilmunud artikkel (Selz 1990: 27–43; Elami ajaloo kohta vt valikuliselt ka Cameron 1936; Potts 1982: 33–55; Potts 1994; Carter & Stolper 1984; Graef & Tavernier 2013). Oma artiklis ei vaatle G. J. Selz Elami ja Mesopotaamia suhteid Uus-Sumeri ajastul (2112–2004) ega ka hilisematel perioodidel, keskendudes vaid kahele ajajärgule – varadünastiline (2900–2335) ja Akkadi ajastu (2334–2154), mis kokku moodustavad ligi 500–600 aastat Mesopotaamia ja Elami ajaloost.

Pärsia lahte ümbritsevasse piirkonda kuuluvad peale Iraagi ja Iraani veel Kuveit, Omaan, Bahrein, Katar, Saudi Araabia ja Araabia Ühendemiraadid. Antud piirkond on ajaloo vältel olnud üpris tundlik erinevate sisemiste muudatuste ja välisfaktorite suhtes, ka tänapäeval on see nagu püssirohutünn, mis võib iga hetk plahvatada, vallandades uusi konflikte ja sõdu. Võib öelda, et see on mõnes mõttes konfliktide ajalooline ürgne kolle alates kõige arhailisematest ajastutest, ehk siis alates sellest ajast, mil hakkasid tekkima tsivilisatsioonid ja linnad. See oli ja on väga paljude erinevate rahvuste, hõimude, kultuuride, usundite ja ideoloogiate ristmik.

Seal, kus tänapäeval asuvad naaberriigid Iraan ja Iraak ning seal, kus on toimunud Iraani–Iraagi sõda (1980–1988) ning seejärel leidsid aset 1991. aastal Lahesõda ning 2003. aastal operatsioon “Iraagi vabadus”, on alati olnud keeruline piirkond. Suhted naaberrahvaste vahel on selles piirkonnas olnud tihti peale (kuid siiski mitte alati) üpris pingelised.

Kui rääkida Iraani ja Iraagi aladest, siis nii 5000 aastat tagasi kui ka praegu on Mesopotaamia ja Iraani platoo loomulikuks piiriks olnud Zagrose mäed, mis eraldasid Elamit Mesopotaamiast ehk siis Sumerist ja Akkadist ning hiljem Elamit Assüüriast, Babülooniast ja veelgi hiljem Ahhemeniidide impeeriumi Babülooniast. Tänapäeval on see piiriks Iraagi ja Iraani Islamivabariigi vahel.

Ka Omaani ja tänapäeva Bahreini alade vastu tuntu Mesopotaamias suurt huvi. Vallutusretked Pärsia lahe piirkonnas ei piirdunud ainult Loode-Iraani alade või Lõuna-, Lääne-Iraani või Lõuna-Iraagiga, need ulatusid üle kogu Pärsia lahe piirkonna – käidi sõdimas lõunas, kus asuvad tänapäeva Katar, Omaan, Bahrein, Araabia Ühendemiraadid ja Saudi Araabia. Tänapäeva Omaan oli muistsetes Mesopotaamia allikates tuntud väga rikka maana ja seda nimetati Maganiks, sugugi vähem ihaldusväärne polnud rikas Bahrein, mis oli tuntud

juba muistsetele sumerlastele ja akkadlastele kui Dilmun või Tilmun. Rikka Bahreiniga, kus tänapäeval on enamuses šiiia moslemid, on näiteks Iraani Islamivabariigil ammused territoriaalsed hõõrumised – need olid olemas juba viimase Iraani šahhi Mohammad Reza Pahlavi ajal (1941–1979). 1957. aastal kuulutas Iraani parlament ühepoolselt Bahreini oma provintsiks, aga tänu ÜRO sekkumisele jäi Bahrein iseseisvaks. Iraani islamirevolutsiooni järel, mis leidis aset 1979. aastal, üritati 1981. aastal Bahreini riigis kohalike šiiia vaimulike abil teha riigipööret ning kehtestada teokraatlikku režiimi, mis oleks sarnane sellele, mis oli kehtestatud Teheranis kaks aastat varem, kuid ka see katse ebaõnnestus (vt lähemalt Mölder & Sazonov & Värk 2013).

Kuveit – veel üks väike riigike Pärsia lahes, mille vastu on tuntud suurt huvi. Just tänu sellele, et Saddam Hussein hõivas selle riigi 1990. aastal, algaski Lahesõda, mis lõppes Iraagi lüüasaamise ja USA kiire võiduga. Taolisi näiteid võiks tuua nii selle regiooni lähiajaloost kui ka kesk- ja antiikajast sadu (kui mitte tuhandeid). Seetõttu on oluline mõista mitte ainult selle piirkonna religioosset, majanduslikku, multietnilist, multikultuurilist ja multiideoloogilist lähiajalugu, aga ka kaugemat minevikku, mil Pärsia lahe kandi etnogenees oli alles hoo sisse võtnud ning linnastumisprotsess ja riikluse teke just alanud.

Juba kivi- ja vaseajal leidsid seal ilmselt aset tõsisemad konfliktid – seda kindlasti ka arheoloogiline materjal, kuid kõige varasemad sõjad maailma ajaloos, mille kohta meil leidub ka kindlaid kirjalikke andmeid, on toimunud just selles piirkonnas – Lähis-Idas ja Pärsia lahe kandis alates ca 27.–26. sajandist eKr. Siinkohal tuleks mainida linnriikide Uruki ja Kiši rivaalitsemist, Lagaši ja Umma sõdu 26./25.–24. sajandini eKr (Espak 2011: 115–129), Elami ning Sumeri ja Akkadi sõdu alates 27.–26. sajandist eKr jne. Sõjaliste konfliktide ammendav loetelu oleks väga pikk.

Elam, Sumer ja Pärsia lahe piirkond ning konfliktid

Selles piirkonnas asus inimtsivilisatsiooni kaks olulisemat hälli – Elami ning Sumeri-Akkadi tsivilisatsioon – need mõlemad on jätnud suure jälje inimkonna ajalukku, kuid Sumer ja Akkad on maailma mõjutanud nähtavasti rohkem.

Esimene neist – Elam (vt nt Carter & Stolper 1984) asus Loode-Iraanis, kus hiljem tekkis ja arenes Pärsia tsivilisatsioon ning kus nüüd asub modernse Iraani üks tuumikalasid – provints Fars.

Teine – Sumeri ja Akkadi alad – on tänapäeva Lõuna- ja Kesk-Iraagi territooriumil, veel üks tsivilisatsiooni hälle, Tigriise ja Eufrati jõe vaheline piirkond, tuntud kui Mesopotaamia. Siinkohal peab pidama silmas just Elami erilist asukohta Loode-Iraani aladel. See oli strateegiline koht, kus ristusid tähtsad

kaubateed. Huvitaval kombel on need ka praegu väga olulised alad Iraani ja terve Lähis-Ida seisukohalt, laiemalt aga tunnevad selle vastu huvi Euroopa, USA, Hiina ja Venemaa.

Professor Efraim Karsh kirjutab raamatus *Iraani-Iraagi sõda 1980–1988*:

Enamikus Iraani-Iraagi sõja käsitlustes on tavaks vaadelda seda konflikti viimase kokkupõrkena araablaste ja pärslaste tuhandeaastases võitluses ülemvõimu pärast Pärsia lahe ja “viljaka poolkuu” aladel. Mõned ajaloolased leiavad, et see sai alguse islamielsest rivaliteedist Pärsia Ahhemeniidide ja Babüloonia impeeriumi vahel, teised, et Sassaniidide impeeriumi hävitamisest araablaste-muslimite poolt 7. sajandil, misjärel suurem osa pärslasi pöörati islami usku (Karsch 2010: 7).

Oma juurtega võib see Iraani ja Iraagi konflikt ulatuda lausa 3. eelkristliku aastatuhande algusse, mis tähendab, et see on ligi 5000 aastat vana. Muidugi polnud siis selles piirkonnas veel pärslasi ega araablasi, Lähis-Ida poliitiline kaart oli hoopis teine kui praegu, ning ka etniline pilt erines väga tugevasti tänapäevast. Seega peab selliste järelduste tegemisel olema üsna ettevaatlik. Samas on Lähis-Ida väga traditsiooniline ja konservatiivne, ning mitmed nähtused, mis said alguse 3, 4 või 5 tuhat aastat tagasi, on elus tänini. Näiteks sooraablad elavad Iraagis paljuskki samas piirkonnas, kus hõimud 4–3 aastatuhandet tagasi.

Seega on kaks muistset riiki, kaks inimtsivilisatsiooni hälli ning kaks nii erinevat ja samas sarnast maailma – Iraan ja Iraak – olnud kultuuriliselt, poliitiliselt, ideoloogiliselt ja etniliselt väga tihedalt seotud juba aastatuhandeid ning nad on mõjutanud teineteist suurel määral. Nad on mõjutanud tervet Lähis-Ida kultuuriruumi ja tegelikult ka kogu maailma. Kuid ajaloo vältel on nad olnud tihtipeale rivaalid ega ole seetõttu saanud rahulikult elada (vt nt Sazonov 2012a: 6–7).

Nende alade rivaalitsemine on olnud ajaloo üks pikimaid vastasseise. Kuigi muistsetel aegadel, 3.–1. eelkristliku aastatuhandeni löid Mesopotaamia ja Elami tsivilisatsioon omavahel tugevaid kultuurilisi, poliitilisi, majanduslikke ja religioosseid sidemeid, jäid nad siiski vastasteks ja olid teatud perioodidel lausa verivaenlased. Sarnane püsib situatsioon ka tänapäeval – Iraan ja Iraak mõjutavad teineteist, aga nende suhteid ei saa 20. ja 21. sajandil pidada kuigi sõbralikeks.

Elami³ tsivilisatsiooni ajalugu on keeruline, selle rekonstrueerimine pole kunagi olnud kerge ülesanne. Kirjalikke andmeid on Elamist säilinud vähe ning paljud Elami ajaloosündmused on rekonstrueeritavad üldjoontes vaid tänu Mesopotaamia (sumeri- ja akkadikeelsetele) allikatele, mis muidugi käsitlevad

Elamit enamasti lakooniliselt ning vaid teatud kontekstides ja on nii-öelda läbi imbinud sumerlaste ja akkadlaste propagandast.

Uurides Mesopotaamia ja Elami sõdu ja konflikte ei tohi unustada ka Elami geopoliitiliselt ja strateegiliselt tähtsat asukohta Lähis-Idas majanduslikult ülitähtsate teede ristmikul, üks tee läbis Susianat – Elami südamikku. Ei tohi unustada ka selle piirkonna geograafiat: osa Elamist oli mäGINE, osa aga tasandik – stepid. Elam erines Sumerist ja Akkadist geograafilises mõttes lausa drastiliselt ning võrreldes ressursivaese Lõuna-Mesopotaamiaga, kus polnud metalle, kive ega isegi metsa, oli Elam üpris rikas puidu, kivide ja vääriskivide poolest. Elamil oli ka mereäärne rannik tunduvalt pikem kui Sumeril. Ka tänapäeva Iraanil on mererannik kordades pikem kui Iraagil. Arvatavasti see saigi üheks saatuslikuks faktoriks, miks juba varadünastilised Sumeri kuningad 27.–24. sajandini eKr ning seejärel hiljem ka hilisemad Mesopotaamia valitsejad (Akkadi, Babüloonia ja Assüüria kuningad) heitsid ahneid pilke rikka Elami poole ning üritasid allutada seda piirkonda oma kontrollile. Tähtis oli ka asjaolu, et just Elami kaudu saabusid Afganistanist, Pakistanist ja Indiast Levanti sellised vääriskivid nagu näiteks lasuriit, aga ka paljud teised olulised luksuskaubad. Selliste kaubanduslike arterite kontrollimine oli Sumeri ja Akkadi kuningatele väga oluline. Seetõttu võib enamikku mesopotaamlaste ja elamlaste vahel peetud sõdadest pidada majandusliku tagapõhjaga sõdadeks, mida peeti ressursside pärast (vt lähemalt Sazonov 2011: 110–116), kuigi olemas olid ka religioossed, poliitilised, ideoloogilised komponendid (ja need olid alati väga olulised). Ka Iraani ja Iraagi sõjasaastail 1980–1988 olid aktuaalsed kõik need elemendid: araablaste ja pärslaste pikaajaline viha, šiiitide ja sunniitide vastasseis, Kurdistani küsimus, naftarikkad maa-alad kui üks oluline tüliallikas, konflikt piirialade ja mereranniku pärast jne.

Elamist üldisemalt

Elami riiklikust ideoloogiast ja administratiivaparaadist on teada äärmiselt vähe, kuid algselt oli see oma ülesehituselt nähtavasti föderatiivne riik, kus polnud sugugi kerge ühendada omavahel vägagi erinevaid piirkondi (Elami riikliku süsteemi ja ideoloogia kohta vt Hinz 1977: 85–89). Seetõttu üritasid Elami ülemvalitsejad siduda piirkondade valitsejaid endaga dünastialiste abieludega, mida hakati rakendama väga tihti. Lähis- ja Kesk-Idas teevad paljud šeigid ja valitsejad seda tänini. Klannilikkus, kuuluvus hõimu või mingisse perekonda on seal alati olnud ülioluline ja määrav poliitiliste otsuste tegemisel. Selle tulemusena tekkis Elamis äärmiselt huvitav, ainulaadne ja väga komplitseeritud riiklik moodustis, millel arvatavasti pole ajaloos analooge, vähemalt siinkirju-

taja ei tea, et midagi sarnast oleks kunagi eksisteerinud. Millised suhted olid elamlastel teiste rahvaste ja hõimudega, kes elasid Iraani platool, me kahjuks ei tea, kuid võime oletada. Arheoloogiliste andmete põhjal võime järeldada, et nende vahel käis aktiivne kaubitsemine ja eksisteerisid suhteliselt sõbralikud suhted (Vanden Berghe 1959). Vahel puhkesid ka konfliktid.

Elami kõige varasemast ajaloost pole peaaegu midagi teada. Ligi 1000 aastat (2500–1500 eKr) valitsesid Elamis kolm dünastiat: Avani dünastia, siis Šimaški kuningad, seejärel valitsejad, keda nimetati ülemvalitsejateks (tõenäoliselt olid nad pärit samuti Šimaškist).

Siiamaani pole ju tegelikult teada Avani ja Šimaški täpsemat asukohta. Uurijad oletavad, et Avan asus kusagil Anšanis, Šimaški aga tänapäeva Khorramabadi põhjaosas.

26. sajandil eKr domineeris Sumeri aladel mõnda aega arvatavasti Avani dünastia,⁴ kuid umbes aastal 2550 või 2500 eKr suutis Kiši kuningas Avani ikkest vabaneda. Natuke hiljem kerkis Avanis esile uus dünastia, mille rajajaks oli isik nimega Peli (isegi selle nime täpne kirja pilt ei ole teada) (Hinz 1977: 67–70).

V. Scheil avaldas 1931. aastal ajakirja *Revue D'Assyriologie et D'Archeologie Orientale* 28. numbris ühe vana-babüloonia aegse savitahvli (oletatavasti kuningas Hammurapi ajastust, 18. saj eKr) teksti, kus on kirjas II Avani dünastia 12 valitsejat ja ka ühe Šimaški dünastia kuningad (Scheil 1931: 1–8).⁵

Sama nimekirja avaldasid 1990. aastal Burkhart Kienast ja Ignace Joy Gelb (FAOS 7: 317):

1. I Pi-e-^lli¹
I Ta-a-^lar¹!²
I Uk-ku-ta-hi-eš
I Hi-i-šu-ur
5. I Su-šu-un-ta-ra-na
I Na-pi-il-hu-uš
I Ki-ik-ku-si-me-te-em-ti
I Lu-uh-hi-iš-ša-^lan¹
I Hi-še-^lep¹-ra-te-^lep¹
10. I Hi-e-lu
I Hi-ta-a
I MAN-^dMUŠ.ERIN
12 LUGAL.MEŠ šá A-wan^K[^l]I⁶
^dGi-ir-na-am-me
15. I Ta-^lzi¹-it-ta
I E-^lba¹-ar-ti

- I Ta-zi-it-ta
I Lu-[(x)-r]a-ak-lu-uh-ṛha-anṛ
K [I] Ki-in-da-at-ṛtuṛ
20. [I] I-da-at-tù
[I] Tan-ru-uh-at-te-er
RS I E-[ba]-ar-ti
I I-ṛdaṛ-at-tu
I I-da-ṛatṛ-tu-na-pi-ir
25. I I-da-at-tu-te-em-ti
12 LUGAL.ME[Š] Si-maš-ku¹-ú⁷

Tõlge vana-babüloonia keelest:

- Pieli
Taar
Ukkutahieš
Hi-i-šu-ur
5. Šušuntarana
Napilhuš
Kikkusimetemti
Luhhiššan
Hišepatep
10. Hielu
Hita
MAN-^dMUŠ.ERIN
Kokku 12 Avani (dünastia) kuningat
15. Girnamme
Tazitta
Ebarti
Tazitta
Lu-**x**-rakluhhan
K Kindattu
20. Idattu
Tanruhuatter
Ebarti
Idattu
Idattunapir
25. Idattutemti
Kokku 12 Šimaški (dünastia) kuningat

Selles Vana-Babüloonia ajast pärit nimekirjas on toodud 12 Avani kuningat ja 9 Šimaški (Henrickson 1984: 98–122) dünastia kuningat, kes valitsesid Elamis ajavahemikul 2500–1850 eKr. Esimene nimekirjas on Avani valitseja Peli või Peli ning viimane valitseja selles nimekirjas on Idattutemti Šimaški dünastiast (Henrickson 1984: 98).

Šimaškil oli väga oluline koht Elami ja Mesopotaamia ajaloos ning nende suhetes. Šimaški enda nimetus esineb tekstides alates hilisemast Akkadi ajastust kuni Vana-Babüloonia ajastuni. Kõige sagedamini esineb see just Ur III (2012–2004 eKr) ajastu tekstides Mesopotaamias ning Susa linnast *sukkalmah*'ide ajastust pärit Elami tekstides, mida dateeritakse ca 1900–1600 eKr (Henrickson 1984: 98–99).

Elami valitsejate dünastiad olid tihedalt seotud Avaniga. Avan oli elamlastele nagu Susa, Šimaški või Anšan – väga oluline poliitiline keskus. Mis puudutab aga Avani asukohta, siis see pole tänini teada (RIME 1: 37). Avani mainitakse ka Akkadi kuninga Rimuši (23. saj eKr) kolmandas raidkirjas (RIME 2, E2.1.2.6-8, lk 51–58; FAOS 7, Rīmuš C8, Rīmuš C 10, Rīmuš C 12). Kuningas Rimuši raidkirjas *Rīmuš C8* leiame Avani kohta järgmise lause:

Rí-m[u-u]š LUGAL KIŠ in KAŠ.ŠUDUNU A-ba-al-ga-maš LUAL Ba-ra-ah-šum^{ki} iš₁₁-ar ù Si-id-ga-ù. GÌR.NITA-šu ŠU.DU₈.A in ba-rí-ti A-wa-an^{ki} ù Su-si-im^{ki} in ÍD Qab-lí-tim

[*Rīmuš, maailma kuningas, lahingus võitis Barahšumi⁸ kuninga Abalgamaši ning vangistas Avani ja Susa vahel Qablītumi jõel*] (FAOS 7: 213–214).

Douglas R. Frayne'i oletusel võis *Qablītumi* jõgi olla kreeklaste allikates esinev *Koprates* (kreeka keeles Κοπράτης) ehk siis tänapäeva Dez (RIME 1: 37). Niisiis, Akkadi kuningas, jõhker ning vägivaldne despoot Rimuš, kes valitses 23. sajandil eKr, tegi vallutusretki Loode-Iraani aladele ehk Elamisse, kus ta purustas Barahšumi (ehk Varahse) valitseja Abalgamaši ning kusagil Susa ja Dizi jõe vahel, seal kus asub tänapäeva provints Fars, võttis selle Elami valitseja ka vangi. Elamis valitsesid tollal II Avani dünastia kuningad.

II Avani dünastia valitsemisaeg (ca 2500–2220 eKr) langeb laias laastus kokku Mesopotaamias *varadünastilise perioodiga III* (2500–2335) ja ning *Akkadi ajastu* (2334–2154) I poole perioodiga (lõpeb Akkadi kuninga Narām-Su'eni või Šarkališarri valitsemisperioodiga ca 2220 eKr).

II Avani dünastia esindajad, kes on meile tuntud:

Peli või Peli (ca 2500 eKr), võimalik, et tema oli dünastia rajaja

Tata (24. saj eKr?)

Ukku-Taheš või Ukkutahiš (24. saj eKr)

Hišur (24. saj eKr)
Šušun-Tarana (24. saj eKr)
Napil-huš (24. saj eKr)
Kikku-Sive-Temti (24. saj eKr)
Luh-Iššan (ca 2350 eKr või hiljem)
Hielu (ca 2300 eKr või hiljem)
Hita (23. saj eKr)
Kutik-Inšušinnak (23. saj või 22. saj algus)

Oluline dünastia, kes valitses 21.–19. sajandini eKr Elamis, oli Šimaški valitsejate dünastia.

Šimaški dünastia kuningad (ca 2030–1850) – periood langeb peaaegu kokku Mesopotaamias Ur III ajastu lõpuga (2112–2004 eKr) ja Isin-Larsa perioodiga (2017–1792 eKr). See oli sõdade, kaoste ja vallutuste aeg. Nii Elam kui Sumer ja seejärel ka Babüloonia pidasid omavahel kümneid sõdu ning aset leidis sadu väiksemaid konflikte.

Šimaški valitsejad:

Gir-Namme (ca 2030 eKr)
Enpi-Luhhan (ca 2010 eKr)
Hutran-Temti (2010?–1990?)
Kindattu (1990?–1970?)
Indattu-Inšušinnak I (=Idattu I) (valitses oletatavasti 1970?–1945?)
Tan-Ruhurater (1945?–1925?)
Idattu II (1925–1900?)
Indattu-Napir (1900–1875?)
Indattu-Tempti (1875–1850?)

Kuid meid huvitavad antud artiklis vaid II Avani dünastia kuningad, hilisema perioodiga – Šimaški dünastiaga, me käesolevas artiklis ei tegele, sest Šimaški kuningatega kaasaegsed valitsejad Mesopotaamias olid Uus-Sumeri ja Isin-Larsa valitsejad.

Uurijad B. Kienast ja I. J. Gelb kirjutavad, et selle nimekirja ajalooline väärtus on kaheldav (“Der historische Wert dieser Liste ist zweifelhaft” – FAOS 7: 317). Kahtlustest hoolimata ei leidu ühtegi väidet, mis lükkaks selle nimekirja ümber, seetõttu ei saa välistada, et need 12 Elami valitsejat II Avani dünastiast ja Šimaški dünastiast ka tegelikkuses valitsesid. Kaudsed tõendid selle kohta on olemas, sest *Sumeri kuningate nimekiri* mainib ka Avani dünastiast, kuid üksnes 3 kuningaga, kes valitses Sumeri aladel umbes aastal 2500 eKr (FAOS 7: 317). Samas on selles nimekirjas mainitud mitmed kuningad, kes võivad olla ajaloolised isikud, ning see ei anna mulle põhjust kahelda selle nimekirja ajaloolisuses. Näiteks (raidkirja 8. reas) on toodud elamlane Luhhiššan,

Hisibrasini poeg. Ta valitses Elamis Akkadi kuninga Sargon Suure ajal, ehk siis 24.–23. sajandil eKr (FAOS 7: 180; Sargon C 7, Beischrift (e)).

Tekstis on mainitud ka kedagi Hitat ning on võimalik, et see on see sama Hita, kellega Akkadi kuningas Narām-Su'en sõlmis lepingu, mis on esimene teadaolev rahvusvaheline leping maailma ajaloos. Tekst on koostatud vana-elami keeles ja seetõttu on väga raskesti mõistetav (Hinz 1967: 66–96). Kuid sellest tuleb pikemalt juttu hiljem.

Varadünastiline Sumer ja Elam – kas permanentne *casus belli*?

Esimesed kuninglikud raidkirjad Sumerist on pärit ajavahemikust ca 2700–2600 eKr, mil Põhja-Sumeri linnriigis Kišis valitses kuningas En-Mebaragesi. En-Mebaragesit, kes valitses umbes 27. sajandil eKr on mainitud ka hilisemas sumerikeelses lugulaulus *Gilgameš ja Akka* Kiši kuninga Akka isana, samuti teistes ilukirjanduslikes tekstides. *Gilgameši ja Akka* loo kohaselt oli Kiši kuningas Akka Uruki kuninga Gilgameši rivaal, kellega Gilgameš pidi võitlema hegemoonia pärast Sumeris (vt Sazonov & Veede 2005: 47–53; Gilgameši kohta vt ka IDV I: 169; Annus 2010; Espak 2013a: 1923–1954; Fink 2013: 81–107). En-Mebaragesi on esimene kindlaks tehtud ajalooline isik Mesopotaamia ajaloos (elas oletatavasti 27. sajandil eKr), kellest on säilinud ka mõned väga lakoonilised raidkirjad. Näiteks sumerikeelne raidkiri EN.ME-barage-si E1.7.22.1 kõlab nii “1.) Me-bára-¹si” ja ülejäänud tekst on hävinud, kohe järgneb lakuun (RIME 1, EN.ME-barage-si E1.7.22.1, rida 1, lk 57). Siin on näha, et säilis vaid valitseja nimi – En-Mebaragesi. Veel üks tekst on ka ülilakooniline, aga siiski rohkem loetav. Sellele tekstile on D. Frayne'i järgi antud järgmine numeratsioon – EN.ME-barage-si 1.7.22.2 ning siinkohal toon sumerikeelse transliteratsiooni: 1) Me-bára-si 2) lugal 3) [K]IŠ (RIME 1 EN.ME-barage-si E1.7.22.2 – read 1–3, lk 57). Tõlkes kõlaks see nii: “(En)-Mebaragesi, Kiši linna valitseja (e. kuningas).”

Nagu võib näha, olid esimesed Sumeri kuningate raidkirjad väga lühikesed, kuid aegamööda muutusid need üha pikemaks, keerulisemaks ja detailsemaks. Mainimist väärib ka asjaolu, et kõige varasem teave Sumeri ja Elami suhete ning Elami poliitilise ajaloo kohta pärineb samuti valitseja En-Mebaragesi raidkirjadest (RIME 1: 37; Hinz 1977: 67). Douglas Frayne kirjutab siiski: “Suhteliselt vähe on teada poliitilisest võitlusest Mesopotaamia ja Elami vahel varadünastilisel ajal. SKL [*Sumeri kuningate nimekiri*] mainib kuningas En-Mebaragesit Kiši linnast kui seda, kes “viis Elamist relvad minema” (RIME 1: 37). Seega esimene raidkiri ja “ajalooline ürik” räägib Sumeri sõjast Elamiga

põlvkond enne Gilgameši valitsemisaega. Kui Gilgameši puhul pole tõestatud, kas ta oli ajalooline isik (kuid nii arvatakse), siis En-Mebaragesi – Gilgameši peamise vastase Akka isa – oli ajalooline isik, kelle kohta on säilinud raidkirjad ja keda (samuti nagu Gilgamešigi) on mainitud ka hilisemas sumerikeelses kroonikalaadses kuningate nimistus *Sumeri kuningate nimekiri*.⁹ See on sumerikeelne kuningate nimistu, mis loetleb valitsejad, kes valitsesid Sumeris aegade algusest kuni ca 2000. aastani eKr. Nimekirja sattusid nii mütoloolilised ja legendaarsed tegelased kui ka reaalselt valitsenud kuningad (vt lähemalt IDV I: 163–167; Espak 2009: 53–63). Ka “Tummali ajaloos” olid nimetud mõned Sumeri valitsejad, nagu näiteks En-Mebaragesi.¹⁰ Oletatavasti tegi En-Mebaragesi vähemalt ühe vallutus- või röövretke Elamisse, aga võib-olla ka rohkem. *Sumeri kuningate nimekirja* kohaselt En-Mebaragesi “viis sõjasaagina relvad Elamimaalt ära” (vt IDV I: 168; vt ka Hinz 1977: 67; vt En-Mebaragesi kohta ka Michalowski 2003: 195–208).

Sumeri kuningate nimekirjas on Elamit seoses Kiši I dünastiaga mainitud järgnevalt:

83. en-me-en-barag-ge-si

84. lu₂ ma-da elam^{ki}-ma

85. ^{giš}tukul-bi ib₂-ta-an-gam

86. lugal-am₃ mu 900 i₃-ak

(Sumeri kuningate nimekiri: ETCSL transliteratsioon: c.2.1.1)

83–86. [*En-Mebaragesi, kes vallutas Elamimaa, sai kuningaks, 900 aastat*¹¹ valitses]

Kiši kuningas Akka sai väidetavasti Uruki müüride all lüüa ning see kutsus Igor Djakonovi arvates esile elamlaste sissetungi. Elamlased olid varem saanud lüüa Akka isa En-Mebaragesi käest. Seda kinnitab *Kiši kuningate nimekiri*. Põhja-Sumeris pääses võimule Elami päritolu Avani dünastia (IDV I: 170).

Kas elamlane valitses tervet Sumerit?

Elamlaste poolt valitsetud Avani riik oli niivõrd võimas, et suutis Walther Hinsi sõnul kaua aega kontrollida Mesopotaamia alasid (Hinz 1977: 70). Kui kaua täpselt, pole teada. Igal juhul oli Avani dünastia kõige tuntum esindaja Mesilim või Mesalim, kes valitses umbes aastail 2600 või 2500 eKr ja kes esineb millegipärast tiitliga “lugal Kiš” – Kiši (Põhja-Sumeri) kuningas. Oletatavasti oli Mesilim elami päritolu, ta tuli Avanist. Ka nimi Mesilim ei kõla sumeripäraselt ja meenutab pigem elami keelt. Võimalik, et see tähendas, et nüüd said

omakorda elamlased oma kontrolli alla osa Sumerist või lausa terve Sumeri. Mesilim kontrollis Sumeri põhjapoolseid alasid ja võib-olla ka Kesk-Sumerit ning pole isegi välistatud, et ta mõjusfäär ulatus ka Lõuna-Sumeri aladele, kuna tiitel *lugal Kiš* tähendas mitte ainult Kiši linna/linnriigi kuningat, vaid laiemas mõttes ka terve Sumeri hegemooni või ülemvalitsejat. Samas oletas I. M. Djakonov, et kuigi Mesilim kandis tiitlit *lugal Kiš*, polnud ta tegelikkuses siiski Kiši valitseja (IDV I: 170).

Mesilim võis olla ka Kiši linnriigi valitseja ja ta võis kontrollida Põhja-Sumeri alasid Kiši linna ümbruses, kuid ka muid territooriume Sumeris. Oletan, et Kiš oli siiski Mesilimi otsese kontrolli all, samas pole välistatud et Kiš oli Mesilimist hoopis vasallisõltuvuses. Täpselt pole teada. Tervet Sumerit Mesilim vist ei allutanud, sest lõunas oli endiselt võimul Uruki I dünastia ehk siis Gilgameši järeltulijad (IDV I: 170).

Mesilimi autoriteet oli tunnustatud ka Lõuna-Sumeris, kus teda austati kui *suzerain*'i või ülemvalitsejat. Mesilimit on korduvalt mainitud näiteks Lagaši kuningate raidkirjades kui Lagaši ja Umma konflikti lahendajat:

Col i 6-7) me-silim-e na bí-rú-a á-áğ-ğá-ṛné¹

[*Me-silim püstitas (piiri) monumendi siia*]

(RIME 1 E-anatum E1.9.3.2, 141, Col i, read 6–7).

Juttu on sellest, kuidas Mesilim lahendas Umma ja Lagaši kauakestnud piiritüli ning püstitas vaidluse all olevale Gu'edena põllule piirikivi. See näitab Mesilimi teatud mõjuvõimu Lagaši ja Umma üle.

Lagaši kuninga Enmetena raidkirjas *En-metena E1.9.5.1*, on pikalt juttu sellest, kuidas Umma ja Lagaši piiritüli Gu'edena põllu pärast kestis mitu põlvkonda, samuti on mainitud Mesilimit, Kiši kuningat, kes üritas seda tüli lahendada.

Col i

1) ^den-líl

2) lugal-kur-kur-ra

3) ab-ba-dingir-dingir-ré-ne-ke₄

4) inim-gi-na-ni-ta

5) ^dnin-ğír-su

6) ^dšára-bi

7) ki e-ne-sur

8) me-silim

9) lugal-kiš.KI-ke₄

10) inim-^dištaran(=KA.DI)-na-ta

11) és GÁNA bi-ra

12) ki-ba na bí-ru

(RIME 1 En-metena E1.9.5.1, lk 195, Col i 1–12).

Col i 1–12) [*Jumal Enlil, (kõikide) maade kuningas, jumalate isa, mõjuvõimsa käsuga, märkis piiri jumala Ningirsu¹² ja Šara¹³ vahel.*

Mesilim, Kiši kuningas, Jumal Ištaran käsul ulatas mõõtmisköie põllule¹⁴ ja püstitas siia monumendi.]

Kõnealuse raidkirja kohaselt lepitaski sumerlaste peajumal Enlil Lagaši peajumala Ningirsu ja Umma peajumala Šara ning tema tahte viis täide Mesilim, Kiši kuningas, kes jumala Ištaran käsul püstitas Umma ja Lagaši piirile Gu’enda põllule piirikivi koos oma raidkirjaga. Sellega pidi tüli lõppema. Niisiis tunnistasid Umma ja Lagaš Mesilimi võimu enda üle. Vähemalt selles küsimuses. Kas nad mõlemad kutsusid Mesilimi appi, et oma tüli lahendada või kutsus Mesilimi vaid üks pooltest, või sekkus Mesilim ise nende konflikti, pole teada. Seega elamlastest oli tol hetkel Mesilimil Sumeris vaieldamatult kõige rohkem võimu ja autoriteeti.

Ka Uruki ja Uri linna valitsejad võisid ju formaalselt tunnustada Mesilimi kogu Sumeri ülemvalitsejana. Samas pole meil andmeid, mis seda kinnitaksid või ümber lükkaksid. Pärast Mesilimi surma Avani mõju Sumeris vähenes ja Sumer pääses elamlaste mõjust vabaks.

Pazuzu ja Hamazi rivaalitsemine

Varadünastiliste Sumeri kuningate seas on teada ka teisi valitsejaid, kes võitlesid Elamiga ning mõningatel nendest me peatume ka selles artiklis.

Nippuri linnas, mis oli sumerlaste püha linn, nende religioosne keskus – sumerlaste Vatikan, leiti kivist nõu fragment, millel on alljärgnev tekst – VP 11 (Nippur 2):

Teksti algus on hävinud

1' [P]ù-zu-zu

TÙN.ŠÈ

Ha-ma-zi^{ki}

4' SAG.RI[G9]

[Puzuzu,

Hamazi võitja,

(selle) pühendas]

(FAOS 7: 32)

Kuna raidkirja algus on hävinud, saame välja lugeda ainult seda, et keegi Puzuzu oli võitnud Hamazi. See Puzuzu võib olla ka patronüüm, nagu oletavad Ignace Jay Gelb ja Burkhart Kienast (FAOS 7: 32).

Kes oli vürst Puzuzu, pole teada. Igal juhul sõdis ta elamlastele kuuluva Hamaziga või vähemasti oli Hamazi elamlastega väga tihedalt seotud. Elamile kuulunud või Elami mõjusfääris asunud linnriik Hamazi asus kusagil tänapäeva Hamadanis, Ülemise Zābi ja Diyālā jõe vahel (RIME 1: 47). Seega on võimalik, et tegu oli Mesopotaamia ja Elami sõjalise kokkupõrkega, mis leidis aset aastail 2500–2400 eKr.

Enna'il *versus* Elam

On säilinud Ur III ajast pärineva raidkirja koopia VP C 1 (Enna'il), mille autoriks on keegi Enna'il. Tekst on samuti leitud Nippurist.

^dINANNA
En-na-il
DUMU
A-^d-raⁿzu¹
5 ELAM
TÙN.ŠÈ
[SAG].RIGx (KAB!.X)

[Ištarile,
Enna'il
A'an¹zu
poeg,
(kes) Elamit
võitis,
(selle) pühendas]
(FAOS 7: 36)

Niisiis pühendas varadünastilisel ajastul keegi sumerlane (võimalik, et ta oli hoopis semiit) Enna'il, A'an¹zu poeg, keda on ühe kuju fragmendil nimetatud Kiši kuningaks (LUGAL KIŠ) (FAOS 7: 36), Nippuri linnas mingi asja jumalanna Ištarile (sumeri *Inanna*) ning see informatsioon fikseeriti savitahvlile, millest hiljem Ur III (2112–2004) ajal tehti ka koopia. Raidkiri D. R. Faryne'i transliteratsioonis – *Enna-il E1.8.3.1*.

Obv.

1) ^dINANNA

2) *en-na-il*

3) DUMU

4) a-an[zú] (AM.[IM].MI).MUŠEN

5) NIM

6) GÍN.ŠÈ

Rev.

7) ur-GIŠGAL

(RIME 1 Enna-il E1.8.3.1: 75)

[1] *jumalanna Inanna (Ištar) jaoks*

2-4) *Enna-il, A-Anzu poeg,*

5-6) *kes surus maha Elami relvade abil.*

7) *Ur-Gišgal]*

Lagaši valitsejate agressioon Elami, Dilmuni ja Magani vastu

Lagaš, kelle asjadesse sekkus elamlane Mesilim, pööras pärast Mesilimi surma oma auahned pilgud Elami poole (ta tegi seda juba üsna varakult), kuid ka muud Pärsia lahe kandis asuvad maad ja riigid nagu Magan, Dilmun jt ei jäänud Lagaši tähelepanu alt välja.

26. sajandi lõpus või 25. sajandil eKr Lagašis valitsenud sumerlane Ur-Nanše tegi oma riigis palju ehitustöid (vt Espak 2011: 118). Ta arendas Lagaši riiki, selle majandust, kaubandust ja võimsust. Ur-Nanše rajas hulgaliselt templeid, kanaleid ja muid ehitisi ning oli üsna austatud terves Sumeris. Võib öelda, et ta oli võimas valitseja teiste Sumeri valitsejate seas (vt lähemalt IDV I: 195).

Oma auahnete ehitusplaanide teostamiseks vajas Ur-Nanše palju puitu ja kive, ning neid tuli importida väljastpoolt Sumerit – osta sisse suure raha eest, ning kõik naabrid arvatavasti ka ei müünud “strateegilisi ressursse” piisavas mahus –, ning selleks, et ta riik edukalt funktsioneeriks, et templid, muud ehitised ja kanalid oleksid korras, pidi Ur-Nanše tegema vahel ka rüüsteretki vajaliku materjali hankimiseks. Näiteks kirjeldab kuningas Ur-Nanše ühes raidkirjas (raidkiri *Ur-Nanše E 1.9.1.2*) puidu saamist Dilmuni saarelt (tänapäeva Bahrein) (RIME 1 Ur-Nanše E 1.9.1.2, lk 84, c. read 1–5).

Nagu näha, vajas Lagaš puitu, mida ta saigi tribuudina Dilmuni (Bahrein) saarelt Pärsia lahes. Seda, et Ur-Nanše sai Dilmunilt puiduna tribuuti, mainib ta raidkirjades korduvalt (RIME 1 Ur-Nanše E 1.9.1.22, lk 109; RIME 1 Ur-Nanše

E 1.9.1.23, lk 110 jne). See on üks esimesi tekste, kus mainitakse Mesopotaamia valitsejate sõjalisi kampaaniaid Bahreini ja Omaani aladel. Seega huvitasid sumerlasi mitte ainult Loode- ja Lääne-Iraan – Elam, Zagrose mäed, Der, aga ka maad, mis jäid lõunasse – Pärsia lahest lõunas asuvad Bahrein ja Omaan.

Niisiis langesid nii Elam kui ka Dilmun ja teisedki maad tihti sumerlaste – Lagaši, Kiši, Uri, Uruki, Adabi, Umma ja teiste Sumeri linnriikide valitsejate – agressiooni ohvriks ja sihtmärgiks, sest sumerlastel oli eluliselt oluline kontrollida tähtsaid kaubateid ning saada maavarasid – metalli, sh vaske, tina, hõbedat, aga ka puitu, kive, näiteks dioriiti, vääriskive (lasuriit) jne.

Üks tähtsamaid Lagaši valitsejaid oli sõjakas E'anatum, kes pidas 24. sajandil eKr palju sõdu naabritega ja oli üpris edukas vallutaja (vt IDV I: 195–198). Sugugi viimasel kohal polnud ka tema soov kontrollida alasid, kus oli palju metsa, kus olid mäed, mis olid rikkad metalli, kivide jne poolest. Näiteks kirjutas E'anatum oma raidkirjas *E-anatum E1.9.3.1*, et ta “[võiti]s Elami ja Subartu, metsa ja aarete (poolest) rikkad mägised maad”: 10) NIM.KI [ŠUBUR].[KI] 11) kur GIŠ. [NIG.GA] 12) [GÍN.ŠÈ bi-sè].¹⁵

Veel ühes raidkirjas kirjutab sõjakas E'anatum: *E'anatum võitis Elami, kõrge mäe* (é-an-na-túm-e NIM hur-sağ-u₆-ga GÍN.ŠÈ bí-sè).¹⁶ Siin võrdleb E'anatum Elamit kõrge mäega, mis taas vihjab Elami mägisusele nagu ka sõna NIM – “Elam” tähendas sumeri keeles “ülevaht”.

Akkadi invasioon Elamisse ja esimesed katsed “akkadiseerida” Elami alasid

Mõnevõrra kindlamaid andmeid Elami ajaloost leidub Akkadi kuninga Sargon (valitses 2334–2279 eKr) ja tema järglaste ajast. Sellest ajast on säilinud ka infot Akkadi ja Elami sõdadest.

2334. aastal eKr tuli Põhja-Sumeri linnas Kišis võimule auahne ja ambitsioonikas akkadlane Sargon, kes oli väga edukas vallutaja ning allutas endale terve Sumeri, seejärel Põhja-Mesopotaamia, Süüria ja lõpuks ka Elami või osa Elamist ning lõi esimese võimsa tsentraliseeritud suurriigi maailma ajaloos. Ta vallutas peaaegu terve Mesopotaamia Pärsia lahest Vahemereni.

Sargon rajas võimsa Akkadi suurriigi ning tema järglased (Sargoniidide dünastia ehk Akkadi kuningate dünastia) valitsesid muistses Mesopotaamias umbes 180 aastat.¹⁷ Me teame, et alates Sargonist keskendusid Akkadi kuningad eriti Lääne-Iraani ja Põhja-Süüria aladele. Sargoniidid ehk Akkadi kuningad tahtsid allutada need alad oma ülemvõimule just nende loodusliku rikkuse pärast. Liibanonis, mis asub läänes Vahemere rannikul, kasvas väga võimas seedrimets ja see huvitas väga nii varadünastilisi Sumeri kuninga kui

ka Akkadi kuningaid, hiljem Uus-Sumeri, Babüloonia ja Assüüria valitsejaid. Põhja-Süürias olid metallide leiukohad, Iraanis kivi. Seetõttu üritasid Mesopotaamia valitsejad, kelle territooriumil seda kõike polnud, innukalt (vahel isegi meeleheitlikult) saada neid alasid oma kontrolli alla. Terve hulk linnu, linnriike ja väikseid kuningriike langes Akkadi kuningate agressiooni ohvriks. Ebla, Simurru, Mari jt territooriumid olid alad, mida Akkadi kuningad vahetevahel rüüstasid ja vallutasid (van de Mieroop 2004: 63).

Sargon vallutas Sumeri, Akkadi ja Süüria ning sai sisuliselt terve Mesopotaamia valitsejaks. Ta surus isegi maha Zagrose mägedes asuvad hõimud ja purustas Elami võimsuse, vähemalt ta ise väitis seda. Seetõttu nimetaski Sargon ennast “tagasihoidlikult” *maailma kuningaks, Elami ja Barahšumi (e Varahse) kaitsjaks* (Hinz 1977: 70).

Unistades impeeriumi laiendamisest ida ja loode suunas, võttis Sargon ette sõjakäigu Elami vastu. See leidis nähtavasti aset tema 55 aastat kestnud valitsemisaja lõpus, ning see oli väga ränk ja ohtlik sõda. Umbes 2280. aastatel eKr või pikema kronoloogia järgi hoopis ca 2325. aastal eKr valitses Elamis kuningas Luhhiššan, kes oli pärit Avanist. Sargon sõdis temaga, kuid jättis Luhhiššani siiski Akkadi vasallina troonile. Sargon tuli võitjana Susasse ja viis sealt minema tohutu sõjasaagi. Luhhiššan suri tõenäoliselt varsti pärast seda, sest Avani kuningaks sai tema poeg Hišepatep (Hinz 1977: 71).

Järgnevalt tuleb juttu mõningatest Akkadi kuningate raidkirjadest ja dateerimisvormelitest, mis kajastavad põgusalt Elami ajalugu seoses Akkadi kuningate pretensiooniga olla maailma valitsejad, sh kontrollida ka Elamit.

Sargoni dateerimisvormel D-4. Sargon 3 kõlab nii:

m[u Šar-um]-GI-né L^{NIM} ki mu-hul-a
[Aasta, pärast seda, kui Sargon Elami hävitas]
(FAOS 7: 50).

Nagu iga piiramatu võimuga valitseja, armastas Sargon kasutada oma eesmärkide saavutamiseks aktiivselt propagandat, mida kinnitab näiteks seesama dateerimisvormel. Sargon väidab ametlikult, et hävitas Elami (NIM^{ki}), kuid see on päris suur territoorium, ja seda vallutada polnud kerge – see oli mäGINE maa, mägedes palju metsi, maastik keeruline. Vaevalt suutis Sargon vallutada terve Elami ja liita selle oma riigiga. Sama arvas näiteks vene assürioloog Igor Djakonov, kes kirjutab: “Kuid Elam polnud nähtavasti muudetud lihtsalt Akkadi suurriigi provintsi, seal jäid endiselt valitsema kohalikud valitsejad” (IDV I: 239).

Seega võib rääkida pigem Elami või isegi osa Elami vasallisõltuvusest Akkadist. Kuigi tundub, et Elamist ei saanud provintsi Akkadi impeeriumi koosseisus, võis osa Elami alasid olla ka otseselt allutatud Akkadi võimule. On ju

säilinud näiteks üks silinderpitsat *S-4*, mis kuulus akkadlasele *Ešpum'ile*, kes oli Akkadi kuberner Elamis ja Akkadi kuninga Maništūšu (Sargoni vanem poeg) funktsionäär (FAOS 7: 39). Kuid see võib olla ka fiktsioon, ja sel juhul on tegu Akkadi propagandaga.

Vägivaldne Rimuš purustab Elami väed: Akkadi ikke taaskehtestamine ning küüditamised ja tapatalgud Elamis

Varsti suri ka Sargon Suur, “maailma kuningas”, “Barahšumi kaitsja” nagu ta ennast tituleeris. Akkadis pääses võimule Sargoni noorem poeg Rimuš (2279–2270). Sel ajal kui Sumeris oli ülestõus, üritas Elami kuningas Hišepratep, kes oli Avani valitseja, saada lahti Akkadi ülemvõimust. Rimuš oli sel ajal sunnitud suruma maha ülestõuse oma riigis ja taasvallutama Sumerit, alles siis võis ta pöörata pilgu Zagrose mägede ja Elami poole. Rimuš vallutas Deri linna ja umbes 2312. või siis 2275. aasta paiku tungis ta Elamisse. Ta purustas elamlased ja nende liitlased, seejärel toimus suur lahing Susa ja Avani vahel. Mis sai Elami kuningast – pole teada. Tõenäoliselt sai ta surma. Elam oli rüüstatud (Hinz 1977: 71).

On säilinud kuningas Rimuši raidkirja koopia – *Rīmuš C6* (FAOS 7: 205–211), milles leidub järgmine lõik:

[1-25.] *Rī-mu-uš* LUGAL KIŠ in KAŠ.ŠUDUN A-「ba」-al-ga-maš
「LUGAL」*Ba-ra-ah-šum^{ki} iš₁₁-ar ù Za-ha-ra^{ki} ù NIM^{ki} in qáb-li Ba-ra-ah-šum^{ki} a-na KAŠ.ŠUDUN ip-hu-ru-nim-ma iš₁₁-ar ù 16.212 GURUŠ.
GURUŠ u-ša-am-qí-it 4.216 LÚxKÁR ŠU.DU8.A ù E-mah-si-n[i] LUGAL
NIM^{ki} Š[U.DU₈.A]*

[Rimuš, maailma kuningas, lahingus Abalgamaši, Barahšumi kuninga, võitis: ja kuigi Zahara ja Elam Barahšumi keskel lahinguks kogunesid, kuid ta (Rimuš) jäi võidukaks. Ja 16 212 meest tappis; 4216 vangistas. Samuti Emahsini, Elami kuninga, võttis ta vangi] (FAOS 7: 206).

Aage Westenholz kirjutab: “Kolmandal aastal rahustas Rimuš Elami ja Barahšumi. Selle sõjakäigu üks tulemus oli sõjasaagina kaasa võetud suure hulga kivist anumate pühendamine erinevatele jumalatele kuningriigi peamistes keskustes, alates Sipparist põhjas kuni Uri linnani lõunas” (OBO 160/3: 42–43).

Rimuš pidi sõdima ka Barahšumiga (ehk Varahse) ja teiste Elami piirkondadega. Barahšumi kuningas Abalkamaš ja Barahšumi linna valitseja Sitkau ning nende liitlane – Zahara linna valitseja Unkapi (variant Sakarpi) olid selles

sõjas Rimuši vastasteks. Rimuš purustas ühinenud Barahšumi, Zahara ja Elami väed. Oli palju langenuid ja vange. Kui uskuda raidkirja *Rīmuš C6*, tapsid kuningas Rimuši väed väidetavalt 16 212 elamlast, 4216 elami sõjameest olid vangistatud ning seejärel ilmselt küüditatud, nende hulgas ka Elami kuningas Emahsin (IDV I: 244). Need on maailma ajaloos esimesed andmed teise riigi sõjameeste küüditamise kohta.

Sellest ajast hakkas Akkadi ideoloogia roll veelgi kasvama ja see muutus Elamis väga mõjukaks. Susas sai bürokraatia keeleks akkadi keel, kohalikud Elami valitsejad, kes olid nüüd Akkadi kuninga vasallid, hakkasid kasutama sumerikeelseid tiitleid nagu *ensi* (kuberner) ja *šagina* (kindral, asehaldur). Kuid see võib-olla ei räägi veel sellest, et Akkad oli Elami lõplikult vallutanud. Vaatamata kuningatele Sargoniidide dünastiast säilitas Elam arvatavasti oma suveräänsuse (van de Mieroop 2004: 63). Kuid leidub ka arvamusi, et Elam oli Akkadi täieliku kontrolli all.

Just Rimuši ajast on teada esimesed andmed Elami riikliku ülesehituse kohta: riiki juhtis valitsejate kolmik, üks neist oli ülemvalitseja (Hinz 1977: 72).

Maništūšu sõjaretked ja vallutused Pärsia lahe kandis

Sargoni vanem poeg, vägivaldse Rimuši vend, kuningas Maništūšu (2269–2255) tuli võimule pärast Rimuši vägivaldset surma ca 2269. aastal eKr (Maništūšu kohta lähemalt vt Eppihimer 2010: 365–380). Arvatavasti Maništūšu korraldaski selle mõrva (vt Oates 1979: 35). Vennatapja Maništūšu tegi mitmeid vallutusretki ning nendel oli kindel “majanduslik” ajend. Ta jätkas Susa piirkonna akkadiseerimist. Maništūšu vallutas Anšani ja Elami ranniku Pärsia lahe kandis.

Maništūšu tungis jõhkralt Elamisse (Edela-Iraan), nagu oli teinud tema vend Rimuški, kuid ta tegi rüüsteretke ka Pärsia lahe lõunapoolses osas asuvasse Maganisse (tänapäeva Omaan) (OBO 160/3: 44). Maništūšu rüüstas põhjalikult neid Pärsia lahe piirkondi. See oli üks sadadest või tuhandest konfliktidest, mida on näinud Pärsia laht viimase 5000 aasta jooksul. Oma tuntud *Standardi raidkirjas*, mis on meieni jõudnud viies originaalses eksemplaris (enamasti steelide või kivist kujude fragmendid) ning hilisemate koopiatena (Vana-Babüloonias ajast), räägib sõjakas Akkadi kuningas Maništūšu sellest, et ta sooritas rööv- ja vallutusretke Elamisse ning Omaani, kus ta purustas Anšani¹⁸ ja Šerihumi väed ning 32 linnast koosneva sõjalise liidu. Need 32 linna või linnriiki asusid üle Alumise Mere (Pärsia laht), oletatavasti kusagil tänapäeva Omaani aladel (RIME 2 Man-istūšu E2.1.3.1, lk 74; OBO 160/3: 46). Järgnevalt tsiteerin seda teksti vana-akkadiskeelses originaalis koos tõlkega.

(1-63.) *Ma-an-iš-tu-šu* LUGAL KISŠ *i-nu An-ša-an*^{ki} ù Šè-rí-hu-um^{ki} SAG. GIŠ.RAⁿⁱ *ti-a-am-tàm ša-pil-tàm MÁ.MÁ.GIŠ.LA^e u-ša-bì-ir URU^{ki}.URU^{ki} a-bar-ti ti-a-am-tim* 32 *a-na KAŠ.ŠUDUN ip-hu-ru-nim-ma iš₁₁-ar ù URU^{ki}.URU^{ki}-šu-nu SAG.GIŠ.R[A] EN.E[N-šu-nu] [u-ša-am-qí-it] ʾúʾ i[š] Í[D...] a-di- ʾmaʾ hu-rí KÛG il-qù-ut ša-dú-e a-bar-ti ti-a-am-tim ša-pil-tim NA₄NA₄-šu-nu GI₆ i-pu-l[am-ma] in MÁ.MÁ i-ša-na-ma in KAR^{ri-<im>} ši A-kà-dè^{ki} ir-ku₈-us DÛL-šu ib-ni-ma a-n[a] ^dEn-líl A.MU.RU ^dUTU ù ^dA-ba₄ ú-má la sú-ra-tim lu kí-ni-iš-ma ša DUB sú-a u-ša-sà-ku-ni ^dEn-líl ù ^dUTU SUHUŠ-šu li-sú-ha ù ŠE.NUMUN-šu li-il-qù-tá.¹⁹*

(1–63) [*Maništūšu, maailma kuningas, pärast seda kui ta Anšani ja Šerihumi (Širihumi) vallutas, (läbi) Alumise mere*²⁰ ... *laevadel ujuda lasi. Linnad mere teisel poolel*²¹ [arvuga] 32 *lahingus ühinesid, aga tema [Maništūšu] [need] alistas ja nende linnad vallutas, nende valitsejaid surmas. Ning jõgedest ... kuni väärismetallide kaevandusteni [maa] ta vallutas. Mäed Alumise mere teisel poolel: nende mustad kivid ta tõi, ja laevadele laadis peale ja Akkadi kai juurde randuda lasi. Oma kuju valmistas ja [jumalale] Enlilile selle pühendas. Šamašit ja Aba't ma manan: pole vale, ... Kes selle raidkirja hävitab, tolle Šamaš [variant: Enlil] ja Ištar [variant: Šamaš] tema juured võivad välja tõmmata ja tema seemned välja nokkida*].²²

Lisaks rööv- ja vallutusretkedele Pärsia lahe kanti said Akkadi kuningad (Sargon, Rimuš, Maništūšu, Narām-Su'en jt) vasallriikidest tribuuti hõbedas, vases, tinas, kivis, vääriskivides, puidus jne. Erilist huvi pakkusid just Pärsia lahe ääres asuvad riigid ja hõimud – Bahreini, Omaani, Loode-Iraani alad, kuna sealt sai viirukit, dioriiti, kive, metalli jne.

Samuti toimus aktiivne kaubandus: kaubalaevad käisid Akkadi kuningate ajal kauba järel mitte ainult Maganis (Omaan) ja Dilmuni saarel (Bahrein), aga ka Meluhhas (Induse org). Me teame, et hiljem tegi Maništūšu poeg kuningas Narām-Su'en (23. sajandil eKr) retke üle Pärsia lahe ja vallutas Magani. Seega tegi Narām-Su'en katse saada oma kontrolli alla eluliselt tähtsad ressursid (van de Mieroop 2004: 63).

Narām-Su'en ja Hita. Kas sõprusleping Elamiga ja vasallisuhted?

Akkadi kuningas Narām-Su'en või Narām-Sîn (valitses 2254–2218), Sargoni lapselaps ja Maništušu poeg, tappis oletatavasti oma isa Maništušu ja tuli võimule 2254. aastal (Edzard 2004: 86; vt ka Selz 2005: 71–72).

Narām-Su'en oli suur vallutaja ja Akkadi impeerium saavutas tema ajal oma võimsuse tipu, ka territoriaalne maksimum oli nüüd käes.²³ Elam oli nüüd Akkadi riigi üks kõige idapoolsemaid alasid. Kas vasallina või provintsina, pole teada. Narām-Su'eni raidkirjades ei leidu Elami sõdade kohta teavet, samuti nagu see oli Sargoni, Rimuši ja Maništušu puhul. Avanis valitses sel ajal Hita (ilmselt see sama Hita, keda on mainitud ülaltoodud vana-babüloonia ajastu savitahvilil, kus oli nimekiri II Avani dünastia ja Šimaški kuningatest (FAOS 7, 317, rida 11).

Oletuslikult just Hitaga sõlmiski Narām-Su'en pika kronoloogia järgi *ca* 2260. aastal eKr ja keskmise kronoloogia järgi *ca* 2223. aasta paiku või natuke hiljem sõpruslepingu (Hinz 1967). See on äärmiselt huvitav ajalooline fakt. See on maailmas esimene teadaolev kirjalik rahvusvaheline leping kahe riigi vahel. Samuti on see üks tähtsamaid Elami ajaloolisi dokumente. Leping on koostatud savitahvilil, mis leiti Susast. Praegu peaks see asuma Pariisis Louvre'is. Leping on suhteliselt pikk – kuus tulpal igal savitahvilil poolel, kuid see tahvel on saanud tugevasti kannatada. Seega umbes 4200–4250 aastat tagasi sõlmiti maailma ajaloo esimene rahvusvaheline leping, millest meie ajani on säilinud fragmendid.

Nähtavasti võidi selliseid lepinguid sõlmida ka varem, aga need pole säilinud või pole neid veel avastatud. Võimalik, et Lagaši valitseja Enmetena ajal 24. sajandil eKr oli sõlmitud mingi leping Uruki valitsejaga, kuid selle kohta pole kindlaid andmeid (vt nt Sazonov 2015). Ka Umma ja Lagaši vahel võis kehtida mingi leping, eriti arvestades seda, et Mesilim üritas umbes 2500. aastal eKr konflikti lahendada ja püstitas mingi steeli või piirikivi Lagaši ja Umma piirile.

Kõige hämmastavam asjaolu Hita ja Narām-Su'eni lepingu puhul on see, et dokument on koostatud elami, mitte akkadi keeles. Igal juhul pole akkadi versiooni teada, kuigi oleks loogiline oletada, et lepingust pidi olema ka akkadikeelne variant. Palju sellest lepingust jääb paraku veel dešifreerimata, palju esineb keerulisi ja raskestimõistetavaid kohti ning kahjuks on seetõttu osa sisust kohati ebaselge ja spekulatiivne. Isegi kuninga nimi on hävinenud, aga teadlased (G. G. Cameron) oletasid, et kuningaks pidi olema Hita. Õnneks ühte ja teist saab siiski välja lugeda ja teha mingeid järeldusi. Tegu on sõprus- või liidulepinguga, kus Elami kuningat Hitat (kui see ikka oli Hita) ja Akkadi kuningat Narām-Su'eni on mainitud kui enam-vähem võrdseid partnereid.

Arvatavasti soovis Narām-Su'en, kellel oli valitsemise lõpu poole probleeme Zagrose mägedes elavate gutilastega, hoida gutilasi kontrolli all ning vajas seetõttu lepingut Elami kuninga Hitaga. Ka Hital võisid olla mingid pragmaatilised kaalutlused, et sõlmida leping vana vaenlasega (Akkadi impeeriumiga) (Hinz 199: 73–75).

Leping algab järgnevalt:

I. *Kuulake, jumalanna Pinenkir²⁴ ja teie, helded taeva jumalad* [Seejärel loetletakse mitukümmend Mesopotaamia ja Elami jumalat, sh ka Amba, Akkadi dünastia kuningate isiklik jumal!]

II. *Hoidku meid Susa jumalad! Jumalatele toovad kuningad vande. Jumalale Nahitile on hingega ustav kuningas, jumalale Inšušinakile hingega ustav kuningas, jumalannale Šiašum, jumalale Napirile ja jumalannale Narundale hingega ustav kuningas!* [...].

III. [...] *Mitteallumist Akkadile enda juures ma ei kannata. Kaitsku mu väejuht* [selle] *lepingu mitteallumise eest. Narām-Su'eni vaenlane on minu vaenlane, Narām-Su'eni sõber on mu sõber, [kuna] tema [Narām-Su'eni] kingid on meeldivad. Tema kinkide nimel kaitsku [Elami] alamaid Narām-Su'eni liitlasi. Narām-Su'eni vaenlane on*

IV. *minu vaenlane, Narām-Su'eni sõber on minu sõber, [kuna] tema [Narām-Su'eni] kingid on meeldivad. Tema kinkide nimel kaitsku [Elami] alamaid Narām-Su'eni liitlasi.* [...].

(Tõlgitud Strutševski 1987: 17 järgi.)

Vande tunnistajaks toodi Susa ja neli akkadi jumalat – kokku 37 jumalust. Lepingus on ka selline tsitaat: “Narām-Su'eni vaenlane on samuti minu vaenlane, Narām-Su'eni sõber on ka minu sõber” (Strutševski 1987: 16, 17). Elami kuningas kohustus aitama kaasa Akkadi õitsengule ja takistama igasugust vaenulikkust kahe rahva vahel. Pärast lepingu sõlmimist, lõpus pühendas preester-oraakel ja kirjutaja Šarriš-takal²⁵, Narām-Su'eni ametnik ja n-ö sekretär Susa linnas, kujukese “Narām-Su'eni elu eest”. See kuju oli sumeri-akkadi allilma isanda jumal Nergali abikaasa (Hinz 1977: 75).

Varahse oli allutatud Akkadile ja selle kuningas Hupšumkipi oli võetud vangi, vangistati ka Aramani ja teisi valitsejaid. Oletatavasti läks Narām-Su'en ca 2218. aastal vallutama Zagrose mägedes elanud guti hõime, kuid sõjakäigul tal ei vedanud, ning suur vallutaja, “nelja ilma kaare kuningas” ja “Akkadi jumal”, nagu ta ennast nimetas, sai lahingus gutilastega surma umbes aastal 2218 eKr või natuke hiljem.²⁶

Osa assürioloogide arvavadki, et Narām-Su'en sai surma sõjakäigul gutilaste vastu – nii arvas näiteks tuntud vene assürioloog Igor Djakonov (1959: 236). Ka käesoleva artikli autor kaldub arvama, et Narām-Su'en võis saada surma sõjas

gutilastega. Hilisem sumeri ja vana-babüloonia pärimus väidab (legendides ja lugulauludes), et Narām-Su'en sai surma lahingus gutilastega (Sazonov 2010: 112–126, http://www.usuteadus.ee/failid/2_2010/Sazonov.pdf).

Kuid see võib olla ka väljamõeldis ja uus-sumeri või vana-babüloonia preestrite propaganda. Siinkohal tasuks ehk mainida, et nii Sargon kui ka Narām-Su'en said hilisemates Mesopotaamia kroonikates ja legendides enamasti *ideaalse kuninga* prototüüpideks, keda järgisid paljud hilisemad Mesopotaamia valitsejad. Samas sai Narām-Su'enist ka esimene negatiivne valitseja maailma ajaloos, “halva ja neetud kuninga”, ebaõiglase valitseja arhetüüp, keda jumalad karistasid tema ülbuse pärast (vt Sazonov 2010: 112–126).

Uus-Sumeri ajast (2112–2004) alates sai Narām-Su'enist õnnetusi toov kuningas, kes eiras jumalate eeskirju ja norme ning kes astus ülbelt üle jumalate käskudest ja esitas sellega jumalatele väljakutse. Seetõttu otsustasidki Mesopotaamia peamised jumalad teda karistada – seda kirjeldabki sumerikeelne legend *Akkadi needus*, mis loodi Uus-Sumeri ajal. Narām-Su'en oli jumalate poolt neetud. Sellest tingituna varises kokku ka Akkadi riik ja kuninglus anti barbaarsetele gutilaste hõimudele, kes tungisid Akkadi impeeriumi aladele, vallutasid ja hävitasid selle. Narām-Su'en langes lahingus gutilastega (Jacobsen 1987: 359–374; vt tõlget ka ETCSL, c. 2.5.5.1, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/> 27.12.2013 c. 2.1.5. (The cursing of Agade); vt ka Sazonov 2010: 115).

2013. aastal tuli Eesti assürioloog Peeter Espak ajakirjas *Tuna* välja huvitava hüpoteesiga ning pani kahtluse alla selle, et Narām-Su'en langes lahingus gutilastega, tuues välja mõningaid kaalukaid vastuargumente. Peeter Espakil võibki olla õigus. Ta kirjutab:

Sazonovi analüüsiga kuninglike tiitlite arengust sellel ajastul peab igati nõustuma. Küll aga väidab ta Akkadi impeeriumi ja gutilaste ajastu kohta järgmist: “Esimene teadaolev ajalooline gutilaste pealik Enridavazir võttis oma raidkirjas Sipparis kasutusele Akkadi kuninga Narām-Su'eni tiitli ‘nelja ilmakaare valitseja’. Võib oletada, et seesama Enridavazir võitiski lahingus Narām-Su'eni. On ju teada, et Narām-Su'en langes lahingus gutilastega.” Arvamus, et Erridu-pizir oli esimene gutilaste valitseja, põhineb Thorkild Jacobseni oletusel: The Sumerian King List. Assyriological Studies 11. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1939, lk 117. Jacobseni arvamus võib osutuda ka õigeks, kuid ei ole hetkel faktiliselt kinnitatav. Samamoodi ei ole säilinud ühtegi kirjeldust selle kohta, nagu oleks Narām-Su'en pidanud lahinguid gutilastega või kuningas Erridu-piziriga. Ka tõdemus, nagu oleks Narām-Su'en langenud lahingus gutilastega, põhineb oletatavasti Ur III dünastia ajal koostatud kirjanduslik-mütoloogilisel teosel Akkadi needmine. Selle teose kasutamine ajalooallikana ei ole põhjendatud ja teoses kirjeldatavad sündmused

on vastuolus autentsete andmetega, mis pärinevad Narām-Su'eni enda eluajast. Küll on aga lahingutest gutilastega juttu järgmise kuninga Šarkališarri raidkirjades. Samas küsimus, kuivõrd on muistse ajaloo uurimisel ka mütoloogilised tekstid kasutatavad ajalooallikatena, on pideva arutelu teemaks nii Lähis-Ida uuringutes kui iseäranis ka Vana Testamendi teaduses (Espak 2013b: 8).

Peeter Espaki idee tundub realistlik, aga siiski on võimalik ka see variant, et Narām-Su'en sai surma lahingus gutilastega. Igal juhul on teada, et pärast Narām-Su'eni surma hakkas Akkadi suurriik kiiresti alla käima, nõrgenema, ja seda kasutasid ära nii Iraani aladelt ilmunud gutilased (kes hakkasid Akkadi linnu hõivama) kui ka Elam. Elam (või vähemalt Akkadist sõltuv osa Elamist) tahtis vabaneda Akkadi ülemvõimust. Elami kuningal Kutik-Inšušinakil õnnestuski vabastada Elam Akkadi ikkest (Hinz 1977: 75–77). Kuid tegelikkuses pole teada, kas Elam osutus võidukaks sõjas Šarkališarri vastu, pole teada, kas see sõda üldse aset leidis.

Šarkališarri ja Kutik-Inšušinak: Akkadi riigi allakäik ja Elami lühiajaline tõus

Mainimist väärib ka see, et Kutik-Inšušinak oli ainuke Elami valitseja, kes kasutas Elami lineaarkirja. Juba Narām-Su'eni ajal oli ta tõusnud Susa linna valitsejaks ja ta isa Sinpihišhuk oli kuningas Hita noorem vend. Kui pärast Narām-Su'eni surma ca 2218. aastal eKr tuli Akkadis võimule Šarkališarri, kes pidi nüüd võitlema gutilastega ja muude rahvastega ning tegelema sisemiste mässudega impeeriumis, et säilitada Akkadi suurriiki, tekkis Kutik-Inšušinakil võimalus hiilgavaks karjääriks Elamis. Ta ei saanud kohe küll kuningaks, kuid tänu oma sõjaretkedele laiendas ta tohutult oma võimu ja alasid. Lõpuks millalgi 23. sajandi lõpus, võimalik et 2200. aasta paiku saigi Kutik-Inšušinak Elami kuningaks. Enda koostatud akkadikeelsetes raidkirjades nimetas Kutik-Inšušinak ennast nüüd *võimsaks Avani kuningaks*, aga elamikeelsetes raidkirjades koguni *terve maa kuningaks, väljavalituks, võidukaks*. Huvitav on ka see, et just tema raidkirjas näeme universalistlikke väljendeid ja just selliseid, mida kasutas Narām-Su'en, kes mõtles välja tiitli 'nelja ilmakaare kuningas'. Just sellest on järeldatud, et elamlased võisid olla edukad mingis sõjalises konfliktis Akkadiga ja kuna Akkad võis lahingu (või lahingud) kaotada, oli ka Kutik-Inšušinakil põhjust hakata kasutama Akkadi kuninga tiitleid (Hinz 1977: 76).

Kutik-Inšušinak oli formaalselt Akkadi kuninga Šarkališarri vasall vähemalt mõnda aega.

Samas ei olnud Šarkališarril enam nii palju võimu nagu oli kunagi tema isal Narām-Su’enil, et kontrollida Elamit. Ta pidi võitlema terve Akkadi eksistentsi pärast, loobuma oma isa tiitlitest nagu *Akkadi jumal ja nelja ilmakaare kuningas* (OBO 160/3: 56). Seevastu Kutik-Inšušinak, kelle võim ja ambitsioonid suurenesid tohutult, kirjutas enda kohta oma steelil, et jumal Inšušinak “pööras tema poole oma helde pilgu ning andis talle neli ilmakaart” (Hinz 1977: 75–77).

Võimalik, et Kutik-Inšušinaki poolt kasutusele võetud Akkadi kuningate universalistlikud väljendid ja epiteedid olid seotud küll Akkadi sisemise nõrgenemise ja allakäiguga, aga mitte Akkadi lüüsaamise ja kaotustega sõjas või sõdades Elamiga. Võib oletada, et Narām-Su’en sai lüüa mingis sõjas Zagrose mägede või Elami kandis, kuid ehk polnud tegemist mitte gutilaste, vaid muude hõimudega, võimalik, et hoopis Elami väed purustasid ta. Kuidas muidu seletada seda, et endine Akkadi vasall, Elami valitseja võtab üle Narām-Su’eni tiitli ‘nelja ilmakaare valitseja’, mis tähendas ju maailmavalitseja ja kuningate kuninga staatust? Seega võis Kutik-Inšušinak taotleda endale seda rolli ehk maailmavalitseja staatust, mida taotles kunagi Narām-Su’en.

Arvatavasti meeldis nelja ilmakaare idee Kutik-Inšušinakile väga ja ta võttis selle Narām-Su’enilt üle. Karta polnud midagi, sest suur jõhker vallutaja, juht ja õpetaja, rahvaste isa, Akkadi võimas ja kangelaslik jumal ning võrratu nelja ilmakaare kuningas oli juba mõned aastad hauas; tema poeg Šarkališarri, kes isegi ei pretendeerinud isa jumalikule staatusele ja auahnele titulatuurile, kaotas kontrolli mitmete alade üle ja üritas päästa seda, mis päästa andis. Ei saa ju nii jääda, et suure juhi ja maailmavallutaja koht on vaba, keegi peab olema “maailma kuningas”. Kuid Kutik-Inšušinaki loodud Elami-Avani suurriik ei andnud kaugeltki välja isegi Šarkališarri käsutuses olnud nõrgenenud Akkadi impeeriumi jäänuste mõõtmeid, rääkimata juba tohutult suurest Narām-Su’eni aegsest impeeriumist, mis hõlmas territooriume alates Lõuna-Türgist kuni Edela-Iraanini. Aga suuri ambitsioone Kutik-Inšušinakil jätkus, nagu näiteks ka 14. ja 15. sajandi Bütsantsi keisritel, kelle käsutusse jäi vaid väike lapike maad Konstantinoopoli linna ümber, kuid auahne keiserlik titulatuur ja suured ambitsioonid säilisid täies mahus kuni Bütsantsi hävinguni 1453. aastal.

Kuid ka Avani dünastia võimsuse ja hiilguse ajad olid juba lõppemas. Ligikaudu 2200. aasta paiku²⁷ või natuke hiljem – kuid hiljemalt aastatel 2150–2140 eKr, kadus see dünastia ajaloo areenilt. Tõenäoliselt langesid nii Elam, kui ka Akkad gutilaste ja muude hõimude ohvriks. Ligikaudselt 2154. aastal eKr langes lõplikult juba väga nõrgaks muutunud Akkadi riik. Selleks ajaks olid ka Avani dünastia päevad kas lõppemas või lõppenud. Sumer ja Akkad olid selleks ajaks sattunud ligikaudu 50 aastaks gutilaste ülemvõimu alla, millest vabastas Sumeri Uruki V dünastia kuningas Utu-hegal aastail 2120–2110 eKr (Espak 2013b: 7–15).

Mis sai edasi?

Kui gutilaste võim Sumeris ja Akkadis 21. sajandi lõpus otsa sai, rajas Sumeri kuningas Ur-Namma (2112–2094) võimsa Uus-Sumeri suurriigi ning allutas kogu Mesopotaamia (Marchesi 2013: 285–292). Elam oli tol ajal nõrk. Ilmselt suutsid Ur-Namma ja ta poeg Šulgi kontrollida ka mõningaid Elami alasid.

Sumeri võimu sai Elam eriti tunda siis, kui Sumeris asus valitsema kuningas Šulgi (2094–2047) (Sazonov 2008a: 84–107), Uus-Sumeri kõige hiilgavam ja võimsam kuningas, kes kontrollis Lähis-Ida Vahemerest kuni Pärsia laheni, nagu kunagi varem olid seda teinud Narām-Su'en või Sargon. Šulgi vallutas Susa piirkonna, kus asusid valitsema Uri linnast määratud asehaldurid, ning korraldas mitu retke ka Anšani elamlaste vastu.

Šulgi korraldas näiteks ehitustöid mitte ainult Sumeris ja Akkadis, vaid ehitas ka Susasse templi “oma isandale, jumal Inšušinakile” ja tegi rikkalikke annetusi teistele Elami templitele. Šulgi oli nutikas poliitik, ta hakkas oma valitsemise lõpus looma Elami palgasõduritest väeosi. Nende eesmärk oli tugevdada Sumeri garnisone ja armeedüksusi. Uus-Sumeri kuningad andsid oma sugulasi Elami valitsejatele naisteks, näiteks kuningas Šu-Su'en, Šulgi pojapoeg, andis ühe oma tütre kaasaks Anšani valitsejale. Nii sidusid Sumeri kuningad Elami valitsejaid oma dünastiaga (Hinz 1977: 79).

Olukord Lähis-Idas muutus, kui 2030. aasta paiku eKr tõusis võimule viimane Uus-Sumeri kuningas Ibbi-Su'en. See auahne ja alguses edukas valitseja lõpetas äärmiselt nukralt. Kui läänest sisse tunginud lääne-semiidi päritolu amoriidi hõimud hakkasid hõivama Sumeri ja Akkadi linna, reetis Isini linna asehaldur ja kindral akkadlane Išbi-Erra 2017. aastal oma kuninga ning kuulutas ennast Isini kuningaks. Temaga ühinesid mitmed Ibbi-Su'eni asehaldurid, mis nõrgestas veelgi Uri võimsust ja Uus-Sumeri kuningriik hakkas lagunema. Seda asjaolu ei jätnud kasutamata elamlased, kes tungisid Sumerisse. Elamlaste retke saatis edu ning 2004. või 2003. aastal eKr vallutasid ja rüüstasid Elami väed Uri, hävitades Uus-Sumeri riigi jäänused. Nad viisid kuningas Ibbi-Su'eni vangi Elamisse, kus too nähtavasti jõhkralt hukati (Djakonov 1990: 11; vt ka Išbi-Erra ja Ibbi-Su'eni kirjavahetust Michalowski 2011: 416–438).

Nii võis Elami kuningas nautida võitu oma vana verivaenlase üle, sest ta kontrollis Uri linna. Oma roll selles edus oli ka kuningas Šulgi loodud elami väeüksustel, kes reetsid Ibbi-Su'eni. Sumeri kuujumala Su'eni (Nanna) kuju, mis asus Uris (ja ka teised jumalate kujud), viis kuningas Anšani Elamisse. Sumer kui riik kadus lõplikult maailma areenilt, sumeri keel aga suri tasapisi välja, jäädes üksnes kirjanduse ja teaduse keeleks.

Sellega Elami ja Mesopotaamia suhted siiski ei lõppenud. Sõjad jätkusid naabritega ka hiljem, 2. ja 1. aastatuhandel eKr. Elamit laastas 18. sajandil eKr ka sõjakas Babüloonia kuningas Hammurapi, hiljem korraldasid elamlased omakorda ülimalt jõhkraid vallutus- ja rüüsteretki Babülooniasse.

Mis puudutab teisi Pärsia lahe piirkondi, siis Assüüria ja Babüloonia kuningad tegid 2. ja 1. eelkristlikul aastatuhandel hulgaliselt sõjaretki Pärsia lahe kanti, üritades vallutada tänapäeva Omaani, Katari ja Bahreini alasid. Mõned neist olid edukamad, mõned aga ebaõnnestusid.

Esimesel eelkristlikul aastatuhandel tekkis Lähis-Idas maailma esimene kontinentaalne impeerium, selleks oli Uus-Assüüria suurriik, mille ekspansionistlikule poliitikale ei suutnud vastu panna võimsad Babüloonia, Elam, Egiptus ja Urartu ja Pärsia lahe kandis elavad rahvad, mh ka araablased. Assüürlased alistasid Pärsia lahte ümbritsevad alad, retki tehti isegi Araabia poolsaarele, Bahreini, Omaani jne. Assüürlased vallutasid ja peaaegu hävitasid Elami riigi 8. ja 7. sajandil eKr.²⁸ Elam tõusis korduvalt Assüüria ikke vastu üles, kuid vähese eduga. Lõpuks kadusid poliitiliselt areenilt nii assüürlased, babüloonlased kui ka elamlased, saades 6. sajandi teisel poolel eKr kergeks saagiks uuele jõule, mis tuli Iraanist – need olid pärslased eesotsas valitsejatega Ahhemeniidide suguvõsast.

Kokkuvõte

Pärsia lahe piirkond on alati olnud rohkete sõdade ja konfliktide ala.

Geopoliitiliselt ja strateegiliselt on see alati olnud paljude kultuuride, rahvaste, hõimude, ideede, usundite oluline ristumispaik. Pärsia lahe olulisust nii oma asukoha, kui ka ressursside, maavarade poolest, olgu nendeks kivid, puit, viiruk, dioriit nagu muistsetel aegadel või nafta, nagu see on 20. ja 21. sajandil, ei saa üle hinnata.

See piirkond on olnud paljude võõrvallutajate tallermaa ning sõjad ressurside pärast on seal kandis toimunud juba vähemalt 4500 aastat. Samuti on Pärsia lahe piirkond näinud sõdu etnilistel, poliitilistel ja religioossetel põhjustel alates 3. eelkristlikust aastatuhandest ja kuigi selle perioodi ajalugu on raske rekonstrueerida nende väheste infokildude tõttu, on üldpilt siiski üpris selge.

Igas mõttes väga tundliku Pärsia lahe piirkonna probleemid võivad ajalooliste juurtega ulatuda kohati mitte lähiajalukku või keskkaega, mil Lähis-Idas hakkas levima islam ja leidsid aset araablaste vallutused, vaid juba niivõrd vanadesse aegadesse, mil seal hakkasid kerkima esile esimesed tsivilisatsioonid, kujunesid välja esimesed rahvad ning tekkisid esimesed riigi ja linnad.

Kommentaariid

- ¹ Käesolev artikkel valmis Eesti Teadusfondi grantide 8669 ja 8993 ja ETAG-i projekt PUT500 toetusel.
- ² Elami ajaloost on eesti keeles ilmunud vaid mõned populaarteaduslikud artiklid (vt Sazonov 2013a; Sazonov 2013b; Sazonov 2012b: 24–30).
- ³ Edela-Iraani tasandikel kujunes ligi viis tuhat aastat tagasi välja üks kõige vane-
maid ja ainulaadsemaid tsivilisatsioone – see oli muistne Elam, mis oli ajavahemikul
3000–2000 eKr sumerlaste ja akkadlaste üks suurimaid rivaale. Muistne Elam oli
oma territooriumi poolest umbes sama suur kui tänapäeva Eesti, seega umbes sama
suur kui Sumer ja Akkad kokku. Muistsetel aegadel oli see väga viljakas ala. Niisu-
tuskanaleid rajati Elamis juba 4.–3. aastatuhandel eKr, kuid irrigatsioon toimis ning
piirkond õitses veel ka Sassaniidide ajastul 3.–7. sajandini pKr. Tänapäeval võimut-
sevad kunagistel Elami aladel kõrb ja stepp. Mesopotaamia ehk kahe jõe vaheline
maa on nime saanud Eufrati ja Tigriise järgi, Elamis voolas aga koguni kolm suurt
jõge (Hinz 1977: 13–14). Tõsi, Tigriisele ja Eufratile jäid need alla. Üks neist oli Kerhe,
mida assüürlased nimetasid Uknuks – tõlkes lasuriit ehk siis lasuriidijõgi. Kerhe oli
üsna pikk ning tuntud muistsetes Idamaades oma vee poolest, millel väidetavasti oli
väga meeldiv maitse. 5. sajandil eKr mainis kreeka ajaloolane Herodotos Halikarnas-
sosest oma teoses *Historia* (Herodotos 1: 188), et Pärsia kuningas Kyros II (558–530)
võttis alati sõjaretkete kaasa kristallpuhast Kerhe vett. Teine jõgi oli Diz ja kolmas
Karun. Elami südameks oli Susiana piirkond, mille tähtsaimaks keskuseks võib pidada
Susat. Susa linn oli oluline juba vähemalt 5.–4. eelkristlikul aastatuhandel, sest see
asus strateegiliselt ja geograafiliselt ülimalt soodsas ja mugavas kohas, kus ristusid
kaubateed. Susale suhteliselt lähedal paiknesid ka Tigriise jõgi ja Mesopotaamia.
Muidugi oli Elamis veelgi tähtsaid teid, mis ristusid just Susas. Susa oli üks maailma
vanimaid linnu ning ta on mänginud ajaloos suurt rolli. Tuntud on Susa keraamika,
mis pärineb 5.–4. aastatuhandest eKr. Hiljem kujunes Susast üks tähtsamaid Elami
keskusi ning pikaajaline pealinn, kuni Uus-Assüüria kuningas Aššurbanipal (valitses
669–627 eKr) Elami ja Susa vallutas. 6. sajandil eKr langesid Elam ja Susa pärslaste
kätte. Teispiidide-Ahhemeniidide ajal (558–330 eKr) ehitati Susa ümber ning see oli
üks tähtsamaid Pärsia impeeriumi linnu. Susat on vallutanud paljud, nende hulgas
Aleksander Suur (Teispiidide-Ahhemeniidide kohta vt Rollinger 2014: 149–192). Seda
on kontrollinud Seleukiidid ja Partia kuningad. 116. aastal pKr vallutas Susa Rooma
keiser Marcus Ulpius Traianus. Araablased purustasid Susa linna 638. aastal, kuid
hiljem see siiski taastati. Lõpliku hoobi andsid Susale 13. sajandil mongolid. Elami
kohta vt nt Amiet 1966; Hinz 1964.
- ⁴ Selle tuntuim esindaja oli kuningas Mesilim, kellest tuleb artiklis juttu edaspidi.
- ⁵ V. Scheil (1931: 2) kirjutab: “Siin on üks kõige väärtuslikumaid tahvleid. See tahvel
on Susa päritolu, Hammurapi ajastule iseloomulike märkidega, ja see tahvel varus-
tab meid kahe nimekirjaga kuningatest, millest ühe nimistu pealkirjaks on Awani
kuningat; ja teisel 12 Šimaši kuningat.”
- ⁶ Scheil transliteerib viimast lauset kui *šarrâni šá A-wa-an (k[i])* (Scheil 1931: 2).
- ⁷ Scheil transliteerib viimast lauset kui *šarrâni šá Si-maš-šu-u* (Scheil 1931: 5).
- ⁸ Barahšhum, Parahšum ehk Varahse.
- ⁹ The Sumerian king list, ETCSL transliteration: c. 2.1.1; Jacobsen 1939.

- ¹⁰ Lühike sumerikeelne tekst, mis mainib valitsejaid, kes tegid 3. eelkristliku aastatuhande jooksul ehitustöid Tummali templis Nippuri linnas. Tummali tempel kuulus jumalanna Ninlile, kes oli sumerlaste peajumala Enlili abikaasa. *Tummali ajaloo* kohta vt Sazonov 2006: 93–95.
- ¹¹ *Sumeri kuningate nimekirja* kohaselt on mitmed Sumeri kuningad valitsenud tuhandeid või sadu aastaid – vt *Sumeri kuningate nimekirja* algust: 1. Pärast seda kui kuninglus oli taevast alla lasknud (maabunud), 2. oli kuninglus Eridus 3. Eridus oli Alulim kuningas 4. 28 800 aastat valitses 5. Alalgar 36 000 aastat valitses 6. 2 kuningat 7. kokku 64 800 aastat valitsesid. 8. Seejärel Eridu langes 9. Kuninglus oli viidud Bad-tibirasse 11. Bad-tibiras En-me-lu-ana 12. 43 200 aastat valitses 13. En-men-gal-ana 14. 28 800 aastat valitses 15. Dumuzid karjus 36 000 aastat valitses 16. 3 kuningat 17. kokku 108 000 aastat valitsesid. 18. Seejärel Bad-tibira langes 19. Kuninglus oli Laragi viidud 20. Laragis En-sipad-zid-ana 21. 28 800 aastat valitses 22. 1 kuningas. 23. 28 800 aastat valitses ta 24. Seejärel Larag langes 25. kuninglus oli Zimbiri viidud. 26. Zimbiris En-men-dur-ana 27. sai kuningas, 21 000 aastat valitses 28. 1 kuningas 29. 21 000 aastat valitses 30. Seejärel Zimbir langes 31. ja kuninglus oli Šurrapagi viidud 32. Šurrapagis Ubara-tutu 33. sai kuningaks, 18 600 aastat valitses 34. 1 kuningas 35. 18 600 aastat valitses 36. 5 linnas 37. (kokku) 8 kuningat 38. 241 200 aastat valitsesid (vt Jacobsen 1939).
- ¹² Lagaši linna patroonjumal, Enlili poeg.
- ¹³ Umma linna patroonjumalus.
- ¹⁴ Gu'edena põld, mis oli Lagaši ja Umma linnriigi vahel mitu põlvkonda peamiseks tüliõunaks.
- ¹⁵ Transliteratsioon RIME 1 E-anatum E1.9.3.1, rev. vi 10–12, lk 139; vt ka sarnast kohta teises raidkirjas – RIME 1 E-anatum 1.9.3.7a, read Col. ii, 2–3.
- ¹⁶ Transliteratsioon RIME 1 E-anatum E1.9.3.8, Col. iii, 5–7.
- ¹⁷ 2334–2154 eKr. Akkadi ajastu kohta vt lähemalt OBO 160/3; IDV I, 233–255; Sazonov 2007: 325–341; Sazonov 2008b: 195–214.
- ¹⁸ Anšan asus Elamis.
- ¹⁹ Transliteratsioon väljaande FAOS 7 järgi, lk 75–77; vt ka RIME 2 Man-istūšu E2.1.3.1, lk 75–76, read 1–63.
- ²⁰ Alumine meri tähendas mesopotaamlastel Pärsia lahte.
- ²¹ See tähendab lõunas üle Pärsia lahe, kus asub tänapäeva Omaan.
- ²² Vt originaali FAOS 7: 75–77; vt ka D. R. Frayne tõlget – RIME 2 Man-istūšu E2.1.3.1, lk 75–76, read 1–63.
- ²³ Narām-Su'eni kohta vt ka Sazonov 2010: 112–126; Sazonov 2007: 325–341.
- ²⁴ Oluline Elami jumalanna.
- ²⁵ Šarriš-takalist on säilinud veelgi kirjalikke tekste, näiteks tekst RIME 2 Narām-Sîn E2.1.2003, lk 165: "Narām-Su'en, Akkadi kuningas: Šarriš-takal, kirjutaja (on) tema teener".
- ²⁶ Siiski oletatavasti mitte hiljem kui 2200 eKr.
- ²⁷ Pika kronoloogia järgi ca 2220. aastal eKr.
- ²⁸ Vt Aššurbanipali vallutustest Elamis ja Susa hävitamisest Dubovský 2013: 451–469.

Allikad

ETCSL = Black, Jeremy & Cunningham, Graham & Ebeling, Jarle & Fluckiger-Hawker, Eather & Robson, Eleanor & Taylor, Jon & Zólyomi, Gábor. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*. Oxford, 1998. edaspidi ETCSL, c. 2.5.5.1 (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/> – 17. oktoober 2014; (c. 2.1.5. The cursing of Agade).

FAOS 7 = Gelb, Ignace Joy & Kienast, Burkhard (toim) 1990. *Die altakkadischen Königsinschriften des Dritten Jahrtausends v. Chr.* Freiburger Altorientalische Studien 7. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Herodotos = Gerodot 2001. *Istoriia*. Klassiki istoricheskoi mysli. Moskva: Nauchnoizdatel'skii tsentr Lodomir.

RIME 1 = Frayne, Douglas R. 2008. Presargonic Period, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 1. Toronto & Buffalo & London: University of Toronto Press.

RIME 2 = Frayne, Douglas R. 1993. *Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 2. Toronto & Buffalo & London: University of Toronto Press.

Kirjandus

Amiet, Pierre 1966. *Elam*. Auvers-sur-Oise: Archée.

Annus, Amar 2010. *Gilgameši eepos*. Akkadi keelest tõlkinud ja seletused kirjutatud Amar Annus. Bibliotheca Antiqua. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Cameron, George G. 1936. *History of Early Iran*. Chicago: The University of Chicago Press.

Carter, Elizabeth & Stolper, Matthew W. 1984. *Elam. Surveys of Political History and Archaeology*. University of California Publications: Near Eastern Studies 25. Berkeley: University of California Press.

Djakonov, Igor 1959 = *Obshchestvennyi i gosudarstvennyi stroi Drevnego Dvurech'ia: Shumer*. Moskva: Izdatel'stvo vostochnoi literatury.

Djakonov, Igor 1990 = *Liudi goroda Ura*. Kul'tura narodov Vostoka. Moskva: Nauka.

Dubovský, Peter 2013. Dynamic of the Fall: Ashurbanipal's Conquest of Elam. De Graef, Katrien & Tavernier, Jan (toim). *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*. Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009. Leiden & Boston: Brill, lk 451–469 (doi: 10.1163/9789004207417).

Edzard, Dietz Otto 2004. *Geschichte Mesopotamiens: Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen*. München: C Verlag C.H.Beck.

Eppihimer, Melissa 2010. Assembling King and State: The Statues of Manishtushu and the Consolidation of Akkadian Kingship. *American Journal of Archaeology* 114 (3), lk 365–380 (doi: 10.3764/aja.114.3.365).

- Espak, Peeter 2009. Sumeri kuningate nimekirja dateerimisest. *Usuteaduslik Ajakiri* 2 (59), lk 53–63.
- Espak, Peeter 2011. The Emergence of the Concept of Divine Warfare and Theology of War in the Ancient Near East. *KVÜÕA Toimetised* 14, lk 115–129 (http://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2012/12/KVUOA_Toimetised_14_5_peeter_espak.pdf – 17. oktoober 2014).
- Espak, Peeter 2013a. Sumeri Gilgameši surm. Esimene teoloogilis-filosoofiline alustekst. *Akadeemia* 11, lk 1923–1954.
- Espak, Peeter 2013b. Sumeri vabastaja kuningas Utu-hegal, jumaliku õigluse taastaja. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2, lk 7–15.
- Fink, Sebastian 2013. The Genealogie of Gilgamesh. *Classica&Christiana* Nr 8-1/2013, lk 81–107 (http://www.academia.edu/2970805/The_Genealogy_of_Gilgamesh – 17. oktoober 2014).
- Graef, Katrien & Tavernier, Jan (toim) 2013. *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*. Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14–17, 2009. Leiden & Boston: Brill (doi: 10.1163/9789004207417).
- Henrickson, R. C. 1984. Šimaški and Central Western Iran. The Archaeological Evidence. *Zeitschrift für Assyriologie* 74, lk 98–122.
- Hinz, Walter 1964. *Das Reich Elam*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Hinz, Walter 1967. Elams Vertrag mit Narām-Sîn von Akkade. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 58, lk 66–96.
- Hinz, Walter 1977 = Khints, V. *Gosudarstvo Elam*. Moskva: Nauka.
- IDV I = D'iakonov, Igor' (toim) 1983. *Istoriia drevnego Vostoka*, chast' pervaja, Mesopotamiia. Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury. Moskva: Nauka.
- Jacobsen, Thorkild 1939. *The Sumerian King List*. Assyriological Studies 11. Chicago & London: The University of Chicago Press (<https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/as11.pdf> – 20. oktoober 2014).
- Jacobsen, Thorkild 1987. *The Harps that Once...* Sumerian Poetry in Translation. London: New Haven.
- Karsch, Efraim 2010. *Iraani-Iraagi sõda 1980–1988*. Tallinn: Koolibri.
- Marchesi, Gianni 2013. Ur-Nammâ(k)'s Conquest of Susa. De Graef, Katrien & Tavernier, Jan (toim). *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*. Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009. Leiden & Boston: Brill, lk 285–292 (doi: 10.1163/9789004207417).
- Michalowski, Piotr 2003. A Man Called Enmebaragesi. Sallaberger, Walther & Volk, Konrad & Zgoll, Annette (toim). *Literatur, Politik, und Recht in Mesopotamien*. Orientalia Biblica et Christiana 14. Heidelberg: Harrassowitz, lk 195–208.
- Michalowski, Piotr 2011. *The Correspondence of the Kings of Ur*. An Epistolary History of an Ancient Mesopotamian Kingdom. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Mölder, Holger & Sazonov, Vladimir & Värk, René 2013. Iraani ideoloogias ja geopoliitikast läbi ajaloo ning selle mõju Iraagile. *KVÜÕA Toimetised* 18 (http://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2014/08/KVUOA_Toimetised_18_Iraak_9_Molder_Sazonov_Vark.pdf – 20. oktoober 2014).

Potts, Daniel 1982. The Zagros Frontier and the Problem of Relations Between Iranian Plateau and Southern Mesopotamia in the Third Millennium B.C. Nissen, Hans-Jörg & Renger, Johannes (toim). *Mesopotamien und seine Nachbarn: Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. Bis 1. Jahrtausend v. Chr.* Vol. 1, Berliner Beiträge zum Vordern Orient 1. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, lk 33–55.

Oates, Joan 1979. *Babylon*. Thames and Hudson: London.

OBO 160/3 = Westenholz, Aage & Sallaberger, Walther 1999. *Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*. Orbis Biblicus et Orientalis 160/3, Annäherungen 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Potts, Timothy F. 1994. *Mesopotamia and the East. An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400–2000 B.C.* Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 37. Cambridge: Oxford University.

Rollinger, Robert 2014. Das teispidisch-achaimenidische Großreich. Ein 'Imperium' avant la lettre? Gehler, Michael & Rollinger, Robert (toim). *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte*. Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche, 2 Bände. Wiesbaden: Harrassowitz, lk 149–192.

Sazonov, Vladimir & Veede, Raul 2005 = Gilgameš ja Akka. Annus, Amar (koost). *Muinasaja kirjanduse antoloogia*. Tallinn: Varrak, lk 49–53.

Sazonov, Vladimir 2006 = Istoriiia Tummalia. Kotjuh, Igor (koost ja toim). *Vozdushnyi Zmei / Tuulelohe*, lk 93–95.

Sazonov, Vladimir 2007. Vergöttlichung der Könige von Akkade. Kämmerer, Thomas Richard (toim). *Studien zu Ritual und Sozialgeschichte im Alten Orient / Studies on Ritual and Society in the Ancient Near East*. Tartu Symposien 1998–2004. Beihefte zur Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 374. Berlin: Walter de Gruyter & Co, lk 325–341.

Sazonov, Vladimir 2008a. Kuningas Šulgi laul: mõned märkused uus-sumeri kuninga Šulgi (2093–2046) kuningavõimu ideoloogia kohta. *Usuteaduslik Ajakiri* 57 (1), lk 84–107 (http://www.usuteadus.ee/failid/UA1_2008/Sazonov.pdf – 20. oktoober 2014).

Sazonov, Vladimir 2008b. Akkadi kuningavõim kui arhetüüp. *Ajalooline Ajakiri* 2008/3, lk 195–214 (<https://ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/viewFile/336/331> – 20. oktoober 2014).

Sazonov, Vladimir 2010. Mõningad märkused legendidest neetud Akkadi kuninga karistamisest. *Usuteaduslik Ajakiri* 2 (61), lk 112–126 (http://www.usuteadus.ee/failid/2_2010/Sazonov.pdf – 20. oktoober 2014).

Sazonov, Vladimir 2011. Sõjad ressurside pärast Varadünastilises Sumeris ja Akkadis (2800–2154 eKr.). Verš, Evelin & Preeden, Ulla & Lang, Liisa (toim). *Maa ressursid*. Schola Geologica VII. Tartu: Eesti Loodusuurijate Selts, lk 110–116 (<http://www.biblioserver.com/ELUS/files/GSK-2011-e%20vorm.pdf> – 20. oktoober 2014).

Sazonov, Vladimir 2012a. Vanad rivaalid. *Postimees* 29, lk 6–7.

Sazonov, Vladimir 2012b. Helde Isanda Maa. Muistne Elam III eelkristlikul aastatuhandel. *Horisont* 6, lk 24–30 (<http://www.horisont.ee/node/1944> – 20. oktoober 2014).

Sazonov, Vladimir 2013a. Elami ja Ahhemeniidide-aegse Iraani aja- ja usundiloost, 1. osa. *Kirik ja Teoloogia*, 12. aprill (<http://kjt.ee/2013/04/elami-ja-ahhemeniidide-aegse-iraani-aja-ja-usundiloost-1-osa> – 20. oktoober 2014).

Sazonov, Vladimir 2013b. Elami ja Ahhemeniidide-aegse Iraani aja- ja usundiloost, 2. osa. *Kirik ja Teoloogia*, 19. aprill (<http://kjt.ee/2013/04/elami-ja-ahhemeniidide-aegse-iraani-aja-ja-usundiloost-2-osa>), – 20. oktoober 2014).

Sazonov, Vladimir 2015. Üks kuningas Enmetena raidkiri (En-metena E1.0.5.3). Kas esimene teadaolev sõprusleping muistses Lähis-Idas? *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* [ilmumas].

Scheil, Vincent 1931. Dynasties Élamites d'Awan et de Simash. *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 28 (1), lk 1–8.

Selz, Gebhard J. 1990. 'Elam' und 'Sumer' – Skizze einer Nachbarschaft Quellen der vorsargonischen Zeit. *Mesopotamie et Elam. Actes des la XXVIème rencontre Assyriologique Internationale*, Gand, 10–14 juillet 1989, MHEO I, Ghent, lk 27–43.

Selz, Gebhard J. 2005. *Sumerer und Akkader. Geshichte, Gesellschaft, Kultur*. München: C. H. Beck.

Strutševski, I. 1987 = Struchevskii, I. A. (vast. toim). *Mezhgosudarstvennye otnosheniia i diplomatiia na Drevnem Vostoke*. Moskva: Nauka.

Vanden Berghe, Louis 1959. *Archéologie de L'Iran ancien*. Leiden: E. J. Brill.

Van de Mieroop, Marc 2004. *A History of the Ancient Near East ca. 3000–323. BC*. Oxford: Blackwell Publishing.

Summary

"Gulf Wars" in the 3rd millennium BCE

Military Campaigns of Sumerian and Akkadian Kings in the Area of the Persian Gulf in 2700–2150 BCE

Vladimir Sazonov

Keywords: Akkad, Dilmun, Elam, Magan, military campaign, military conflict, Persian Gulf, Sumer, treaty, war

War has always constituted an important part of politics in the Middle East. Evidences of wars in southern Mesopotamia (Sumer and Akkad) and in the region of the Persian Gulf can be found in written sources that date back to the Early Dynastic Period (in Sumer), approximately since 2700 or 2600 BCE. This region around the Persian Gulf

(modern southern Iraq, south-western Iran, Oman, Bahrain, etc.) has always been a very important territory, both strategically and geopolitically, and a crossing point of different cultures, religions and ethnic groups since very early times.

This region of the Middle East (Persian Gulf) has always been rich in different resources. In ancient times it was an economically important region because of its frankincense, woods, stones (diorite), and metals (especially copper); today it is known for oil and gas. The Persian Gulf is the territory where the first wars for economic reasons took place already 5000–4500 years ago. Many Sumerian and Akkadian rulers tried to conquer this region, since Magan (modern Oman) and Dilmun (modern Bahrain) had deposits of copper, diorite, etc. Elam, which was located in south-western Iran, was a very important area quite rich in resources, and kings of Elam were often rivals of Sumerian and Akkadian kings in their ambitions to control the region of the Persian Gulf and the Zagros Mountains. This was the reason why in this region many military conflicts and wars between the Elamites, Sumerians and Akkadians took place.

In memoriam

Linda Dégh

18. märts 1920 – 19. august 2014

Tunnustatud folklorist Linda Dégh oli sündinud Budapestis, kus ta lõpetas Péter Pázmány nimelise ülikooli. Tema karjäär algas Budapestis Eötvös Lorándi ülikooli folkloristikaosakonnas. Ungarist lahkus ta sovetliku võimu tugevnemise tõttu ning asus 1965. aastal tööle Bloomingtonis Indiana ülikooli folkloristikaosakonnas. Kui folklooriinstituudis tekkis vajadus Euroopa asjatundja järele, sai temast 1982. aastal folkloori ja etnomusikoloogia professor.

Ungaris oli ta tuntud juttude ja jutustajate uurija, Ameerikas spetsialiseerus Euroopa ja Põhja-Ameerika traditsioonilistele maa- ja linnakogukondadele, aga tõi uurimise alla ka rühmitusi ja folkloorinähtusi, mida varem polnud uuritud (spiritism, folkloori kasutamine filmides, isiku ja isiklik folkloor, folkloori uued vormid).

Ta avaldas 18 raamatut ja umbkaudu 200 artiklit ning oli uuenenud folkloorinähtuste järjekindel uurija. 1968. aastal asutas ta ajakirja *Indiana Folklore*, kus avaldasid oma folkloori üliõpilased. Selles väljaandes arendati ja katsetati uudseid tänapäeva folkloori kogumis-, analüüsi- ja tõlgendamisvõimalusi – praegu on see rahvusvaheliselt tunnustatud linna- või tänapäevamuistendite uurimisena. 2001. aastal algatas ta ameerika ungarlasi uuriva pilootprojekti, mille käigus said üliõpilased unikaalse võimaluse jälgida etnilise kultuuriidentiteedi olemust ja kujunemist.

Linda Dégh oli Rahvusvahelise Rahvajutu-Uurijate Seltsi (ISFNR) ja Euroopa Rahvusvahelise Etnoloogia ja Folkloori Seltsi (SIEF) auliige, nagu ka Ameerika Folkloori Seltsi (1971) ja Soome Teaduste Akadeemia Folkloori Seltsi (1993) liige. Ta pälvis oma pika uurijatee vältel (viimased ettekanded pidas ta 2013) arvukalt uurimisstipendiumeid ja auhindasid.

Andres Kuperjanovi foto 2014.

Linda Déghi mälestati 2014. aasta Ameerika Folkloori Seltsi konverentsil Santa Fes. Ühtlasi sai iga soovija jätta mälestustahvlile talle isikliku kirja või tuua mõne eseme. Lisame siinjuures tervitusi igitoimekale ja väledale Linda Déghile eesti folkloristide poolt: Küllap oled leidnud folkloriste ja maailma askeldusi vaadates huvitavat uurimisainest!

Palju õnne!

95

20. november

Erna Tampere – folklorist

80

3. september

Dan Ben-Amos – folklorist, Pennsylvania ülikooli professor, *Folklore* toimetuskolleegiumi liige

75

21. juuli

Arvo Krikmann – akadeemik, folklorist

70

17. veebruar

Wolfgang Mieder – folklorist, Vermonti ülikooli professor

25. mai

Jaak Jaaniste – astronoom

60

26. veebruar

Mare Kõiva – kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhataja, *Mäetaguste* ja *Folklore* peatoimetaja

6. august

Virve Raag – *Mäetaguste* toimetuskolleegiumi liige

55

4. oktoober

Irina Nurijeva – udmurdi folklorist, *Mäetaguste* toimetuskolleegiumi liige

50

14. märts

Mare Kalda – folklorist, kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur

9. aprill

Kadri Viires – Okupatsioonide muuseumi direktor

40

24. märts

Reet Hiimäe – folklorist, kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur

4. aprill

Renata Sõukand – etnobioloog, kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur

21. aprill

Tõnno Jonuks – arheoloog, kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur

35

14. veebruar

Liisa Vesik – kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna jätkväljaannete toimetaja

Usundiuurimise konverentsid Leedus ja Lätis

2014. aasta uusi uurimiskokkuvõtteid vahendanud konverentside hulka kuuluvad Rahvusvahelise Ida- ja Kesk-Euroopa Usundi-uurimise Assotsiatsiooni (ISORECEA) 11. konverents Kaunases Vytautas Magnuse Ülikoolis 24.–27. aprillini ning Läti Usundite Uurimise Seltsi (LRPB) teine rahvusvaheline konverents Riias Läti Ülikoolis 16. ja 17. oktoobril.

ISORECEA konverents “Religioosse mitmekesisuse suurenemine kogu maailmas ning Kesk- ja Ida-Euroopas” osutas selgete uurimiseesmärkidega uurijaid koondavale organisatsioonile, kus osales uurijaid ka väljaspoolt piirkonda, märgatav oli noorte uurijate osakaal. Kolm plenaarettekannet andsid ülevaate arengutest erinevates valdkondades. Irena Borowik iseloomustas erinevatele allikatele toetudes ülevaatlikult Kesk- ja Ida-Euroopa religioosset välja, tuues esile ortodoksse kiriku arengujooned viimasel ajal koos mõne viitega Krimmile. Lisaks ortodoksse kiriku rüpes vormuvatele uuendustele juhtis ettekandja tähelepanu mitmesugustele üldistele tendentsidele Venemaa kiriku-ideoloogias, nagu panslavism (kõik slaavi kultuurid on üks ühtne kultuur), slaavi/vene kultuur on unikaalne, sellel on ida ja lääne vahendaja roll, teiskeelsed kultuurid on selles kontekstis teisejärgulised jm. Õigeuskirik teeb koostööd riigivõimuga ja toetab valitsuse poliitilisi otsuseid, mis ettekandja arvates selgitab ka Krimmis toimunut.

Eileen Barker esitas ulatuslikul materjalil ja pikaaegsetel uurijakogemustel põhineva ülevaate uusreligioossete liikumiste mitmekesisistumisest. Ta tõi esile uusreligioossete liikumiste varasema orienteerituse karismaatilistele juhtidele, kes reglementeerisid suurel määral koguduseliikmete nägemusi ja kogemusi religiooniga, aga ka esindasid koguduse ja meedia, koguduse ja välisilma suhtlemist. Interneti areng muutis olukorda drastiliselt, sest sisuliselt igaüks saab suhelda aga ka esitada oma kogemusi ja arvamusi.

Ringo Ringvee plenaarettekanne joonistas välja kolme Balti riigi ajalooliselt kujunenud usulise olukorra sarnasused ja erinevused, samuti iseloomustas ta usuga seotud seadusandlust. Pikem ajalooline ülevaade päädis tänase olukorra ja liikumiste iseloomustamisega. Eesti kirikukauguse põhjuste seas tõi R. Ringvee esile toetuse puudumise rahvuslikule liikumisele, kusjuures Leedus liitis kiriku toetus leedulasi katoliku kirikuga. R. Ringvee hinnangul on Eesti seadused kõige liberaalsemad usuliikumiste ametliku aktsepteerimise ja neile võrdsete õiguste tagamise suhtes. Kõigile plenaarettekannetele järgnes elav arutelu.

Piirkonnale tüüpiliselt puudutas märkimisväärne osa uurimusi ortodoksse, aga ka katoliku kiriku nüüdisolukorda, tutvustati aktiivsemaid uusi liikumisi, usuelu edendajaid sotsialismi ajal ja postsotsialistlikul perioodil, üliõpilaste usklikkust ja/või spirituaalsust, keha religioonis, interneti ja religiooni vahekordasid, aga ettekannetes puudutati ka islami ja budismi problemaatikat, olulisemaid õpetlasi (Miklos Tomka), ajupesu ja vähemususundite sotsiaalset kontrollimist globaalses mastaabis, usuvabadust Euroopas, avalikke debatte usupühade ja keha ekshibitsionismi teemal Slovakkias, gei- ja lesbiproblemaatikat ning pakutud lahendusi, samuti lokaalse algupäraga etnilisi usu- ja elulaadiliikumisi.

Kuna paralleelselt töötas kolm sektsiooni, keskendusin mõne erandiga uute usuliikumiste sektsiooni ettekannetele. Et tegemist on religioonisotsioloogia ühinguga, olid materjali analüüsimise meetodika, intervjuude analüüsitehnikad ja -tulemused konkreetsed ja täpsemad kui humanitaarses uurimisparadigmaatikas. Samas rõõmustas oskus avada numbrilisi tulemusi avara filosoofilis-antropoloogilise teadmuse põhjalt.

Tähelepanu all olid äärimiselt erinevad liikumised alates Hare Krishna kogudustest ja budismist, šamanismist ja neošamanismist kuni konkreetsete uute õpetuste ja koolkondade levimiseni Baltikumis ja Ida-Euroopas (Anastassia-liikumine, Vissarioni järgijad, Baltikumi etnilised usundid, okultismi ja orientalsismi folkloriseerumine, ulme tungimine religiooni valdkonda, ettekujutused sotsialismiperioodist uue põlvkonna usklike seas jpm). Muljetavaldavad olid pikematel välitöödel ja vaatlustel põhinevad käsitlused, mille vahendusel tekkis usuliikumistest elav pilt. Eestit esindasid lisaks Ringo Ringveele Indrek Pekko (ettekanne avas religioossuse tagamaid viimase rahvaloenduse tulemuste valgusel; samasuguste andmete põhjal analüüsisid mitmed ettekandjad olukorda Slovakkia, Ungari, Venemaa jpt näitel) ja Mare Kõiva (ettekanne vaatlus püha / rituaalimaastiku loomist ja objekte eramaade ja avaliku ruumi näitel).

Selts valis uueks presidendiks Dinka Marinović Jerolimovi, toonitati võimalust avaldada uurimusi organisatsiooni ajakirjas *Religion and Society in Central and Eastern Europe* (RASCEE) ja valiti järgmiseks konverentsipaigaks Horvaatia.

Läti Usundite Uurimise Seltsi teisele rahvusvahelisele konverentsile "Ida ja Lääne vahel: noored, religioon ja poliitika" olid 16. ja 17. oktoobril Riiga kogunenud ligi pool-sada uurijat. Inta Mieriņa ja Alexandros Sakellariou plenaarettekanded olid seotud 14 Euroopa riigis läbi viidud projekti MYPLACE (*Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement*, FP7-266831) osauuringutega. I. Mieriņa käsitles saadud andmete põhjal religioosset identiteeti ja kollektiivset tegutsemist kui solidaarsuse, poliitilise ja kodaniku ühiskonna aktiivsuse allikat. Positiivsena nägi ettekandja asjaolu, et teistega koos tegutsev inimene on tugevamalt seotud kogukonnaga, tema usaldus inimeste vastu on suurem, samuti empaatiavõime ja valmidus teisi aidata. Uuringutest selgus, et religioonil on suur mõju mosleminoortele, kellele see on üks olulisi suhtlemise võimalusi. A. Sakellariou käsitles Euroopa usklike noorte, sh mosleminoorte problemaatikat. Kuue riigi suurematesse kirikutesse (ristiusu kirikutest protestantlik, katoliiklik ja õigeuskirik, lisaks islam ja budism) kuuluvate noorte näitel iseloomustas ta seotust kiriku, poliitika ja sotsiaalpoliitiliste tegevustega.

Konverentsi ettekanded vaatlusid eri sektsioonides religiooni ajaloolisi perspektiive, sotsialismi ja postsotsialismi perioodi usuelu, noorte kaasatust religiooni ja poliitikasse, religioossust sekulaarses kontekstis ning noorte seoseid loodususunditega (spirituaalsed liikumised Euroopas ja maailmas). Eestit esindasid Lätis Atko Rimmel, kes tutvustas Nõukogude Eesti noorte suvepäevi, ning Mare Kõiva, kes rääkis Maaema messi 25 aasta pikkusest kogemusest ja selle aja jooksul toimunud muutustest.

Konverentsil käsitleti palju huvitavaid valdkondi. Nimetagem nt Marika Laudere ettekannet noorte Tiibeti toetamise protestidest Lätis. Tuntud globaalsete nähtuste vaatleja Michael Strimaska esitles oma küsitluse tulemusi islandi ja ameerika paganate näitel, kelle poliitilistesse organisatsioonidesse kuulumist, usulist tolerantsi ja suhtumisi teistesse rassilistesse, etnilistesse ja religioossetesse rühmadesse ta vaatlus. Head sidemed liikumiste juhtidega tagasid suure vastajate arvu. Oma eelneva Ameerika paganaid puudutava küsitluse taustal järeldas M. Strimaska, et erinevalt Ameerikast on Islandi paganad tolerantsemad ja avatud suhtlemisviisiga.

Paljud tendentsid näisid olevat üldised: Ungari, Venemaa jt riikide esindajate ettekannetest koorusid välja Eesti usklikkuse/sekulaarsusega sarnased probleemid, mis kindlasti nõuavad detailsemaid käsitlusi, sh gnostitsismi, teismi jmt eristamist selmet kõiki ametlike konfessioonidega mitteliitunud ateistideks tituleerida.

Mare Kõiva

Akadeemik Arvo Krikmanni juubelisümpoosion “Scala naturae”

18. augustil 2014 toimus Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemias sümpoosion “Scala naturae: Symposium in honour of Arvo Krikmann’s 75th birthday”. Rahvusvahelise nõupidamisega tähistati Eesti ühe mitmekülgsema ja viljakama folkloristi, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteaduri ja Eesti Teaduste Akadeemia liikme Arvo Krikmanni juubelit.

21. juulil 75aastaseks saanud Krikmann on vaieldamatult olnud üks interdistsiplinaarsemaid folkloriste, mida kinnitab nt selle aasta alul pälvitud suur tunnustus – Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhind eesti rahvaluule väikevormide suureks kirjutamise ning lingvistilise folkloristika arendamise eest, huumoriküllase keele- ja keeleanalüütilise huumorikäsitluse eest, eesti sõnakultuuripärandi rahvusvahelise tutvustamise ning humanitaarteaduste edendamise eest. Tema hingelähedasimad uurimisteemad on olnud eesti ja läänemeresoome folkloori lühivormide allikalugu, historiograafia ja tekstoloogia (sh eesti fraseoloogia ja rahvaretoorika vanemate allikate uurimine); folkloori lühivormide struktuuritasandid ja nende seosed: süntaks, loogika, modaalsused, kujundisemantika; parömioloogilised klassifikatsioonid; kujundkõne teooria, huumoriteooriad ja poliitiline huumor; folkloori ja murdeleksika geograafiline levik jne. Juubilari pika teadlasekarjääri põhilisemate uurimissuundade ja uurimustega seostasid oma sümpoosioniettekanded vähemal või rohkemal määral kõik esinejad. Peale Eesti kolleegide olid juubelisümpoosionile tulnud akadeemik Krikmanni akadeemilised sõbrad Soomest, Venemaalt, Poolast, Austriast ja Ameerika Ühendriikidest.

Pidulik päev algas Eesti Teaduste Akadeemia peasekretäri Leo Mõtuse ja TA juhatuse liikme Peeter Tulviste tervitustega. Seejärel oli kavas üheksa teadusettekannet. Lingvistilise taustaga noor uurija Joanna Szerszunowicz Białystoki Ülikoolist pidas ettekande (*Priamels as Carriers of Cultural Information*) priaameli vormis ütlustest ja nende kultuurispetsiifilisest loomusest ja laengust. Priaameli all mõistetakse ütlust, kus mingi rea sõnade, fraaside või lühilause (kirjelduste-väidete) akumuleeritud lootelule järgneb kokkuvõttev puäntidee (nt eesti vanasõna *Terakese teenimine, kasulapse peksmine ja popsi rehe ahtmine – need on kolm kõige halvemat tööd* või *Rätsep, räim ja pääsuke – need on kõige kergemad surema*). Esineja keskendus eelkõige poola-, inglis- ja itaaliakeelsetele priaamelitele, mille võrdleva analüüsi tulemused osutasid mitmetele kultuurilistele (nt soouurimuslikest, rahvuslikest stereotüüpidest lähtuvatele) aspektidele.

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna professor Ülo Valk keskendus (ettekandes *Animals, Animism and Vernacular Theorising*) loomkujundile uusanimistlikes teooriates ja päevakangelase omaaegsetele uurimustele loomavanasõnadest ja loomametafooridest ning vaatles vanasõnu kui usundilisi teateid.

Venemaa Riikliku Humanitaarteaduste Ülikooli professor Alexandra Arkhipova ettekande (*To Fear Stalin, to Laugh on Fidel: Two Ways of Tabooing in Authoritarian Societies*) fookuses oli nimetabu ametlik ja rahvapärane diskursus autoritaarsete ühiskondade näitel. Varasematest autoritaarse liidri nimega seotud keeldudest (nt juhi nime kasutamisest pärast surma) saab Arkhipova sõnul rääkida alates Qini dünastia valitsemisajast (aastail 221–206 eKr) Hiinas, kus ka 21. sajandil esineb ametlikke

nimekeelde (nt kommunistliku partei poliitbüroo liikmete perekonnanimede interneti-päringutele kohaldatud tulemüür). Esineja tegi kiirülevaate Stalini-aegsetest ametlikest nimekeeldudest ning suure juhi rahvapärastest hüüdnimedest, kuid eraldi käsitlemist leidis Kuuba mõjuka eksliidri Fidel Castro juhtum. *Comandante* üldsuse eest varjatud eraelu, mitmed nimetamisega seonduvad uskumused (nt valjusti nimetamine võib esile kutsuda isiku soovimatu kohalolu ja õnnetuse) ning eufemistlikud (nt *el Caballo* 'hobune') ja düsfemistlikud (nt *el Camello* 'kaamel') hüüdnimed. Laialtlevinud verbaalsed ja mitteverbaalsed hüüdnimed oleks justkui soodne pinnas hirmude ja keeldude leevendamiseks, kuid Arkhipova sõnul kasutab rahvas neid tänapäeval Kuubas pigem harjumusest ja nalja pärast. Samas nentis esineja kokkuvõttes, et Kuuba traditsioonis tekkis selliste pseudotabude, eufemismide ja düsfemismide põhjal justkui iseseisev suuline keel, mis vastandus ametlikule poliitilisele keelele. Ettekanne põhjustas elavat mõttevahetust ja küsimusi analoogsete tabude kohta tänapäeva Venemaal.

Venemaa Teaduste Akadeemia Antropoloogia- ja Etnograafiamuuseumi (Kunst-kamera) Ameerika osakonna juhataja Juri Berezkini laiahaardelise ettekande (*Three Tricksters: World Distribution of Zoomorphic Protagonists in Folklore Tales*) keskmes oli triksteri kui kindlate karakteristikutega zoomorfse tegelase kuju maailma eri rahvaste rahvajuttudes. Tuginedes omaloodud rahvaluulelis-mütoloogiliste motiivide leviala andmekataloogile (venekeelne tekstikogu on leitav interneti-aadressil <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/>), tõi Berezkin esile kolme zoomorfset triksterikuju – (1) rebane/šaakal/koiott, (2) jänes/küülik ning (3) ronk (vares) – leviku ja laenusuhted maailma folklooris. Geograafilise leviku kohta ilmnes näiteks, et rebasel/šaakalil pole konkurente kogu Euroopas, Ida- ja Lõuna-Siberis, Aasia kesk-, edela- ega lõunaosas, Põhja- ja Kirde-Aafrikas. Uues Maailmas on trikster-koiott levinud Põhja-Ameerika lääneosas ning trikster-rebane Kesk- ja Lõuna-Andides, Chakos ja Patagonias. Jänes on triksterina valdav suures osas Aafrikast ning Kagu- ja Ida-Aasias, laialt on ta levinud ka Põhja-Ameerika idaosas.

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur Mare Kõiva vaatles ja võrdles (ettekandes *Invented Sacrality*) Eesti nüüdisaegseid pühakohti, kirjeldades nende kultuuriliste vääris- ja pühapaikade mitmekesisust ja mõtestades nende paikade ümberhindamist Hobsbawmi ja Rangeri mõiste *leiutatud traditsioon* (*invented tradition*) (1983) abil. Kõiva tõi hilisajal leiutatud traditsioonidena muuhulgas välja pühendusega pingid, nt Haapsalus hiljaaegu tekkinud tava paigaldada Väikese viigi äärde Wiedemanni laureaaside pingid, millest üks kannab 2014. aasta maikuust Arvo Krikmanni nime.

Grazi Ülikooli slavistika instituudi professor Peter Grzybek tegi (ettekandes *Estonian Proverbs: Some Linguistic Regularities*) kvantitatiivlingvistilise analüüsiga katset vastata eesti vanasõnade tüübikorpuse põhjal küsimusele vanasõnade keelelisest organiseeritusest – kui pikk on vanasõna, kui pikad on vanasõnatekstis sõnad, kas sõnade pikkus sõltub vanasõna pikkusest, sõna tekstisisisest asukohast jne. Oma analüüsis toetus Grzybek Arvo Krikmanni juba 1967. aastal ilmunud artiklile eesti vanasõnade keelestatistikast kui ühele varaseimale ja silmapaistvaimale tööle selles vallas.

Turu Ülikooli professor Pekka Hakamies pidas väga isiklikku laadi muheda ettekande (*Meetings with Arvo Krikmann*), kirjeldades mälestuspilte, mis on teda ja juubilari ühendanud ühiste vanasõnaprojektide kaudu. Hakamies andis üksikasjaliku ajaloolise ülevaate Matti Kuusi initsiatiivil 1970. aastail alanud läänemeresoome vanasõnaprojekti

“Proverbia septentrionalia” (1985, andmebaas loodi aastal 2000) töökaigust, taustaks nõukogudeaegsed takistused, mis Soome ja Eesti teadlastel ületada tuli.

Władysław Chłopicki Krakówi Jagiellooni Ülikoolist analüüsis (ettekandes *Power of Metonymy*) metonüümiat ehk “metafoori väiksemat õde”, lähtudes kognitivistlike teoreetikute töödest (nt Günther Radden, Vyvyan Evans, Melanie Green). Esmalt viisandis ta metafoori ja metonüümi erinevused, võttes abiks mõisted *kael* ja *pea* – *kael* (metonüümia) loob ligipääsu *peale* (metafoor) –, seejärel osutas akadeemik Krikmanni töödele, et näidata metonüümi osatähtsust huumoriuurimises.

Teaduslikud ettekanded lõpetas üks sümposiooni aukülalisi – Vermonti ülikooli folkloristika ja germanistika professor Wolfgang Mieder (*Futuristic Paremiology: A Plea for the Study of Modern Proverbs*), kelle esinemine sisaldas manifesti tuleviku parömioloogiale. Moodne parömioloogia pole kuigivõrd tegelenud uusvanasõnade kogumise ja uurimisega. Üha olulisemale kohale tõuseb vajadus koguda ja analüüsida moodsaid vanasõnu (*modern proverbs*, eesti vasted nt *uusvanasõna*, *moodne vanasõna*). Muidugi on siin põhiprobleem (millega taas on oma uurimustes tegelenud ka juubilar) selles, kuidas leida ja avastada uusi vanasõnu, kui palju lihtsam on tuvastada vanu, mis on tuntud ja vanasõnaväljaannetes “raiutud”. Miederi arvates tuleks hakata süsteemselt tegelema moodsate vanasõnade korpuste loomisega, mis hoolimata IT-ajastu toest on keeruline ja ajamahukas.

Teadustöö ilma sõpruseta on vähe väärt. Vanad sõbrad, Vermonti ülikooli folkloristika ja germanistika professor Wolfgang Mieder ja Arvo Krikmann. Alar Madissoni foto 2014.

Juubilar Arvo Krikmann koos sümpoosioni korraldajate ja pühendusteose toimetajatega (vasakult esireas Piret Voolaid, Anneli Baran, tagareas Liisi Laineste). Alar Madissoni foto 2014.

Ettekannetele järgnesid raamatuesitlused. Anneli Baran, Liisi Laineste ja Piret Voolaid tutvustasid Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastuses ilmunud ingliskeelset artiklikogumikku *Scala naturae: Festschrift in Honour of Arvo Krikmann*. Alexandra Arkhipova esitles Peterburis ilmuva venekeelse teadusajakirja *Антропологический Форум* 21. numbrit, milles on austusavaldusena Arvo Krikmannile eraldi lühivormi- ja huumoripeatükk “Lippudest, draakonitest ja anekdootidest” (*О знаменах, драконах и анекдотах*). Sümpoosioni korraldasid Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond (uurimisprojekt IUT-2205) ja Eesti Teaduste Akadeemia. Ürituse koduleht, kust võib leida kava, asub interneti-aadressil <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2014/scalanaturae/>.

Piret Voolaid

Europhrasi konverents Pariisis

10.–12. septembrini 2014 peeti Pariisis Sorbonne'i ülikoolis Euroopa fraseoloogiauurijate ühenduse Europhras järjekordne konverents "Phraseology: Resources, Descriptive Studies and Computational Processing", mille korraldasid Pariisi 13 ülikoolist kaks: Sorbonne Paris Cité ja Sorbonne'i ülikool (Sorbonne Universités). Algselt Tuneesias toimuma pidanud üritus otsustati poliitiliselt ebaselgete aegade tõttu tuua üle Euroopasse. Konverentsi korraldustoimkonna eesotsas olnud Salah Mejri ja Ines Sfar esindavad Europhrasi prantsuskeelset uurijaskonda, kes on viimastel aastatel aktiivselt tegutsenud fraseoloogia-alaste ürituste korraldamisel. Sellest annab tunnistust, et alles mõne aasta eest toimus sealsamas Pariisis koostöös Europhrasiga parömioloogia-alane konverents. Organisatsiooni nimest hoolimata ei ole osalejateks üksnes Euroopa uurijad. Üha enam kohtab Europhrasi konverentsidel teadlasi mujaltki, sel korral näiteks Jaapanist, Taiwanilt, Brasiiliast, Nigeeriast, Egiptusest, Senegalist, Tuneesiast.

Seekordsel konverentsil peeti 183 ettekannet, sh 10 plenaarettekannet, ja korraldati kuus ümarlauda. Nagu ürituse pealkirjast nähtub, olid põhiteemadeks digitaalsed ressursid ehk tekstikorpused, andmetöötlus ja deskriptiivsed uuringud. Konverentsi programmi leiab ka internetist: <http://extranet-ldi.univ-paris13.fr/euphras2014/download/Programme-Euphras-2014.pdf>.

Üks keskseimaid arutlusteemasid oli fraseoloogia klassifitseerimine, st vastuse otsimine küsimusele, kuidas mitmepalgelist fraseoloogilist keelematerjali kõige hõlpsamalt ja mõistlikumalt kohelda. Raskusi valmistab juba ühtsete ja universaalsete kriteeriumide väljatöötamine, kuna fraseoloogiliste üksuste all mõistetakse väga erinevaid ühendeid. Ühe probleemina võib tuua püsivuse kriteeriumi suhtelisuse, mis määrab ka selle, kuidas koheldakse fraseoloogiliste üksuste variante. Ühine arusaam puudub ja tõenäoliselt ei saa seda kunagi olemagi, mida näitab ka vastavate arutluste kestvus, mis ulatub tegelikult juba aastakümnete taha. Eri koolkondadel on oma lähtekohad kujundlikkuse määratlemiseks ja sellest tulenevalt keeleainese analüüsimiseks. Deskriptiivsete uuringutega seoses sooviti sel korral juhtida tähelepanu asjaolule, et peamiselt on tegeletud sünkroonsete uuringutega, iseäranis diskursuseanalüüsi raames, ent üha rohkem suunavad uurijad oma tähelepanu diakroonilisele aspektile. Nii on see tulutoov grammatiseerumise ilmingu uurimisel, aga ka üldisemalt fraseoloogia uurimises. Seega on fraseoloogiauuringute keskmes endiselt teoreetilised ja metodoloogilised küsimused, mis ootavad lahendamist.

Kümnest plenaarettekandest kaks peeti inglise ja üks saksa keeles. Vanasõnauurimise *grand old man* Wolfgang Miederi ettekanne oli pühendatud ameerika esimestele naisfeministidele ja nende võimsale retoorikale, see kandis pealkirja *The Proverbial Rhetoric for Women's Rights by Elizabeth Cady Stanton and Susan B. Anthony*. Elisabeth Piirainen ja Dmitrij Dobrovolskij lahkasid oma esitluses *Idiom Motivation and Corpus Data* konkreetsete keelenäidete toel idioomi tõlkimise ja analüüsimisega seotud probleematiikat. Peter Blumenthal Kölni ülikoolist tutvustas ettekandes *Kombinatorisches Wortprofil und Phraseologieforschung* statistilist analüüsi saksa ajakirjanduskeeles toimunud muutustest, mis tulid esile 60 aastase vahega tehtud uurimustöös.

Foto 1. Sorbonne'i ülikooli peahoone. Anneli Barani foto 2014.

Foto 2. Sorbonne'i ülikooli peasissekäik. Anneli Barani foto 2014.

Peaasjalikult prantsuskeelsetes ümarlaudades keskenduti fraseologismide pragmaatikale, fraseodidaktikale, fraseoloogia tõlkimisele ja diakroonia aspektile fraseoloogias. Ainsas ingliskeelses arutelus *Computational Phraseology in Huge Linguistic Corpora: Tools, Methods and Perspectives*, mida juhtis Jean-Pierre Colson ning kus osalesid Adam Kilgarriff, Gloria Corpas-Pastor ja Ruslan Mitkov, vaeti suurte keelekorpuste haldamist, *Sketch Engine* olemust ja võimalusi rakendada seda fraseoloogilises uurimistöös, seesuguste süsteemide sobitamist fraseoloogiauurijate vajadustele tulevikus jm.

Kuulatud arvukate inglisi- ja saksa keelsete ettekannete põhjal tootsin siinkohal välja fraseoloogia-uurimises hetkel valitsevad suundumused ja aktuaalsemad teemad. Nendeks on keelekorpuste põhjal fraseoloogiliste ühendite väljaselgitamine ja analüüsimine, kahe või enama keele fraseoloogilise ainese võrdlev uurimine, nt somaatikal ja žestidel põhinevate väljendite põhjal, liitsõnad fraseoloogia osana ja nende leksikograafiline kohtlemine korpustes, fraseologismide roll (võõr)keeleõppes, fraseoloogiliste väljendite erisused ja sarnasused ajakirjanduses ja ilukirjanduses, fraseologismide visuaalsuse aspekt ja selle rakendused. Aasta-aastalt üha rohkem astub fraseoloogia-ühenduse konverentsidel üles noori alles doktoritööd kirjutavaid uurijaid, kes kasutavad oma uurimistöös peaasjalikult tänapäevaseid infotehnoloogia võimalusi ning esitlevad selle töö tulemusi. Seesugune suundumus kindlasti jätkub, seda enam, et tänavusel konverentsil valiti Europhrasile ka juhatus koos uue juhiga, kelleks sai dr Kathrin Steyer Mannheimi ülikoolist. K. Steyer on aktiivselt tegelenud eelkõige korpuspõhise leksikograafiaga, sh fraseoloogiaga, aga ka Euroopa Liidu komisjoni rahastatud projekti SprichWort-Plattform arendamisega.

Konverentsi raames toimus ka projekti *Widespread Idioms* kaastöötajate töötuba projekti juhi Elisabeth Piirainen juhtimisel. Arutati eri keelte idiomaatiliste vastete leidmise ja esitamisega seotud probleematikat, järgmiste küsitluskavade materjali ja küsitluste tulemina valmiva väljaande uute osade sisu ja ülesehitust. Projektile kaastööd tegevate fraseoloogide ring on lai ja peaaegu kõik Euroopas kõneldavad keeled on esindatud, oodatud on aga ka väiksemate keelerühmade esindajad.

Järgmine Europhrasi suursuuregumine leiab aset kahe aasta pärast Saksamaal, Trieris.

Anneli Baran

Konverents “Balkani ja Balti riigid ühinenud Euroopas: ajalugu, religioon ja kultuurid II” Sofias

1.–3. oktoobrini 2014 toimus Bulgaarias Sofias konverents “Balkan and Baltic States in United Europe: History, Religion, Cultures II”. Konverentsi korraldas Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Folklooriuuringute Instituut koostöös Etnograafia Muuseumiga (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, IEFSEM) ja see oli jätkuks 2008. aastal Folklooriuuringute Instituudi eestvõttel Sofias toimunud samanimelisele konverentsile ja sellel algatatud aruteludele. Ühtlasi oli see erinevate teaduste akadeemiate vaheliste koostööprojektide lõpptulemuste esitamise forum.

Interdistsiplinaarne konverents koondas erineva akadeemilise taustaga uurijaid, sõna said nt ajaloolased, politoloogid, sotsioloogid, etnoloogid, folkloristid, lingvistid. Eestit esindasid konverentsil folkloristid Eesti Kirjandusmuuseumist (Teaduste Akadeemia finantseeritava Bulgaaria-Eesti koostööprojekti eestvedaja) Mare Kõiva, Reet Hiimäe, Andres Kuperjanov, Liisi Laineste ja Piret Voolaid) ning Tallinna Ülikoolist Marju Kõivupuu. Ettekannete temaatika oli äärmiselt mitmekesine: ajalugu ja selle tõlgendused; religioon ja religioossete kogukondade paljus; kultuuri erinevad aspektid: traditsiooniline ja tänapäeva kultuur, kultuuripärand, subkultuurid jne; migratsiooni ajaloolised ja nüüdisaegsed dimensioonid; identiteedid ja nende teisenemine. Konverentsi kavaga on võimalik tutvuda internetis <http://www.balkanethnology.org/files/PROGRAMME.pdf>.

Konverentsi esimene sessioon “Ajalugu ja selle tõlgendused” keskendus ajalookäsitluse muutumisele avalikus diskursuses (poliitikas, rahvuslikus genealoogias, ajalooõpikutes ja mujal) ning algas Ilze Boldāne (Läti Ülikool) ettekandega “The Interpretation of Latvian History in the School Textbooks and Interviews”, milles ta andis ülevaate läti ajalooõpikute alates 20. sajandi esimesest poolest kuni tänapäevani ning võrdles seda eri põlvkondade nägemusega läti ajaloost ja koolikogemusest üldisemalt. Järgnesid kolm Bulgaaria IEFSEMi uurija ettekannet. Evgenia Troeva rääkis ajaloo taasloomisest kui rahvusliku genealoogia avaldusest (keskendudes eri pidustustele 20. sajandi Bulgaarias), mis toob kaasa žanrite segunemise ning kinnitab rahvuse järjepidevust ja identiteeti. Ivaylo Markov selgitas Makedoonia Vabariigis elava albaanlaste kogukonna näitel, kuidas Balkani regiooni etnilise identiteedi otsingud tõukuvad muuhulgas väga erinevatest ajaloonägemustest, mis omakorda põhinevad fragmentaarsetel ja vastuolulistel andmetel ajaloo ja kultuuripärandi kohta. Dimitar Atanassov kirjeldas ajaloo taasloomist institutsionaalsetes raamides – Kosovo muuseumis Pristinas –, kus esitatav visuaalne narratiiv on koondatud ümber minevikusümbolite ning tähtsal kohal figureerib USA kui lunastaja/päästja.

Istung “Postmodernsed identiteedid” tõi lavale neli täiesti erinevat, aga huvitavat sisesevaadet etnilise identiteedi problemaatikasse. Olga Brusylovska (Odessa Riiklik Ülikool) ettekande keskmes olid postkommunistlikud identiteedid ja nende transformatsioonid Balti (Poola) ja Balkani (Rumeenia) näitel. Ettekande raami moodustasid Hans Kohli ja Ernest Gellneri kontseptsioonid natsionalismist. Esineja kõneles kaht

tüüpi natsionalismist: lääne (Poola demokraatliku natsionalismi näide) ja ida (Rumeenia vähem demokraatlik näide) natsionalismist. Ettekandest ilmnes, et demokraatia ei elimineeri natsionalismi, vaid lubab selle asemel kõikvõimalike tunnete vaba väljendamisest.

Veneta Jankova (Šumeni ülikool) keskendus tatari vähemuskogukonna identiteedile Leedus ja asetas esiplaanile natsionalismi defineerimise võimalused keele ja religiooni kaudu. Arutelu toimus näiteks selle ümber, kas keele kadumine võiks anda põhjust identiteedi kadumisele või kas religioon on kõige tugevam identiteediside vähemusrühmale.

Edin Smailović Montenegrost andis siseringis olija ülevaate moslemite väljarändest Bijelo Poljest, Montenegrost Türki 20. sajandi jooksul ja näitas, kuidas see on kajastunud ka kogukonna enesemääratlustes. Mila Maeva (IEFSEM) esitas põneva statistikaga ettekanne töörandest Suurbritanniasse. Teine sama asutuse töötaja, Maria Galanova lähenes identiteedile Bulgaaria meedias kajastatud avaliku arvamuse kaudu ning võttis aluseks ühe väljaande lugejate kirjad, milles ilmnevad väga selged ja äärmuslikud stereotüübid Bulgaaria etniliste vähemuste (nt mustlaste, türklaste) kohta. Ühtlasi on võimalik kirjade abil kaardistada ka vähemuste etniliste esindajate stereotüüpset sotsiaalset staatust.

Paneel “Kultuur – traditsioonid ja innovatsioonid” hõlmas äärmiselt eriilmeliste kultuurinähtuste arenguid, fookusega tänapäevale. Leedu teadlane Rasa Račiūnaitė-Paučiulienė vaatles põhjalikele välitöödele tuginedes muutusi suhtumises abielusse ja perekonda 21. sajandil Bulgaarias ja Leedus. Irma Šidiškienė (Leedu Ajaloo Instituut) jälgis elukutsetega seotud tähtpäevade pidamist Leedus. Kultuuriliste paralleelide poolest pakkusid muuhulgas huvi usunditeemalised ettekanded. Reet Hiimäe rääkis tänapäevastest toiduga seotud uskumustest ja vaatles nende sarnasusi arhailisemale usundile omase maagilise mõtlemisega. Bulgaaria uurijad tõid omalt poolt mitmeid paralleele kohaliku toitumisteemalise usundiga. Evgenia Ivanova rääkis bulgaarlaste ja mustlaste maagiatriaditsioonist ja ka siin tõusid esile mitmed sarnasused Baltimaade pärimusega (näiteks kaitsemaagias, armumaagias). Svetoslava Toncheva vaatles Bulgaaria ja Kreeka tulevikuga seotud ennustusi. Petya Bankova rõhutas lastefolkloori kogumise ja uurimise vajadust. Läti teadlase Anete Karlsonē ettekanne traditsioonilisest käsitööst käivitas huvitava arutelu loovuse, innovatsiooni ja traditsioonilisuse vahelkordadest pärimuslike käsitööviiside puhul. Valeria Kolosova (Peterburi Lingvistiliste Uuringute Instituudist) kõneles bulgaaria etnobotaanilise ainese põhjal “karu” nimetamisest taimenimedes (esineb umbkaudu 300 taimenimes).

Rasa Paukštytė-Šaknienė (Leedu Ajaloo Instituut) analüüsis vaba aja veetmise kultuuri Leedu peredes aastail 2013–2014 Vilniuses korraldatud välitööde põhjal. Nõukogude ja praegusaja võrdluses esildus sooline aspekt (naiste ja meeste vaba aja veetmise erinevused).

Piret Voolaid ja Liisi Laineste (Eesti Kirjandusmuuseum) keskendusid interneti-uuringutele ja sotsiaalmeedia analüüsimisele. Voolaid vaatles 2011. aasta aprillis eesti meediaväljaannetes ja avalikkuses erakordset tähelepanu pälvinud dopinguskandaali järgset folkloori ja analüüsis olümpiavõitja kui müütilise kangelas representatsiooni internetis. Laineste analüüsis huumori meemilist levikut internetis.

Teise päeva plenaarettekannete blokis astusid üles Moskva uurija Viktor Šnirelman (Mikluhhho-Maklai nimeline Etnoloogia Instituut), uusreligioossete liikumiste tuntud käsitleja, kes tutvustas antikristuse ilmunisega seotud liikumisi, publikatsioone, neid

toetavaid usutegelasi ja poliitilisi jõudusid. Antikristuse ootusega on seotud väiksemad, ent agressiivsed rühmitused, kes lähtuvad konspiratsiooniteooriatest ja seostavad hukatuse motiive mh juutide ja teiste etniliste rühmadega. Esineja ettekannet ilmestasid kuulajate huvides tehtud ekskursid aja- ja kultuurilukku. Žilvytis Šaknys (Leedu Ajaloo Instituut) andis ülevaate Leedu kalendripühade sekulariseerumisest ja kujunemisest erinevate poliitiliste jõudude koosmõjus, uuema ainestiku puhul keskendus ettekandja linnakommetele, kuid kirikukalendri, riigipühade ja sekulaarsete pühade kolmikjaotus püsis. Vesselin Tepavitsarov (Sofia Kliment Ohridski Ülikool) iseloomustas Bulgaaria parteide vasak- ja parempoolseid vaateid.

Usundiga seotud paneelides astusid üles veel Richard Witt (Ateenast Kreekas), kes käsitles kristlusega lõimunud paganlikke elemente Balti- ja Balkanimaades. Aušra Kairaitytė (Leedu Ajaloo Instituudist) tutvustas koduseid jumalaema ja pühakute ikoone, pilte ja kujusid. Jonas Mardosa (Leedu Pedagoogilisest Ülikoolist), tutvustas ikoonilise Ristimäe kujunemist ja sinna 21. sajandil toimuvaid palverännakuid. Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov (Eesti Kirjandusmuuseumist) andsid ülevaate Eesti ja Bulgaaria palverännakute taastamisliikumisest ja Bulgaaria erinevat tüüpi pühapaikadest: õigeusu-, moslemi, juudi ja suuremate konfessioonide ühised pühapaigad, uusspirituaalsete liikumiste pühapaigad, megaliidid jt vanemad pühamud. Solveiga Krumina-Konkova (Läti Ülikoolist) tutvustas enesearenendamise veebikeskkondi, kui ühte religioossuse avaldust, Mario Marinov (Rila Neofüüdi nimelisest Edela-Bulgaaria Ülikoolist) arutles uute religioossete liikumiste ja ühiskonna sotsiaalse arengu seoste üle ehk Bulgaaria uusreligioossete liikumiste seisundi üle perioodil 1998–2008. Just viimast aastat seostas ta maailmale jaatavalt vaatavate liikumistega.

Oli ka mitmeid vägagi uudsete lähenemistega, intrigeerivaid ja vaieldavaid seisukohti, edasist arutlust vajavate teemade hulka kuulub nt Aleksandr Šapošnikovi (V. Vinogradovi nim Moskva Vene Keele Instituudist), kes vaatles geneetika, lingvistika, arheoloogia andmetel Balti ja Bulgaaria rahvaste glotto- ja etnogeneesi, röömustades nt eestlasi tõdemusega, et traaklastega on meil lätlastest ja leedulastest enam ühisjooni.

Kahjuks pole nii ulatusliku konverentsi kõiki ettekandeid võimalik valgustada, isegi nimetada saime vaid osa teemadest. Õhtuses programmis demonstreeriti dokumentaalfilmides traditsioonilise kultuuri unikaalseid külgi (sütelkõndijad; islami vanade pulmakommete taastamine jm).

Konverentsi üks olulisemaid tulemusi on kindlasti see, et korraldaja-institutsioon Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Folklooriuuringute Instituut (IEFSEM) tegi konverentsi lõpetuseks Balti ja Balkani teadlastele ettepaneku asutada selts, mille liikmeskond tegeleks interdistsiplinaarse uurimistööga, annaks välja temaatilisi artiklikogumikke ning korraldaks regulaarseid konverentse.

Reet Hiiemäe, Mare Kõiva, Liisi Laineste, Piret Voolaid

Neljas rahvusvaheline huumorikonverents Codognos

10. ja 11. oktoobril 2014 toimus Itaalias Codognos neljas huumoriuurimise konverents. Konverentsi korraldaja oli Daniela Marcheschi, kes on Carlo Collodi sihtasutuse (*Fondazione Nazionale Carlo Collodi*) asutaja ja tegelenud peamiselt huumoriga Itaalia lastekirjanduses. Konverents toimus Codogno linna toetusel ajaloolises hoones, ema Cabrini vaimses keskuses (*centro di Spiritualità Madre Cabrini*). Maja ise on tegutsev klooster, millest osa on välja ehitatud majutuseks, ürituste korraldamiseks jms; seal oli ringi liikumas nunnasid ja regulaarselt kutsus kell järjekordsele jumalateenistusele.

Tegu on tugeva ja kasvava uurijate võrgustikuga, kuhu kuulub sadakond teadlast ja mis keskendub Lõuna-Euroopa huumoripärandi uurimisele. Peamised riigid, kes selle konverentsisarja korraldamisega tegelevad, on Itaalia ja Hispaania. Selliste riikide domineerimise puhul on tavaline, et eelistatumateks teemadeks kujunevad kirjandus ja filosoofia – tõenäoliselt on see tingitud rikkalikust selleteemalisest kultuuripärandist ja üleüldisest huvist humanitaaria vastu.

Kuigi konverentsikutse järgi oli fookuses huumor kunstis, kirjanduses ja teaduses, räägiti kõige enam siiski kahel esimesel teemal. Osavõtjaid oli 45 ja nad esindasid kolmeteistkümnet riiki: Itaaliat, Portugali, Hispaaniat, Kreekat, Rumeeniat, Suurbritanniat, Zimbabwet, Ukrainat, Serbiat, Prantsusmaad, Vietnami, Iraani ja Eestit. Suurem osa esinejaid oli Lõuna-Euroopast (see peegeldus ka töökeelte valikus – inglise, itaalia, hispaania ja portugali keel –, aga sellegipoolest otsustasid paljud esinejad rahvusvahelise arusaadavuse huvides üles astuda inglise keeles).

Neli plenaarsessiooni olid jagatud mõtteliselt konverentsi põhiliste teemavaldkondade vahel kahele päevale. Esimene plenaaridest oli pühendatud (itaalia) kirjandusele ja seal võttis teiste hulgas sõna ka Daniela Marcheschi, kes rääkis 19. sajandi tuntud kirjaniku Carlo Collodi loomingust. See autor on meilegi tuntud puunuku Pinocchio looja. Marcheschi rääkis Collodi vähem tuntud loomingust – tema poliitilis-satiirilistest sõnavõttudest, näidenditest ja lühijuttudest, mis räägivad allegooria kaudu tema ajastu korruptsioonist jm poliitilistest probleemidest. Teise päeva õhtuses plenaarsessioonis, mis tegeles uuemate suundadega huumori uurimises, võtsid sõna William Louw, Min Ha Lo Cicero ja Liisi Laineste. Kuigi ettekanded olid pealtnäha erinevatel teemadel, tõsteti diskussioonis põnevalt üles nende kokkupuutepunkt: huumori “tõlgitavus” keelest keelde ja kultuurist kultuuri. William Louwi ettekanne rääkis huumori tõlgendamisest alltekstina. Ta väitis, et huumor on teksti nn kaasasündinud omadus ning selle olemasolu ja põhimehhanismi on võimalik märgata ja analüüsida arvuti abil (kaasautoriks selles osas Marija Milojkovic Serbiast, Belgradi ülikoolist). Laused, millel on sarnane loogiline vorm, osutavad teineteisele allteksti mõttes (tema näide: luulest nt John Butler Yeats *that is no country for old men => this is no x for y => this is no time to sit and wait*; kõnekäänud nagu *better x than y => better late than never, better late than pregnant* jm modifikatsioonid). Seega on tegu mehhanismiga, kus üks loogiline vorm, mitte enam niipalju sisu, osutab alltekstile, mis võib olla humoorikas. Sarnase teemaga tegeles ka Min Ha Lo Cicero, kes uuris originaalis humoorikana mõeldud lausekonstruktsioone (võime neid tinglikult kutsuda antivanasõnadeks) tõlkekirjanduses. Küsimusega, kuidas säilib humoorikas alltekst (või mitu) siis, kui huumoritekst / pilt jõuab internetti

ja see tõlgitakse või edastatakse suurele ja mitmekesisele globaalsele auditooriumile, tegeles minu ettekanne.

Kahest viimasest plenaarsessioonist üks rääkis antiikajast ja huumorist (esinejateks arheoloogid ja ajaloolased), nt Aristotelesest ja temaga seotud ikonograafiast / tema kujutamise viisidest kunstis ja kirjas. Teine oli pühendatud kreeka huumorile ning seal olid esinejaiks Thessaloniki ülikooli uurijad.

Ka paralleelsessioonides räägiti nii mõnestki huvitavast probleemist, kuid eelistatuks jäid siiski kirjanduse ja ajaloo teemad – nt Anna Ferrari ettekanne huumorist ja solvangutest kreeka ja rooma kirjanduses või Omar Coloru väga põnev ülevaade (huumorist ja) solvangutest hauainskripsioonidel ning pühendustekstides.

Mõtteid ja elavat arutelu tekitas ka Carmela Chateau ettekanne *From the Humour of Science to the Science of Humour*. Ta tõi näiteid huumorist teadusajaloos, mh selle kohta, kuidas teadusajalugu parodeeritakse. Kuivõrd ettekandja õpetab ülikoolis prantsuskeelsetele tudengitele akadeemilist kirjutamist, väitis ta, et tudengite akadeemiliste mõtete vormistamise juures mängib huumor olulist rolli, võimaldab üle saada hirmust ja liigsest aukartusest varemkirjutatu või -avaldatu osas ja annab vajaliku distantssi, et kirjanduse üle kriitiliselt järele mõelda. Tema põhisõnumiks oli seega, et õppida saab oluliselt kergemini läbi huumori. Huvitav küsimus, mille ta lõpus püstitas, mõtiskles selle üle, et kas paradigmavahetust teaduses saadab huumor – hakates nägema asju teise nurga alt, tekib vajadus naeruvääristada seda, kuidas enne asju nähti.

Konverentsiga samaaegselt toimus ka mitmeid kultuuriüritusi, nt raamatuesitlusi (eelmise huumorikonverentsi toimetised; D. Marcheschi toimetatud ja eessõnaga varustatud C. Collodi jutukogumik) ja karikatuurinäitus “EXPO 2015: Food”, asukohaks vana haigla (*Vecchio Ospedale Soave di Codogno*).

Järgmine, viies Lõuna-Euroopa huumoriuurijaid ühendav konverents toimub Lõuna-Prantsusmaal Dijonis.

Liisi Laineste

Natalia Ermakov kaitses doktoritöö Ersa itkudest

15. oktoobril 2014 kaitses Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi doktorant Natalia Ermakov doktoritööd *Эрзянские причитания: традиции бытования и современное состояние / Ersa itkud: traditsioonid ja tänapäev*.

See väitekirj on esimene põhjalikum käsitus itkužanri ajaloost ja rollist ersa traditsioonilises kultuuris konkreetse piirkonna – Mordva vabariigi Ardatovi rajooni – pärimuse ainetel. Olles ise traditsiooni keskel kasvanud, on Natalia Ermakovil olnud suurepäraseid eeldused materjali kogumiseks ja interpreteerimiseks. Ta toob väga huvitavaid tähelepanekuid itkude jäädvustamise usundiliste tabude kohta ning kirjeldab ehedas situatsioonis ja kombestikust eraldi esitatud itkude erinevusi.

Oma uurimuses tugineb Natalia Ermakov nii materjali interpretatsioonile kui ka kontekstianalüüsile, lähtudes erinevaist uurimismeetodeist. Kasutatakse nii žanrilist, semantilist kui ka temaatilist itkude analüüsi. Uurimust peetakse aktuaalseks eriti seetõttu, et mordva kirjalik kultuur on noor ja suuline pärand seetõttu kultuuri oluline osa, samas on itkutraditsioon hääbumas. Tema 54 informandist 49 on ersad ja 5 mokšad, valdavalt vanemad naised, aga ka 5 meest. Osa neist elab Eestis. Lisaks on uurija hankinud materjali perioodikast, kirjandusest, arhiivimaterjalidest ja internetiallikatest.

Autor käsitleb nii mordva itkude uurimise ajalugu kui ka ühisjooni teiste soome-ugri rahvaste itkutraditsiooniga. Nii matuste kui ka pulmade puhul on tegemist siirderiitustega, mille tõttu on nii neis kombestikes kui ka itkudes eri rahvastel palju sarnast.

Rääkides itkust kui folkloorižanrist märgib autor, et iga itk on unikaalne, itkeja loob traditsioonilisi elemente kasutades igakord ainulaadse teose. Itkudel on maagiline, psühholoogiline, sotsiaalne, tavandiline ja kunstiline funktsioon. Kuigi viimane pole peamine, on kunstilisel kujundlikkusel itkude struktuuris oluline osa. Poeetiliste kujundite hulka kuuluvad epiteedid, personifikatsioon, alliteratsioon, sünonüümilised kordused. On märkimisväärne, et osa itkude vormitunnustest on eriomased ka läänemeresoome itkudele ja regilauludele (*resp.* kalevalamõõdulistele lauludele), nagu alliteratsioon ja sünonüümiline parallelism. Itkude üldisem tunnus on monoloog.

Viidates erinevatele soome-ugri rahvaste muusikauurijatele, tõdetakse, et rida itkude arhailisi muusikalisi jooni on soome-ugri rahvastele ühised. Seejuures on igal rahval kujunenud oma iseärasused.

Peatükis "Ersa itkude arhailised komponendid mordvalaste tavandikultuuri uurimise allikana" analüüsitakse vara-ajaloolisi, sugukondlikke jooni, mis on säilinud eriti rituaalses matustekompleksis. Siin kirjeldatakse mh väga huvitavaid matusekombeid, kus imiteeritakse varalahkunud neiu või noormehe elus realiseerumata pulmi, kasutades "asendajat". Arhailised jooned on ka ohvrid majahaldjale jm. Tutvustatakse ka rahvusvahelist kommet – pruudipärja edasiandmist järgmisele potentsiaalsele pruudile. Paralleelina võiks märkida, et eesti pulmades on kasutatud selles funktsioonis uuemat saksalaenulist pruudipärja laulu, kuid näiteks Kihnus on vana tava, mille kohaselt pruut andis edasi sümboolselt oma pearäti veimevakast nooremale õele.

Omaette peatükis analüüsitakse traditsioonilisi elemente ja muutusi itkutraditsioonis Ardatovi rajooni külade materjali põhjal. Märgitakse, et tänapäeval on vanad

matusetavad seostunud uutega, kuid siiani püsib uskumus, et lahkunud, kelle matuserituaale pole täidetud, võivad muutuda "ohtlikeks surnuteks".

Itkudes segunevad leinamotiividega religioossed motiivid, milles omakorda segunevad eelkristlikud (ersade muinasjumaluste poole pöördumised) kristlikega ning vanad matusekombed kiriklikega. Meenutatakse pöördelisi momente inimese elus. Tõstetakse esile peielauda kui matusetseremoonia olulist osa. Rituaalsed toidud on puder, mesi, pannkoogid jm, rituaalne jook on õlu. Kuna usutakse elu jätkumist pärast surma, tuuakse spetsiaalseid toite surnule. Väitekirjas osutatakse võrdlevalt, et haudadel söömine on säilinud ka setudel.

Eraldi alapeatükk käsitleb esivanematekultust, mh seoses 40päevase mälestamise perioodiga. Selle aluseks on usk hauatagusesse ellu ja sellesse, et lahkunud esivanemad võivad mõjutada elavate käekäiku. Sama on olnud eestlastel jt rahvastel. Kultusega on seotud erilised palved ja ohverdamised.

Viidatakse ka mordvalaste ja maride iseloomulikule kirstule, millesse jäetakse üks või mitu ava, mille kaudu lahkunud hing võis tulla maa peale. Osutatakse, et palve jätta hauda pilu või aken kontakti säilitamiseks surnuga esines ka karjalastel ja setudel. Võib lisada, et viiteid sellele leidub ka Võrumaa lauludes. Arvatavasti on tegemist väga ürgse, eelkristliku soome-ugri ühisjoonega.

Eraldi käsitletakse pulmakombeid ja -itke. Mordva pulmades itkesid peale mõrsja ka ta ema, sõbratarid jt sugulased. Mõrsjal võis olla asendaja, kui ta polnud võimeline ise itkema. Nii oli see ka setudel, kuid viimastel osales mõrsja ise kooris.

Väitekirjas kirjeldatakse pulma üksikuid etappe (kosjad, pulmadeks valmistumine ja pruudisaun) ning mõrsjaitke nendega seoses. Mõrsja pulmaeelse saunaskäigu aluseks oli usk vee puhastavasse jõusse ja saunaskäimise maagilisse mõjusse. Mõrsja tänas oma itkuga sauna haldjat. Paralleelina võib märkida, et Eestis on pulmasauna relikt säilinud vaid Kihnus pulmanaljana, Karjalas ja Ingeris on aga mõrsja rituaalne saunatamine enne pulmi olnud kasutusel kauem. Mordva mõrsja itkeb kodust lahkumisel lähisugulastele. Itkudes esineb esivanematekultuse motiive ning paralleelina viidatakse Eestiski levinud kombele, kus mõrsja itkes või laulis surnud vanematele nende haul. Mordva mõrsjaitkudes tänatakse ka paganlikke jumalaid, kellelt loodetakse abi edaspidises elus.

Huvitavad kombed seostuvad troitsapäevaga, kus aasta jooksul abiellunud naised heitsid tiiki oma pärjad, millest alates neid loeti abielunaisteks. Itke enam ei esitatud. Töös räägitakse ka pruudi riietest. Paraku ei selgu, kas mordva pruudil olid olemas semantilise tähendusega riided või ehted enne ja pärast abielunaise staatuse omandamist.

Kokkuvõttes märgib autor, et pulmades leidsid aja jooksul aset muutused, kusjuures osa kombeid säilis endisel kujul koos vastavate uskumustega, osa kaotas esialgse tähenduse, ent säilis rituaalse elemendina, osa aga muutus pulmanaljaks.

Eraldi vaadeldakse nekruti- ja soldatiitke, mis olevat tekkinud juba enne sõjaväeteenistuskohustuse kehtestamist Peeter I poolt 1699. aastal. Kahjuks ei maini autor varasemaid sõdu, milles mordvalased on osalenud.

Nekruti ja soldatiitkudes esineb palju sarnasust surnuitkudega. Nekrutiitkudes ja noormeeste kodunt ärasaatmise tavades kajastuvad sotsiaalsed ja poliitilised olud. Ka ilmneb neis vene mõjusid. Autor tsiteerib üht populaarset venekeelset laulu, mida olevat lauldud 1970. aastatel: "*Последний нынешний денечек...*" jne. Laul pärineb tegelikult Esimese maailmasõja ajast ja oli populaarne ka eesti sõdurite seas. Itkude traditsioon aktualiseerus seoses iga uue sõjaga, kuhu mordva noormehi on saadetud. Viimati olid

sellisteks Afganistani ja Tšetšeeni sõda. Loodetavasti ei too ajalugu edaspidi mordvalastele uusi põhjusi nende renessansiks.

Kõrvuti tavandiitkudega olid levinud tavandivälised itkud. Neis kajastuvad inimeste isiklik saatus ja eluraskused ning neis on ühendatud paganlikud kombed ja uskumused, õigeusu mõjud, ümbritseva tegelikkuse kajastused, keelespetsiifika ja põlvkondade järjepidevus. Võib nõustuda autori arvamusega, et need tekivad vaid sellistes kultuurides, kus olid olemas ka tavandiitkud.

Järeldustes nenditakse, et itkud on oluline osa mordvalaste kultuurist, lisaks kannavad need ka etnilist identiteeti ja ühendavad kogukonda ning rahvust. Surnuitkud elavad tänaseni, itkutraditsiooni peamised kandjad on külates elavad vanemad naised. Nekrutiitkud on aktualiseerunud kriitilistel perioodidel. Pulmaitke enam ei kasutata. Perekonناسündmusi tähistatakse nüüd kohvikutes ja restoranides. Vanade tavade ja itkude taandumise põhjustena nähakse naaberrahvaste mõju, ühiskonna sotsiaalmajanduslikku arengut ja õigeusu mõju. Tavandilaulude asemel lauldakse nüüd nii vene- kui ka mordvakeelseid seltskonnalaule, tantsitakse välismaa muusika saatel. Kultuuri muutuste põhjuseks peetakse ka järsult kasvanud linnastumist alates 1990. aastatest ja üldist globaliseerumist.

Natalia Ermakov toob esile kolm tavandite muutumise suunda: tagasipöördumine vanade tavade poole (surnuitkud), moderniseerumine (itkude kasutamine laval ja muudes uutes vormides väljaspool rituaali, mis vanasti oli tabu) ning kadumine (pulmaitkud on peaaegu kadunud ka külates). Omakultuuri säilimise soodustamiseks peetakse vajalikuks emakeele ja omakultuuri õpetamist nii koolides kui lasteaedades ning maarahva kultuuri toetamist. Ühe võimalusena nähakse vana pärimuse kasutamist kaasaegsetes harrastusrühmades ja professionaalses kultuuris – teatris, kontsertidel jne.

Väitekirj pakub suurt huvi just rohke autentse empiirilise materjali tõttu, mida selles kirjeldatakse, interpreteeritakse ja mõtestatakse. Huvitavaid nüansse lisab autori isiklik kuuluvus uuritavasse kogukonda, mis suurendab ka järelduste usaldusväärsust. Samas on ta osanud end distantseerida uurijana, sidunud empiirilisi allikaid teoreetilise kirjandusega ning toonud paralleele ka eestlaste jt rahvaste kultuurist. Edaspidi oleks perspektiivne kõrvutada mordva itkutraditsiooni ja pulmakombeid põhjalikumalt karjalaste, vadjalaste ja isurite vastava materjaliga, kus paralleele leidub enamgi kui eesti aineses.

Töö pakub palju uut, huvitavat ja väärtuslikku teavet igale folkloristile ja naaberteaduste esindajale, eriti aga rahvausundi, kombestiku ning itkude uurijale. See on hindamatuks allikaks omakultuuri tundmaõppimisel ja väärtustamisel igale mordvalasele.

Ingrid Rüütel

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

25. septembril pidas Tuulikki Kurki (Ida-Soome ülikool) ettekande “Borders and Cultural Studies”. Tutvustati ka kaht uut väljaannet: *Folklore* (58) erinumbrit *Eesti ja läti folkloristide ja etnoloogide uurimusi Siberi rahvuskaaslastest* (külalistoiimetaja Anu Korb) ja *Imemuinasjutud 2* (Eesti muinasjutud I:2, koostajad Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan).

23. oktoobril toimus igaaastane kogumiskonverents. Selleaastase konverentsi üldteema “Kehalisus ja tunded välitööde kontekstis” küsis, kuidas mõjutavad välitööde kulgu uurija ja uuritava kehalisus, tunded ja meelelised aistingud ning kuidas selliseid andmeid dokumenteerida ning hilisemasse teadustöösse kaasata. Konverentsi ettekanded võis jaotada tinglikult kolme rühma vastavalt sellele, kas keskendutakse tunnetele, kehalisusele või erinevatele meeltele. Kõiki kolme temaatilist rühma ühendab arusaam vajadusest uurija ja uuritava suhete ümberhindamiseks. Konverentsi järel esitles Ingrid Rüütel uut väljaannet: CD ja DVD “Saaremaa rahvamuusikat ja kombeid”.

20. novembril esines Laura Siragusa (Tartu ülikool, Aberdeeni ülikool) ettekandega “Language sustainability and healing oral practices: Vepsian puhegid”.

Katre Kikas

Eesti Rahvaluule Arhiivis

Juulis, augustis, septembris, oktoobris ja novembris olid Mari-Ann Remmel ja Jüri Metssalu Muinsuskaitseameti tellimusel välitöödel Saaremaa, Läänemaa, Harjumaa, Raplamaa, Järvamaa ja Viljandimaa looduslikes pühapaikades, et määrata mälestiste piire.

8.–12. juulini osalesid Kaisa Kulasalu ja Mari Sarv Šveitsis Lausanne’s digitaalhumanitaaria maailma aastakonverentsil “Digital Cultural Empowerment” (Digitaalne kultuurikiirendus), ettekandega “Digital Humanities in Estonia: Digital Divide or Linguistic Isolation?” (Digitaalhumanitaaria Eestis: digitaalne või keeleline lõhe?).

17. juulil esines Helen Kõmmus Kärldas Hiiumaa muuseumis ettekandega “Iiu Leigri jalajälgedes. Hiiumaa vägilasmuistendite tegelaste jäljed rahvaluulearhiivis, elavas pärimuses ja Hiiumaa maastikul”.

22.–31. juulini tegi Jüri Metssalu arheoloogilisi uuringuid Juuru kirikuaia lõunavärrava ümbruses.

8. augustil rääkis Valdo Valper Osulas 26. Kaika suveülikoolis Osula kandi vanarahva juttöst.

9. augustil esines Mari Sarv Kihnu tantsupäeval ettekandega Kihnu regilaulutraditsioonist eesti regilaulu taustal.

23. augustil osales Ingrid Rüütel Saaremaa laulumeistrite, tantsude ja kommete filmimisel – Saarte pärimuspäevade vaimse pärimuskultuuri seminaril.

26. augustil osalesid Eesti mäluasutuste suveseminaril Mari Sarv ja Risto Järv; Mari Sarv esines ettekandega “Digitaalhumanitaaria ja mäluasutuste roll selle arendamisel”.

30. augustil viisid Mari Sarv ja Timo Kalmu Lüganuse rahvamajas läbi Lüganuse regilaulude teemalise koolituspäeva.

1. septembril tutvustas Kaisa Kulasalu mängude veebiväljaande “1001 lastemängu aastast 1935” (<http://folklore.ee/ukauka/arhiiv/>) Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna avaaktusel.

11. septembril esines Jüri Metssalu Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade loengukursusel ettekandega looduslike pühapaikade uurimise allikatest.

18. ja 19. septembril esines Anu Korb Tallinna Ülikooli ja Eesti Diasporaa Akadeemia korraldatud pagulaskonverentsil “70 aastat suurpõgenemisest” ettekandega “Kaotatud kodud. Venemaa eestlaste lood Teise maailmasõja-aegsest sundevakueerimisest ja kohanemisest uute oludega”.

27. septembril Jaanika Hundi eestvedamisel osalesid teadlaste ööl kirjandusmuuseumis folkloristika osakonna ja ERA töötajad.

28. ja 29. septembril Narvas toimunud XVII Eesti muuseumide festivalil pälvisid muuseumimeene auhinna EMMA Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalide põhjal valminud lugemiskaardid “Head Eesti muinasjutud” (koostanud Risto Järv, Inge Annom, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan, Reeli Reinaus) ning “Head Eesti mõistatused” (koostanud Piret Voolaid folkloristika osakonnast), väljaandja OÜ Loovhoog koostöös Kirjandusmuuseumiga.

Septembris, oktoobris ja novembris pidas Jüri Metssalu loenguid Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia pärimuspraktika kursusel.

1. oktoobril esines Kaisa Kulasalu ettekandega “Das Herrenhaus als estnischer/deutschbaltischer Erinnerungsort” Tartu ülikooli saksa filoloogia osakonnas germanistika sügiskooli “(Deutschsprachige) Literatur im historischen Baltikum – eine literaturwissenschaftliche Spurensuche” tudengitele.

1.–4. oktoobrini osales Jüri Metssalu Gruusias Zugdidis ISFNri Belief Narrative Networki konverentsil “Nature Spirits: Continuity and Change” ettekandega “Beings of Natural Sacred Sites: The Example of 5 Estonian Parishes”.

9. oktoobril esitleti Tartu Ülikooli Kunstimuuseumis ERA ja TÜ rahvaluule osakonna koostöös valminud väljaannet *Imemuinasjutud 2*. Kõnelesid koostajad-toimetajad Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan ja Inge Annom ning TÜ professor Urmas Sutrop. Muinasjutte luges ja vestis Merle Jääger.

15. oktoobril oponeeris Ingrid Rüütel Tallinna Ülikoolis Natalja Ermakovi doktoritööd "Ersa itkud: traditsioonid ja tänapäev".

16. oktoobril tutvustas Jüri Metssalu Raplas hõimupäevadel Eesti looduslikke püha-paiku ja Rein Marani filme "Hiite lummus" ja "Looduslikud pühapaigad Eestis".

17. oktoobril rääkis Ingrid Rüütel Haljalas pärimuspäeval "Virumaa on virulaste hoida" Virumaa regilaulude ajaloolisest ja mütoloogilisest taustast ning Jaanika Hunt esines teemal "Suulise pärimuse kogumine ja säilitamine".

19. oktoobril pidas Ingrid Rüütel Eesti Naislaulu Seltsi 20. aastapäeva kõne Estonia kontsertsaalis.

23. oktoobril esitles Ingrid Rüütel CD ja DVD komplekti "Saaremaa rahvamuusikat ja kombeid" (Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist, 8) Tartus kirjandusmuuseumis ARSi konverentsil "Kehalises ja tunded välitööde kontekstis".

23. oktoobril esines Mall Hiimäe Taevaskojas Võro Instituudi konverentsil "Aeg läänemeresoome keeltes" ettekandega "Võrumaa ajaarvamise erijooni".

20.–24. oktoobrini osalesid Riias Läti Rahvaluule Arhiivi 90. juubelile pühendatud konverentsil "Mapping Disciplinary History: Centers, Borderlands and Shared Spaces in Folkloristic Thought" Kaisa Kulasalu ettekandega "From the Estonian Folklore Archives to the Folklore Department of the State Literary Museum: Sovietization of Folkloristics in Late Stalinist Estonia", Anu Korb ettekandega "On Supervising Collectors of Estonian Folklore in the Soviet Period", Ave Goršič ettekandega "August Martin as a Correspondent of the Folklore Archives", Mari Sarv ettekandega "Folklore and Nationalism in the 21st Century" ning Risto Järv ettekandega "Drawing and Transgressing Boundaries in Fairy Tale Publications".

24. oktoobril viis Jüri Metssalu Tartu Ülikooli Narva Kolledžis läbi Ida-Virumaa noortele suunatud koolituse "Mis on kohapärimus?".

25. oktoobril toimus Jüri Metssalu juhtimisel Härglas, Maidlas, Heldas ja Höredal kolmas Juuru kihelkonna pärimusmatk.

27. ja 28. oktoobril korraldasid Kaisa Kulasalu ja Mari Sarv seminari "Eesti digitaalhumanitaaria A° 2014: infotehnoloogiline innovatsioon humanitaarteadustes ja -hariduses". Esinesid Kaisa Kulasalu (Rahvusparkide mälumaastike kaardirakendus balansseerimas rahvaväljaande ja uurimiskeskonna vahel) ja Mari Sarv (Võrgustikuanalüüs humanitaarteaduste meetodina). Seminaril oli kokku üheksa ettekannet, kus tutvustati mitmesuguseid digitaalhumanitaarseid projekte ja uuringuid. Seminari teisel päeval toimus kaks õpituba, üks korpuste kasutamisest uurimistöös ning teine RTI pildistamisest. Samas esitleti 2013. aasta seminari projektitutvustuste kogumikku (<http://www.folklore.ee/dh/dhe2013/>). Seminari ja kogumiku väljaandmist toetas Eesti Kultuurkapital.

28. oktoobril esines Mall Hiimäe Lääne-Virumaa raamatukogutöötajate seminaril Rakvere keskraamatukogus ettekandega "Vaimujutud trükisõnas ja rahvapärimuses"

ning Viru Instituudi seminaril Lääne-Virumaa haridus ja kultuuritöötajatele TLÜ Rakvere kolledžis ettekandega “Üleloomulikud vaimolendid rahvapärimuses”.

31. oktoobril esines Ave Goršič ettekandega “A Scholarly Historical Retrospect: Collecting Folk Medicine in Estonia Before the 21st Century” sümposiumil “Plants as Medicine, Herbs as Culture – Ethnobotany, History and Pharmacology”, mille korraldas Jyväskylä Ülikooli ajaloo ja etnoloogia osakonna dotsent PhD Susanna Niiranen.

31. oktoobril esines Valdo Valper Tõutsi külas Kappermäe seltsimajas ettekandega “Kohapärimus ja ideoloogiad. Välitööd Otepää kihelkonnas 2014. aastal”, kajastades piiriülese programmi Est-Lat-Rus projekti “Arheoloogia, võim, ühiskond: Koostöö arheoloogiapärandi kaitseks” raames tehtut.

1.–3. novembrini osales Jaanika Hunt Prahas 11. rahvusvahelisel konverentsil “Making Sense of: Suffering, Dying and Death” ettekandega “Vampire and Zombie Boom in Estonian and Western Youth Culture”.

3. ja 4. novembril esines Mari Sarv ettekandega “Don’t Tell Such Things Outside Your Family: Divergence of Family Stories In- and Outside the Family” EKLA korraldatud konverentsil “Family History: Facilitating Intergenerational and Intercultural Exchange”.

8. novembril osales Jüri Metssalu juhendajana Viljandi vanalinna pärimuse kogumise laagris.

10. novembril esinesid Mall Hiemäe ja Jüri Metssalu kirjandusmuuseumis Ida-Virumaa noortele ERA tegevust ning Eesti pärimuskultuuri tutvustavate loengutega.

14. novembril käisid Mairi Kaasik ja Inge Annom Seto XX muinasjutupäeval Mikita-mäe vallamajas, kus osalesid žüriina.

21. novembril pidas Janno Simm Võnnu kultuurimajas loengu põhja-hantidest ja näitas filmi “Sügis Obi jõel”.

25. novembril pidas Jüri Metssalu Viljandis Omakultuuriakadeemia loengusarjas “Utoopia?” loengu “Kohapärimus – utoopiline uurimisala?”.

26. ja 27. novembril korraldasid Janika Oras ja Taive Särg regilaulukonverentsi “Regilaulu teisenemised ja piirid / The Transformations and Borders of regilaul”. ERAt esindasid Mari Sarv (Regilaulumaaailma suhtlusvõrgustikud), Liina Saarlo (Regilaulujaht Alutagusel. Rahvaluulekogumisest Ida-Virumaal 1950. aastatel), Kristi Salve ja Janika Oras tegid ühisettekande (Veel üks katse mõista värsikesi), Ingrid Rüütel (Regivärsitunnustega laulud Saaremaal 20. sajandi alguses), Helen Kõmmus (Regilaul Hiiumaal: säilitav siirdumine ja dünaamiline teisenemine), Andreas Kalkun (Seto naiste laulud väljarändamisest. Suuline ajalugu ja poeesia) ning Taive Särg (Regilaulu ‘vägi’. The ideas about power of regilaul and their associated rhetorics in the context of New Age / Regilaulu vägi. Regilaulu mõju ja sellega seotud retoorika uue vaimsuse kontekstis). Esitleti Anu Korbi koostatud veebiväljaannet “Siberi eestlaste laulud” (Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist, 5).

28. novembril esines Jüri Metssalu Valga muuseumi kodu-uurimispäeval ettekandega "Kohapärimuse uurimise allikatest".

28.-29. novembril esines Aado Lintrop ettekandega "Mythologie des Khantys dans le contexte de la mythologie des Ougriens de l'Ob" Pariisis INALCO konverentsil "Journées khantyes".

Et teadvustada ja tutvustada rahvaluulekogudes olevaid materjale, on ERA juba mitu aastat saatnud sotsiaalmeediasse iga päev ühe killukese (Facebookis Eesti Rahvaluule Arhiivi lehel <http://www.facebook.com/rahvaluulearhiiv>; twitteris @eratera). Sel suvel käivitasime twitteris ka eraterade ingliskeelse paralleelvoo @eragrains, et tutvustada Eesti Rahvaluule Arhiivi ja selle kogusid populaarses vormis ka ingliskeelsele avalik-kusele.

Ave Goršič

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

8.–22. juulini viibisid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Eesti Bulgaaria koostööprojekti raames Bulgaaria kaguosas välitöödel (kloostrite, matusepaikade ja pühapaikade jäädvustamine jm).

21.–27. juulini ja **24.–30. augustini** viisid Renata Sõukand ja Raivo Kalle Saaremaal Eesti Keel ja Kultuurimälu II projekti EKKM14-300 raames läbi taimepärimuse kogumise välitööd. Etnobotaaniliste välitööde raames intervjueeriti 57 inimest, lindistatud intervjuusid kogunes umbes 35 tundi, lisaks ligi 200 lehekülge välitöö märkmeid. Taimede tuvastamiseks on kogutud 150 taimenäidist. Välitööd hõlmasid kogu Saaremaa.

31. juulist 3. augustini osales Tõnno Jonuks Tallinnas Euroopa Sotsiaalanthropoloogia Ühingu (European Social Anthropology Association) konverentsil, kus korraldas koos Iain Edgariga (Durham) sessiooni "The Edgy Northern European Imaginaries: Cultural Identity Through the Looking Glass of Fabulous Ancestors and Ludic Realities".

2. augustil osalesid Renata Sõukand ja Raivo Kalle Põlvamaal Kanepi vallas Mesipuu talus perepäeval "Rehepapi 7 ametit". Raivo Kalle viis läbi kaks jalutuskäiku looduslike toidutaimede tutvustamiseks ja Renata Sõukand taimede maitse mälu töötoa.

17. augustil osalesid Renata Sõukand ja Raivo Kalle Raadil Eesti Rahva Muuseumi perepäeval "Kunksmoori päev", kus nad rääkisid looduslikest puuviljadest ja marjadest ja viisid läbi taimede maitse mälu töötoa.

18. augustil toimus Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemias sümposium "Scala naturae: Symposium in Honour of Arvo Krikmann's 75th Birthday". Rahvusvahelise nõupidamisega tähistati Eesti ühe mitmekülgsema ja viljakama folkloristi, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteaduri ja Eesti Teaduste Akadeemia liikme Arvo Krikmanni juubelit (sümposiumi koduleht <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2014/scalanaturae/>). Mare Kõiva tegi ettekande "Invented Sacrality"; Anneli Baran, Liisi Laineste ja Piret Voolaid

esitlesid juubilari auks välja antud kogumikku *Scala naturae: Festschrift in Honour of Arvo Krikmann*.

20.–22. augustini osales Katre Kikas Helsingis konverentsil “Reading and Writing from Below: Exploring the Margins of Modernity”. Ta pidas ettekande “Writing the National, (Re)Writing the Local: Estonian Folklore Collectors in Search of Their Local Identity”.

9. septembril esitles osakond kirjandusmuuseumis Piret Paali koostatud raamatut *Halltöbi*, mis ilmus rahvaluule suursarjas “Monumenta Estonia Antiquae”. Teose koostamist ja väljaandmist toetasid Haridus- ja Teadusministeeriumi riiklik programm Eesti keel ja kultuurimälu, sihtfinantseeritav teema SF0030181s08, uurimisprojekt IUT-2205, Eesti Kultuurkapital ja Rahvuskultuuri Fond.

10.–14. septembrini osales Tõnno Jonuks Istanbulis Euroopa arheoloogiaühingu (European Association of Archaeologists) aastakonverentsil, kus esitas koos Eve Rannamäega (TÜ) posterettekande “Animals for Pendants – Teeth and Claws Used for Pendants in Estonia”, korraldas koos Ester Orase (Cambridge), Martti Veldi (Leiden), Tiina Äikäsi (Oulu) ja Marte Spangeniga (Stockholm) sessiooni “Sacred Nature – Site Biographies, Research, Ethics” ning pidas Ester Orase (Cambridge) ja Martti Veldiga (Leiden) ettekande “How to Measure Holiness? Evaluating Natural Sacred Sites in Estonia”.

25. septembril viis Raivo Kalle läbi looduslike toidutaimede koolituse Rakvere Ametikooli õpetajatele.

25.–27. septembrini osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Innsbruckis Rahvusvahelise Etnograafia ja Folklooriühingu (SIEF) rituaalse aasta töörühma aastakonverentsil “Magic in Rituals and Rituals in Magic” ettekandega “The Moon, Astronomic Objects and Symbolic Rites in 20th Century Healing Strategies”.

26. septembril tutvustas Reet Hiimäe teadlaste ööl terviseennetuslikku kaitsemaagiat.

26. septembril osales Renata Sõukand Saaremaal teadlaste ööl loenguga gümnasistidele, viis läbi seminari bioloogia eriklassiga ning loeng-degustatsiooni teetaimedest täiskasvanutele.

1.–3. oktoobrini osalesid Reet Hiimäe, Mare Kõiva, Andres Kuperjanov, Liisi Laineste ja Piret Voolaid Sofias rahvusvahelisel konverentsil “Balkan and Baltic States in United Europe: History, Religion, Culture II”. Reet Hiimäe tegi ettekande toiduga seotud uskumustest (Food and Magical Thinking: Dietary Ways to Protect the Body and the Self), Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov tänapäevastest pühapaikadest (Sacred Places – the Destinations of Travels and Pilgrimages), Liisi Laineste internetihumorist (Social Memory, Internet Humour and Sharing: Central Cultural Logic of Web 2.0) ja Piret Voolaid sotsiaalmeedia reageeringutest 2011. aastal alanud dopinguskandaalile (Our Olympic Winner and Doping Lore: Constructing a Culture Hero Online).

16. ja 17. oktoobril osales Mare Kõiva Riias rahvusvahelisel religiooniuurimise konverentsil “Between East and West: Youth, Religion and Politics” ettekandega “25 years of experience bringing together nature religions”.

23. oktoobril esinesid Renata Sõukand ja Raivo Kalle Eesti Kirjandusmuuseumis ARSi kogumiskonverentsil ettekandega “Kuidas dokumenteerida taimede lõhna ja maitset?”.

28. oktoobril osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Tartus seminaril “Eesti digitaalhumanitaaria A° 2014: infotehnoloogiline innovatsioon humanitaarteadustes ja -hariduses” ettekandega “Akadeemilised avatud juurdepääsuga ajakirjad – kuhu edasi?”.

28. ja 29. oktoobril viibis Nikolay Kuznetsov Iževskis (Udmurtia) konverentsil Permistica XV, kus ta esines ettekandega.

30. oktoobril esines Piret Voolaid Tartus Eesti Rahvapärimuse Kooli mardi- ja kadripäeva kombestiku koolitusel loenguga “Eesti mõistatuste alaliigid ja allikad. Mõistatamine kadri- ja mardipäeva kombestikust”.

2.–9. novembrini toimus Lõuna-Portugalis Taviras Rahvusvahelise Parömioloogia Assotsiatsiooni (Associação Internacional de Paremiologia / International Association of Paremiology, AIP-IAP) korraldatud vanasõnade alane teadusüritus “8th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs” (ICP14), kus osakonna vanemteadur Piret Voolaid esines ettekandega “New Estonian Paremiological Database: Proverbs in Graffiti”.

6.–8. novembrini osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Santa Fes (USA) Ameerika Folklooriühingu (American Folklore Society) aastakoosolekul, kus astusid üles paneelis “Exploring Open Access Folklore Scholarship 2: Myth and Opportunities of Open Access” ettekandega “Folklore: Electronic Journal of Folklore. 18 Year with Open Access”. Mare Kõiva esitas 8. novembril ka ettekande “Help for Circus Animals versus Pet Birthdays”.

14. novembril esitles osakond kirjandusmuuseumis venekeelset artiklikogumikku *Мы не немцы: Антропология протеста в России 2011–2012 годов* (Me ei ole tummad. 2011. ja 2012. aastal Venemaal asetleidnud protestide antropoloogia), mille andis välja Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus (koostajad ja toimetajad Aleksandra Arhipova ja Mihhail Aleksejevski).

19. novembril pidas Piret Voolaid Ilmatsalu Põhikoolis kaks külalistundi (5.–6. ja 7.–8. klassidele) tänapäeva folkloorist ja folkloori lühivormidest.

20. novembril esinesid Renata Sõukand ja Raivo Kalle Eesti Põllumajandusmuuseumis konverentsil “Eesti toit ja toidukultuur” ettekandega “Kodumaiste teetaimede kasutuse muutus ajas”.

15.–17. detsembrini osales Tõnno Jonuks koos Kristiina Johansoniga (TÜ) Manchesteris teoreetilise arheoloogia rühma konverentsil ettekandega “Magic in Museums – the Case from Estonia”

17. detsembril astus Reet Hiiemäe üles Kanepi Teataja 15. aastapäeval ettekandega rahvapärimuse ja massimeedia suhetest.

Teisipäevaseminarid

16. septembril rääkis Tartu Ülikooli religiooniantropoloogia doktorant Erki Lind religiooni kehalisusest.

23. septembril käsitles Mare Kalda tüviteksti keskkonnas Youtube ehk ühte eesti videomeemi.

Valdavalt rahvaliku veebi (vrd Robert Glenn Howard 2008, 2009) kaudu levivate uute folkloorsete žanride hulgas nimetab internetimeemide uurija Limor Shifman (2013) menufilmide jm liikuvate piltide loovaid töötusi. Videomeemide hulgas on massikultuuri põhiseid klippe, mille vaatajateks on rahvusvaheline huvitajaskond. Ent ka rahvuskultuuri visuaalsed tekstid on läinud töötlusse ning koguvad tuhandeid vaatamiskordi. Missugused tuntud filmi episoodid on inspireerinud ümbertegemist? Kuidas on muudetud pildi, teksti ja saatemuusika vahekordi ja missugune on uus visuaal? Missugused võiksid olla folkloristika võimalused või isegi kohustused taoliste loomesaaduste tõlgendamisel? Seminariküsimused olid ajendatud "Kevade" (Tallinnfilm 1969) paroodiatest keskkonnas YouTube.

30. septembril rääkis Tönno Jonuks Euroopa Arheoloogide Assotsiatsiooni (European Association of Archaeologists, EAA) 20. kokkusaamisest Istanbulis. Lisaks ülevaatele mõnedest konverentsi teemadest meenutas ta ekskursiooni Kagu-Türgisse, mis toimus konverentsi raames ja kus käidi väga põnevates paikades. Muuhulgas ka Göbeklitepes, kohas, mida osa uurijaid peab religiooni hälliks.

7. oktoobril rääkis Tallinna Ülikooli kultuuriuuringute doktorant Jaanika Hunt oma doktoritööst, mille teemadeks on surm, mälestustätoveeringud ja libasurnute "buum" noortekultuuris. Uurimise all on küsimused, kuidas on muutunud suhtumine surma ja milliseid on väljundid oma leinaga toimetulemiseks.

14. oktoobril meenutasid Reet Hiemäe, Mare Kõiva, Andres Kuperjanov, Liisi Laineste ja Piret Voolaid 1.–3. oktoobrini 2014 Sofias toimunud konverentsi "Balkan and Baltic States in United Europe: History, Religion, Cultures II" (kava <http://www.balkanethnology.org/files/PROGRAMME.pdf>).

21. oktoobril kõneles Kadri Tüür heeringast rahvaluules.

Heeringas on kala, keda Läänemere ääres elavad inimesed kohtavad üldiselt surnud ja soolatud kujul, mitte elusa kalana. Kadri huvi heeringa kui kultuurinähtuse vastu algas kirjanike Juhan Smuuli ja Evald Tammlaane loomingu kaudu, kuid on ajapikku laiinenud ka rahvalauludele, mis samuti aitavad heeringa võimalikke kultuurilisi tähendusi kontekstualiseerida.

Seminaris andis ta põgusa ülevaate heeringa esinemisest regivärsilistes rahvalauludes eesti regilaulude andmebaasi põhjal; lisaks rääkis pisut ka heeringa kujutamisest eesti realistlikus proosas.

28. oktoobril oli Ado Lintropi vaatluse all on filmi "Šamaan" aluseks olnud Demnime Kosterkini 1977. aasta šamaanirituaali eri tõlgendused, mis on mõjutanud ka seal kõlanud tekstide tõlkimine.

Filmi tarvis tõlkis Demnime laulud vene keelde Ust-Avamist pärit Svetlana Turdagina (seega kohalik), kes tollal õppis Leningradi Herzeni nimelises instituudis lasteaednikuks. Turdagina tõlke pani omakorda eesti keelde Andres Mihkels. Filmis jooksevad tõlke subtiitrid enam-vähem järjest, kuni lõpevad ootamatult, kuigi rituaal jätkub. Tõlge sai lihtsalt otsa. Detailsem uurimine, mis tekst millise lauluga kokku peaks käima, viis avastuseni, et kui rituaali sissejuhatav retsitatiiv välja arvata, on Turdagina ja Mihkelsi tõlge suuresti fantaasia vili.

18. novembril oli külas Venemaal toimuvate poliitiliste protestide uurija Aleksandra Arhipova, kes kõneles 21. septembril paralleelselt Moskvas ja Peterburis toimunud Venemaa ja Ukraina vahelise sõja vastastest meeleavaldustest.

25. novembril rääkis vanemteadur Liisi Laineste dilemmast, mis on huumoriuurijaid alati intrigeerinud. Nimelt sellest, mis funktsiooni täidab huumor rasketel aegadel. Näiteid esitas ta juudihuumorist ja nõukogude-aegsest naljaloomest. Lisaks tutvustas Liisi Laineste uut artiklikogumikku, milles kirjeldatakse Teises maailmasõjas levinud karikatuure.

2. detsembril kõneles Katre Kikas “äratussõnadest”. ‘Äratussõnad’ on osa rahvuslikust liikumisest. ‘Äratussõnade’ esmasteks eeskujudeks on Hurda ja Eiseni rahvaluulekogumise üleskutsed. Samuti kirjutasiid lühikesi kirjatükke nende kaastöölised, et elavdada kohalikku kogumistööd. Esineja keskendus ‘äratussõnade’ ja kogumisdünaamika seosele. Ta tutvustas tekstide vormi ja ülesehitust, metafoorikat ja adresseerimisviise ning ka seda, kuidas ja kuivõrd ilmneb äratussõnades seos konkreetse kohaga, mille elanike poole pöördutakse.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

29. ja 30. juulil sümposium The Second International MEWSC Workshop “Indigenous Ontologies: Reassessing Human and Non-Human Relations”.

2.–25. septembrini külastas eesti ja võrdleva rahvaluule osakonda inglise rahvalaulik Bob Lewis (Lääne-Sussex, Suurbritannia), kes 24. septembril andis kontserdi Tampere Maja keldris ja 25. septembril osales vabavormilises seminaris.

12.–26. septembrini pidas külalisõppejõud Aleksandra Arhipova (Venemaa Riiklik Humanitaarülikool) ingliskeelse loengukursuse “The Ethnography of the Post-Socialist Societies” (Postsotsialistlike ühiskondade etnograafia).

18. septembril pidas külalisõppejõud dr. Alexander D. King (Aberdeeni ülikool, Šotimaa, UK) korjaki folklooritekstidele keskendudes loengu “Explorations in Ethnopoetics”.

9. ja 10. oktoobril pidas külalisõppejõud Judit Kis-Halas (Pécsi ülikool, Ungari) loengukursuse “Nõiad, ravitsejad ja targad. Rahvapärane maagia ja meditsiin varauusaegses Euroopas”.

3.–13. novembrini pidas külalisõppejõud Camilla Asplund Ingemark (Åbo Akademi ülikool, Soome) loengukursuse “Swedish Cultural Analysis: A Method for Interpreting Our Own Culture” (Rootsi kultuurianalüüs: uurimismeetod omaenda kultuuritölgendamiseks).

Liilia Laaneman

Kaitstud bakalaureusetöö

Katrina Tulev (28.08.2014) ***Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu kujundamisprintsiipidest 20. sajandi alguse vaadete kontekstis Richard Viidalepa fotode näitel.*** Juhendajad doktorant Kaisa Kulasalu ja dotsent Ergo-Hart Västriik, oponent doktorant Astrid Tuisk.

Kaitstud magistritööd

Terje Puistaja (28.08.2014) ***Kogemuse mõistest perepärimuse välitööde näitel.*** Juhendaja dotsent Risto Järv, oponent vanemteadur Anu Korb.

Liis Reha (28.08.2014) ***Kolga mõisa lood pärimusprotsessis: intervjuude, arhiivi- ja meediatekstide võrdlev analüüs.*** Juhendaja prof Ülo Valk, oponent nooremteadur, doktorant Kristel Kivari.

NEWS IN BRIEF

In memoriam

Linda Dégh (March 18, 1920 – August 19, 2014).

Birthday Greetings!

Erna Tampere (95), Dan Ben-Amos (80), Arvo Krikmann (75), Wolfgang Mieder (70), Jaak Jaaniste (70), Mare Kõiva (60), Virve Raag (60), Irina Nurijeva (55), Mare Kalda (50), Kadri Viires (50), Reet Hiimäe (40), Renata Sõukand (40), Tõnno Jonuks (40), Liisa Vesik (35).

Conferences on Religious Studies in Lithuania and Latvia

Mare Kõiva writes about the 11th conference of the International Study of Religion in Eastern and Central Europe Association (ISORECEA) at Vytautas Magnus University in Kaunas, Lithuania, on April 24–27, and the 2nd international conference of the Latvian Association for the Study of Religions (LRPB) at the University of Latvia in Riga, on October 16 and 17.

Symposium “Scala naturae” in Honour of Academician Arvo Krikmann’s Jubilee

An overview in English by Piret Voolaid is available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 59, at <http://www.folklore.ee/folklore/vol59/news.pdf>.

Europhras Conference in Paris

An overview in English by Anneli Baran is available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 59, at <http://www.folklore.ee/folklore/vol59/news.pdf>.

Conference *Balkan and Baltic States in United Europe: History, Religion, Cultures II* in Sofia

An overview of the conference that took place in Sofia, Bulgaria, on October 1–3, 2014, is given by Reet Hiimäe, Mare Kõiva, Liisi Laineste and Piret Voolaid.

Fourth International Conference of Humour in Codogno

An overview about the 4th conference of humour by Liisi Laineste.

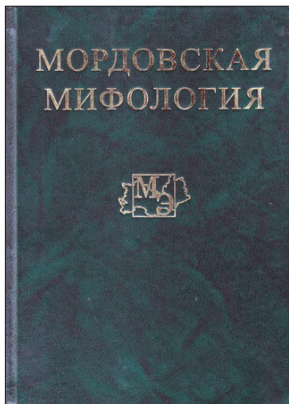
Natalia Ermakov Defended a PhD Thesis on Erza Lamentations

On October 15, Natalia Ermakov defended her doctoral thesis titled, *Erza Laments: Traditions and Modernity*, at Tallinn University. An overview is given by Ingrid Rüütel.

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from July 2014 to December 2014.

Teetähis mordva mütoloogia uurimisel

Mordovskaja mifologija. Entsiklopedia I: A–K. Saransk: Nauchno-issledovatel'skii institut gumanitarnyh nauk pri Pravitel'stve Respubliki Mordovia. 2013. 484 lk.

2013. aastal avaldati Saranskis 484-leheküljeline Mordva mütoloogia entsüklopeedia esimene köide, mis hõlmab märksõnu A–K. Mordva Vabariigi Humanitaarteaduste Instituudi väljaanne on kolmas viimase kolmekümne aasta jooksul avaldatud akadeemiline mütoloogiakäsitus. Käsitluste arv on unikaalne, sellele pole midagi vastu seada suurtelgi rahvastel, rääkimata keskmistest või väikerahvastest. Mordvalasi (mokšasid, ersasid ja šokšasid) elab Mordva vabariigis kokku 331 000, lisaks hajalas elavad rahvuskaaslased, kokku üle miljoni inimese. Mütoloogia-

köidete ettevalmistamine on seotud soome-ugri rahvaste ühisprojektiga *Mythologia Uralica* (Hoppál 2011), projekt on nii või teisiti mõjutanud kõiki selles osalenuid, sh esimesel kogunemisel Joensuu käinud Tatjana Devjatkina, Nikolai Mokšini ja Niina Jurtšenkova töid.

Varasemad väljaanded esindasid ühe autori vaadet, nende kirjutatud on sissejuhatused ja mütoloogiasõnastiku artiklid (Devjatkina 1998; Mokšin 2004). Tatjana Devjatkina köide tugineb poeetilisele ja usundilisele folkloorile, tavandikirjeldustele, etnograafilisele trükisõnale. Artiklite juures esitatakse ersa- ja mokšakeelne terminoloogia, piirkondlikud erijooned. Mokša rahvusest õpetlase mütoloogiakäsitus on avaldatud mokša, vene, eesti, inglise, araabia ja prantsuse keeles. Nikolai Mokšini käsitus on etnograafia/etnoloogia-kesksem, kuid vene keeles avaldamine tagab ka laia lugejaskonna.

Uus väljaanne on senistest kõige mahukam, kompleksne teatmeteos, kus Valeri Jurtšenkovi ja Igor Zubovi toimetajakäe all on autorite kollektiiv valmistanud ette erinevaid mõistete väljasid, folklooriliike, usundit, tavandinähtusi ja mütoloogiat hõlmava entsüklopeediliste artiklitena vormistatud koguteose. Koostamise üldfilosoofilise aluse poolest erineb uus entsüklopeedia varasematest. Lähenemise põhimõtted on formuleerinud V. Jurtšenkov ja N. Jurtšenkova (2013: 6–16), kes toovad esile mütoloogia kui kultuuri mõjutava ja sellega dialoogis oleva terviku. Vastavalt sellele on eessõnas lähemalt iseloomustatud mütoloogiat kui maailmavaadet. Järgmisena on iseloomustatud mütoloogiat kui loomingut ja teaduse allikat: mütoloogia kajastumist erinevates kunstiliikides ja selle mõju loomingulisele käekirjale. Mütoloogia ja teaduse vahekordade all käsitletakse kogumis-, avaldamis- ja uurimislugu, märkides ära erinevad suundumused (kirjeldav, rekonstrueeriv ja detailsete analüüside periood).

Vastavalt sissejuhatuses käsitletule on ka märksõnastik laiahaardeline, sisaldades üldisi moraali-, eetika- ja usundimõisteid (nt *kurjus* ja *headus*, *rikkus*), etnograafia- (nt *maja*, *saun*), kombestiku- ja folkloorimõisteid. Artiklid on kirjutatud kalendrisüsteemi ja pühade kohta, jumalustest ja demonoloogiast, mütoloogia laia leviga mõistetest (nt *elupuu* ja *surmapuu*). Perekonnakombestiku juures vaadeldakse seni vähem käsitlust

leidnud juhtumeid, sh lastega seotud kommete ja mütoloogia seoseid. Viimane märksõna sisaldab tavandit ja uskumusi alates lapse esimesest pesemisest, saunatamisest, hälli panemisest juustelõikamise ja kogukonda liitvate rituaalideni. Lastefolkloor ja laste osa tavandis on esile toodud mitmes artiklis, näiteks kalendritavandiga ristuvates märksõnades. See on meeldiv uuendus, eriti arvestades, et osa kombestikust on viimasel sajandil märgiliselt seotud lastega, orienteeritud lastele või osa lastefolkloorist.

Märksõnastiku koostamise aluseks on olnud märgilisus usundilises süsteemis ja kultuuris. Lugejamulje põhjal võib üldistada (märksõnastik ilmub järgnevas köites), et teoses on artikliga esindatud märgilised esemed, taimed, loomad, isikud, temporaalsed ja kalendaarsed nähtused, olulised topograafilised keskmed, samuti (rituaalsed) tegevused ja praktikad. Otseselt mütoloogiliste olendite ja müütidega seotud teave on esitatud kui osa suuremast tervikust.

Autoreid on huvitanud ka invariantsete sõnumite väljasõelumine, erinevate koodisüsteemide ühendamise (vrd Tolstoi & Tolstaja 2013). Kombestiku käsitlemine usundi kontekstides (üks teose erijooni) on vene folkloristikale tunnuslik ja seotud pikaajaliste teoreetiliste tavade (Propp 1963; Baiburin 1983; Tolstoi 2013 jpt).

Märkimisväärne hulk artikleid tutvustab folkloori kogujate ja uurijate tegevust. Elulooandmete kõrval on toodud esile tegevusalad ja uurimisvaldkonnad, bibliograafia esitab tähtsamad uurimistööd. Kogujate puhul on fikseeritud kogumispiirkond ja talletatud liigid. Sellises võtmes artiklid annavad teavet isiku panusest kultuuriprotsessi ja tihti on panus vägagi mitmetahuline. Etnomusikoloog Nikolai Bojarkin (sünd 1947) on lisaks paljukasutatud uurimustele folklooril põhineva heliloomingu autor ja koorijuht, ta on osalenud teadusorganisatsioonilises tegevuses ja olnud erialaorganisatsioonide aktiivne liige.

Viktor Danilov (1942–2002) resideeris suurema osa oma täiskasvanuelust Eestis, olles mordva rahvaluule koguja, rahvalaulude esitaja, rahvuskultuuri viljakas tutvustaja ja populariseerija. On tore näha teda kõrvuti teiste kogujatega. Artikkel iseloomustab tema kogutud folkloori, osalemist ansambelis Hellero ning muid seikasid.

Mahukas artiklisari puudutab professionaalsete kunstide ja müütide seoseid. Kujutava kunsti ja müütide seoste üldartiklile lisaks on entsüklopeedias eraldi artikliga esindatud etnokunstnikud, sh etnofuturistliku müüdilise maailma kujutajad, puusculp-torid jpt.

Entsüklopeedia artiklid on illustreeritud fotodega (ajalooline dokumenteeriv foto), mis oma narratiivi ja detailidega laiendab suurepäraselt sisuartikleid. Raamat sisaldab aga ka palju eriilmelist kunsti, vahel mitu reproduktsiooni artikli kohta. Illustreeriv külg on jõuline ja mõjub omalaadse kunstialbumi või visuaalse ülevaateteosena: enduvad stiilid, koolkonnad ja tüüpvõtted.

Tähestikuline erinevaid teemasid ühendav kompleksne tervik on mugav kasutada. Teadus- ja kultuurilooliselt oluliste artiklite (folkloristid, rahvaluulekogujad, etnokallakut viljelenud kunstnikud jt) sulandamine sõnastiku põhiossa pole paha mõte, arvestades tänapäevase laisavõitu lugejaga. Raamat annab ülevaate mütoloogiast ja usundist, Mordva teadlaskonna ja kunstirahva osast kultuuri loomise protsessis ning müütide peegeldumisest kultuuri- ja kunstiteostes. Mütoloogia ja usundi esitlemisel on tehtud suur ja omanäoline töö, jääb oodata järgi.

Mare Kõiva

Kirjandus

Baiburin, Albert 1983. *Zhilishche v obriadakh i predstavleniiakh vostochnykh slavian*. Leningrad: Nauka.

Devjatkina, Tatjana 1998. *Mifologia mordvy*. Saransk: Krasnõi Oktjabr.

Hoppál, Mihály 2011. Encyclopaedia of Uralic Mythologies: Towards a New Synthesis. Hoppál, Mihály & Szabó, Péter S. (toim). *Science of Religion in Hungary*. Special issue of Vallástudományi Szemle published for the 10th Conference of the European Association for the Study of Religions. Budapest: King Sigmund College, the Hungarian Association for the Academic Study of Religions, lk 69–86.

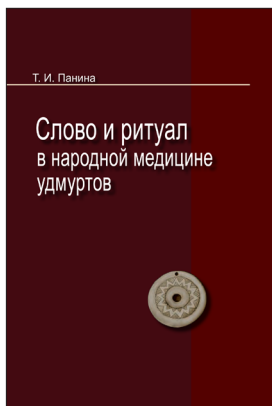
Mokšin, Nikolai 2004. *Mifogogiia mordvy: etnograficheski spravochnik*. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Propp, Vladimir 1963. *Russkie agrarnye prazdniki*. Leningrad: Nauka.

Tolstoi, Nikita 2013. Problemy rekonstruktsii drevneslavianskoi dukhovnoi kul'tury. *Slavianskaia etnolingvistika*. Voprosy teorii. Ko Vtoromu Vserossiiskomu soveshchaniuu slavistov. Moskva, 5–6 noiabria 2013 g. Moskva: Institut Slavjanovedenii.

Tolstoi, Nikita & Tolstaja, Svetlana 2013. O slovare "Slavianskie drevnosti". *Slavianskaia etnolingvistika*. Voprosy teorii. Ko Vtoromu Vserossiiskomu soveshchaniuu slavistov. Moskva, 5–6 noiabria 2013 g. Moskva: Institut Slavjanovedenii.

Uusim käsitus udmurdi loitsudest

Tatjana Panina. Slovo i ritual v narodnoi meditsine udmurtov. Iževsk: Udmurdi Ajaloo, Keele ja Kirjanduse Instituut. 2014. 238 lk.

Viimastel aastakümnetel avaldatud Tatjana ja Vladimir Vladõkini uurimused udmurdi loitsudest ja palvetest ning Vladimir Napolskihhi avaldatud loitsutekstid osutavad eripärasele ja huvitavale kultuurinähtusele ja ootamatute folklooriseostega liigile. Äsja Udmurdi Ajaloo, Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt avaldatud Tatjana Panina käsitus põhineb ulatuslikul materjalil ja vaatab loitsude kui tekstide ja usundilise tegevuse külgi loitsu-uurimise parimate tavade kohaselt. Viimast väidet kinnitab asjaolu, et ükskõik millises riigis, millise etnilise rühma või rahvuse loitsukorpusega on tegemist, iseloomustab uurimusi akadeemiliste just sellele

liigile omaste käsitusstandardite järgimine, liigiomaste joonte ja tüpoloogiate loomine. Ühtlasi on raamat näide elavnenud loitsu-uurimise trendist.

Tatjana Panina ei vaatle küll loitsude kõiki esinemiskujusid, funktsioone, vormilisi võtteid. Neljast peatükist, kokkuvõttest ja registritest koosneva monograafia keskmes on rahvameditsiin. Juba pealkirjast selgub teose taotluslik komplekssus ja soov vaadelda kõrvuti nii tekste ja nende sisuelemente kui ka esitamissituatsiooni. Kõigist loitsude kasutusalaadest on haiguste ravimine suurim ja hõlmab haiguste etioloogiatega ja ravimudelite müriaadi, rääkimata valdkonna enda ulatuvusest hügieenist haigusteni, ravimisest hoolekandeni.

Oma keelelis-kultuuriliste erijoonte, konfessionaalsete seikade (pikalt säilinud etniline usund, paiknemine ristiusu ja islami vahetus naabruses) ja naaberrahvaste tõttu on eeldatavasti tegemist põneva ja keeruka ainetikuga. T. Panina avabki raamatu alguses rahvapäraste loitsude terminite (*pellaskon*, *kuris'kon*) tausta ja käsitleb loitse kui rütmiliselt organiseeritud tekste, millel on kindel psühholoogiline ja funktsionaalne suunatus – nad on määratud mõjutama välisilma, et saavutada soovitud resultaat.

Ravirituaale määratleb T. Panina tervikliku kultuurilise süsteemina, udmurdi traditsioonilise maailmamõistmise süsteemi osana, mis aitab avada verbaalse teksti ja mitteverbaalse teksti koodid. Esile tuuakse isiklik tasand, ruumi ja aja, atribuutide ja tegevuste tasandid ning nende konsistents ja väljundid. Analüüsitakse värvisümboolikat, esmakordselt on udmurdi loitsude juures vaatluse all võõrkeelsed ehk siis venekeelsed loitsud, samuti tehakse järeldusi kristlike palvete osast udmurdi traditsioonis – ka see on seni vähest tähelepanu pälvinud valdkond.

Loitsude iseloomustamiseks kasutatakse erinevaid folkloristlikke meetodeid: võrdlev-tüpoloogilist, sünkroonset kirjeldamist, võrdlev-ajaloolist meetodit, semantilist analüüsi ja etnolingvistika meetodikat. Kireva tausta, struktuuri ja sisuga liigi puhul on see vältimatu. Allikmaterjalideks on suulised ja kirjalikud fikseeringud, samuti trükised, ajaliselt ulatub analüüsiv materjal tagasi 18. sajandisse, samas viimased üleskirjutused pärinevad 2003. aasta välitöödelt.

Autor tutvustab esimeses peatükis haiguse mõistet ja olemust rahvapärases käsitluses; hügieeni, haigusseletusi ning haiguste ja nende ravimise üldisi probleeme. Teise peatüki vaatlussuund on erinevad rituaalid alates juhu- ja püsirituaalidest, eraldi käsitletakse kalendritrituaale ja ruumi puhastamise rituaale. Iseloomustatakse sümboolseid rituaale, nagu nt lapse sümboolne ümbersünd (on kasutusel laialt tuntud nn loomalt saadud haiguse puhul, Eestis nt koeratõbi), haiguste edasi- ja ülekandmise, rituaalset haiguse petmist. Haige rituaalne ümberküpsetamine jpm rituaalid avavad arhailise võttestiku peajooned. Eraldi alajaotuses iseloomustatakse haiguse minemakihutamise vormeleid loitsudes ja verbaalse osa mitmeid muid parameetreid.

Kolmas peatükk käsitleb loitsude kombestikulist külge ja peamisi komponente. Seal toob autor välja koodid ja nende seose sõnalise osaga: nt personaalne kood, mis jaguneb tekstis adressaadi ja adressandi osaks ning mida kindlustab teadja / ravija staatus. T. Panina jagab välitööde kogemusi, mis annab aluse väita, et enamasti suudab rahvarst ravida paari haigust. Suuremate võimetega ja üleloomuliku maailmaga suhtlemis- oskusega spetsialistide hulka kuulub Udmurtias nt *tuno*. Ravijale esitatavad nõuded tunduvad monograafias kirjeldatu põhjal äärmiselt laialt tuntud, traditsioonilised ja stereotüüpsed, sh nõuded ravija hea tervise ja hammaste olemasolu kohta. Autor on märkinud ära ravimiseks sobivad isikud nagu korduvsünnitanu ja lesk, samuti piirangud, missuguseid inimeste ja veterinaarmeditsiinilisi haigusi sai konkreetsete oskuste ja omadustega isik sai ravida. Iseloomustatakse loitsude ajalisi-ruumilisi parameetreid.

Ruuminõudeid on karakteriseeritud detailselt ja lausa konkreetsete ruumiobjektide kaupa (õu, aken, saun, risttee, veekogud jpm). Samasuguse detailsusega on vaadeldud atribuute ja loitsude semantilist külge.

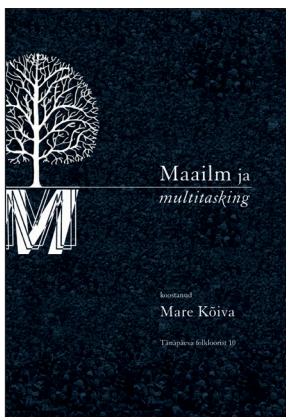
Viimane peatükk on pühendatud loitsude verbaalsele küljele ja loitsude osale udmurdi folklooris, misjuures lähemat käsitlemist leiavad näiteks värvisümboolika etnilised väljendused loitsudes.

Monograafia esitab ka udmurdi ainetiku kogumise, avaldamise ja selle kohta kirjutatud käsitluste ülevaate, mis on lugejale kahtlemata eriti väärtuslik. Rahvusvahelisest taustast on hõlmavam venekeelsete uurimissuundade ja uurijate osa, ehkki sealtki puuduvad mitmed märgilised raamatud, kuid muudes keeltes avaldatud väljaannete ja paralleelide esitamisel hakkab vastu töötama globaalne hajusus, mis isegi interneti-ajastul välistab erialaste teadustööde leidmise. Siiski pole üldine uurimisbibliograafia ja selle täielikkus suurem mure ega puudus, sest selleks on kindlasti tarvis eriuurimust. Üksikküsimuste huviline leiab ikka representatiivse koguse uurimusi ja enne üleuroopalise või ülemaailmse loitsuurimuste bibliograafia koostamist ongi see jõukohatu ülesanne.

Raamatu peamine väärtus on ikkagi udmurdi ainetiku kohta teabe väga mitmest aspektist ja diskursusest kättesaadavaks tegemine ning igati põhjaliku analüüsi esitamine.

Mare Kõiva

Maailm, folkloor ja helendavad ekraanid: võimalus lahti- ja taasmõtestamiseks

Maailm ja multitasking. Tänapäeva folkloorist 10. Koostaja ja toimetaja Mare Kõiva. Tartu: EKM Teaduskirjastus. 2014. 258 lk.

Vaadeldav artiklikogumik *Maailm ja multitasking* on teemaaliselt lai. Ilmunud "Tänapäeva folkloori" sarjas ütleb see tegelikult ära tähtsaima, mis antud artikleid seob – need on folkloor ja tänapäev. Folkloristide kirjutatud artiklites tegeldakse kaasaja inimese maailmaga, tema hobide, arvamuste, virtuaalelu, uskumustega. Valdav enamus artiklites kirjeldatud tegevustest toimub rohkemal või vähemal määral virtuaalsetes ruumides.

Raamatu eessõna on Mare Kalda tabavalt pealkirjastanud kui vaate maailma digitaalsele tõelisusele. Seal kirjutatakse lahti ka artiklikogumiku kaks läbivat märksõna, milleks on *multitasking* ja kollektiivsed teadmised (*collective intelligence*). *Multitasking* tähendab tehnilises keeles protsessori suutlikkust teha samal ajal mitut toimingut.

Mõistet inimühiskonda ja internetikeskkonda üle kandes märgib *multitasking* aga "suutlikkust pidevalt jälgida ümbruskonda ja vajadusel muuta vaatluskeset". Ehk siis see on omane *tänapäevase meediakirjaoskusega* inimestele, kes orienteeruvad hästi erinevates interneti-keskkondades ning omastavad sealolevat infot kiiresti. Nagu ka saatesõna kirjutaja mainib, on "uus kirjaoskus" toonud kasutusse mitmeid uusi mõisteid ja avardanud vanade tähenduspiire. Kogumikus tulevad kõne alla sellised tuntud ja vähemtuntud mõisted nagu osalus- ja sarnastumise kultuur, visuaalsus (aga ka ikoonilisus ja piltlikkus), multimeedialisus, virtuaalrühm ja rühmaruum, rollid (aga ka avatar, profiilipilt, kasutajanimi), veebiretoorika, veeb 2.0, kübertempel, logisiseskanne, segunenud reaalsus, laiendatud tegelikkus jne.

Samas, nagu ka juba öeldud, on tegemist teaduslike artiklitega. Kogumik koosneb suures osas Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadurite töödest ning selle on välja andnud Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. Nii on kogumikul ka teine, teaduslik ja folkloristlik paradigma. Selle raames lahatakse nii uuemaid kui vanemaid folkloristikasse ja teistesse humanitaarteadustesse kuuluvaid mõisteid nagu autostereotüüp, etnopagan, naisterituaal, fraseoloogiline metafoor, *taevakiri*, kujutletav kogukond, kõikjalolev mäng jt. Eri teadusharude uurijatele pakuvad huvi ka uute kultuurinähtuste analüüsi metoodilised alused. Üks osa autoritest käsitleb allikmaterjale folkloristliku žanri kaudu, teised lähenevad materjalile rühma vaatepunktist, kolmandad funktsioonipõhiselt. Üks osa artiklitest on erinevates teaduskogumikes ilmunud ka inglise keeles.

Antud kogumikus on vaatluse all mitmeid uusi ja huvitavaid teemasid. Nii võiks raamat huvi pakkuda ka laiemale lugejaskonnale. Lugejate ees avatakse mitmeid uusi kultuurinähtusi, täpsemalt uusi külgi kultuurinähtustes. Suur osa neist nähtustest endist on tänapäevases kultuuris olijatele tuttavad, kuid humanitaarteadustes on neid vähe analüüsitud. Kogumikus leiduvad artiklid virtuaalrühmade moodustumisest internetifoorumis (Maili Pilt), Facebooki ahelpostituste erijoontest ja kohast sotsio-kultuurilises kontekstis (Piret Voolaid), fraseologismidest reklaamides kui mitmetähenduslikest keeleüksustest (Anneli Baran), rollidest ja rollikäitumisest esoteerikafoorumites (Reet Hiimäe), kahe erineva tänapäevase naisterituaali loomisest (Mare Kõiva), geopeituseharrastuse mängulisest poolest (Mare Kalda), uuspaganlike organisatsioonide veebiretoorikast (Rozália Klára Bakó ja László-Attila Hubbes), etnilistest stereotüüpidest Yurop-animatsioonides ning eestlaste arvamustest (Mare Kõiva ja Liisa Vesik).

Kogumikku sirvides jäi silma veel üks huvitav tõik. Sageli kasutavad folkloristid nn vanema rahvaluule paremaks mõtestamiseks ja arusaadavuse suurendamiseks võtet, et toovad sellele paralleele tänapäevast, seostavad eluga kaasajal. Näiteks üliõpilastele ja õpilastele on nii lihtsam selgitusi jagada. Antud kogumikus, mis kajastabki ju elu kaasajal, toimitakse vastupidiselt – tänapäeva kõrvale tuuakse paralleel minevikust.

Nii seovad mitmed autorid tänapäeva inimeste virtuaalelu kirjeldusi vanemate kultuurinähtustega. Reet Hiimäe nendib tänapäeva esoteerikafoorumite virtuaalhierarhiat analüüsides, et sealsetele "tippudele allumine sarnaneb nii mõneski suhtes vanemast talupojakultuurist tuntud nõia, ravija ehk teadja institutsioonile. Ka vanematest pärimusteadetest võib välja lugeda, et üldjuhul usaldas traditsioonilise rahvaravija juurde pöörduja ravija teadjaautoriteeti kõhklematult" (lk 129). Piret Voolaid seob Facebooki ahelpostitused religioosse taustaga taevakirjadega, salmi- ja sõbraalbumite traditsiooniga, laste õudus- ja naljajuttudega, keerdküsimuste ja naljadega (lk 72). Mare Kõiva

räägib uusreligioosseid naisteliikumisi käsitledes tänapäeva linnainimese võimalusest end tavaelust lahti rebida ja osaleda rituaalides, mis tema isiklikku arengut edendavad, öeldes aga seejuures, et kõik earühmad või kultuurid on ajast aega kasutanud sarnaseid “jutte ja narratiive, et anda tähendus oma keskkonnale ja oma elule. Rituaalid aitavad lisaks eespool nimetatule harmoniseerida isiksust ja vähendada ebakindlust” (lk 158).

On hea mõista, et tänapäeva kultuur, olles täiesti erilaadne, toimides omamoodi, oma reeglite järgi, käitub mitmeski mõttes sarnaselt vanema, ammust aega tuttava kultuuriga, et tänapäeva kultuurinähtustele on võimalik tuua paralleele inimkultuuri minevikust. Intrigeeriv on artikleid lugedes mõelda küsimuse üle: kas see, mida kirjeldatakse seoses interneti ja tänapäeva folklooriga, on ikka omane vaid tänapäeva ühiskonnale või kehtib öeldu ka laiemalt? Virtuaalselt toimiv osaluskultuur loob küll teistlaadse maailma, kus “inimesed pole pelgalt pealtvaatajad”, vaid osalejad. Ometigi on just folkloor, osalemine folklooriloomes ning levikus aastasadu sidunud inimrühmi. Erinevate folkloorivormide puhul räägitakse väljendus- ja laiemalt kultuurivormidest, mis kuuluvad teatud kogukonna liikmete ühiskasutusse. Ka nende loomises, muutmises, ajakohastamises osaletakse nii kollektiivselt kui ka individuaalselt, mõned inimesed aktiivselt, teised passiivsemalt.

Digitaalse kirjaoskuse mõtestamine on vältimatu, uute kultuuri- ja folkloorivormide kirjeldamine on vajalik. Kui me praegu avastame virtuaalset maailma, kas siis millalgi tuleb aeg, mil me saame uued mõisted seletatud, vaatenurgad paika pandud? Ning me võtame virtuaalset maailma kui elu loomulikku osa, millele loomuldasa kehtivad oma reeglid ja põhimõtted? Kas millalgi tuleb aeg, kui me vaatame helendavate ekraanide taha ning märkame rohkem põlvkondi ühendavaid jooni kui neid jooni, mis eri põlvkondi lahutavad?

Hetkel aga on see lahti-, ümber- ja taasmõtestamise protsess ise väga paeluv ja huvitav. Selline mõtestamine ei nõua mitte vaid virtuaalse-, vaid ka *vanema talupoja-kultuuri* uuesti ülevaatamist. Kindlasti aga aitab see kõik meid inimeste ja inimkultuuri mõistmisele lähemale. Ka antud artiklikogumik on suur samm sinnapoole.

Astrid Tuisk

Arvo Krikmanni juubeli puhul ilmunud väljaanded

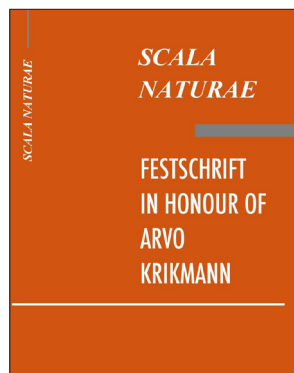
Scala naturae: Festschrift in Honour of Arvo Krikmann: for his 75th birthday. Koostajad ja toimetajad Anneli Baran, Liisi Laineste, Piret Voolaid. Tartu: ELM Scholarly Press. 2014. 442 lk.

Akadeemik Arvo Krikmannile pühendatud ingliskeelne teos sisaldab kirjutisi paljudelt tema pikaajalistelt kaasteelistelt nii Euroopast kui ka kaugemalt (Põhja-Ameerikast, Austraaliast), kellele ta on olnud hea kolleeg, eeskuju, juhendaja ja õpetaja.

Arvo Krikmanni kirgliku teadlasnatuuri huvi keskmes on olnud fraseoloogia ja folkloori lühivormid, kujundkõne süntaks, loogika, modaalsus ja semantika; metafooriteooria; folkloorinähtuste ja nende murdeerisuste levialad; kvantitatiivsete uurimismeetodite kasutamine folkloristikas ja huumor, infotehnoloogilised lahendused folkloristikas, folkloori ja interneti seosed ja palju muud.

29 autori eriilmelised kaastööd on ajendatud akadeemilistest kohtumistest juubilar pika teadlaskarjääri jooksul avaldatud mitmekesiste uurimuste ja aruteludega. Kogumiku algusosas on lühemad tervitused, kuid eraldi väärrib märkimist Wolfgang Miederi esitatud valik tema enda ja juubilar sündamlikust kirjavahetusest aastail 1993–2013. Kõik pikemad teadusartiklid jagunevad kahe põhilise teemavaldkonna ja ühisnime-taja – folkloori lühivormid (eeskätt vanasõnad) ja huumor – alla ja neid iseloomustab äärmiselt avar käsitlusmetoodika.

Kogumik ilmus riikliku institutsionaalse uurimistoetuse IUT22-5 ja Eesti Kultuurkapitali toel.

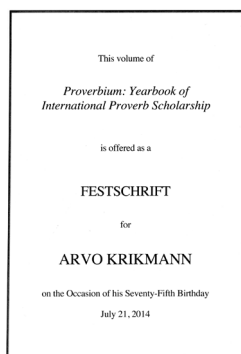
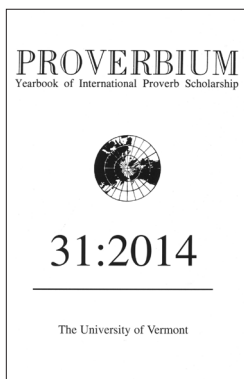
Антропологический Форум No 21 (2014). 392 lk.

Peterburis ilmuva venekeelse teadusajakirja *Антропологический Форум* 21. numbris (http://anthropologie.kunstkamera.ru/06/2014_21) leidub austusavaldusena Arvo Krikmannile eraldi lühivormi- ja huumoripeatükk "Lippudest, draakonitest ja anekdootidest" (*О знаменах, драконах и анекдотах*). Peatüki juhatab sisse Alexandra Arkhipova ja Nikita Petrovi ühisartikkel "Lühizänrid – suurele teadlasele" (*Малые жанры – большому ученому*), mis lähtub otseselt Arvo Krikmanni isikust ja teadustööst. Sergei Nekljudovi artikkel (*Эти капризные и ленивые драконы: от паремии к мифу*) käsitleb draakoni kohta esinevate mütoloogiliste kujutiste funktsioone ütlustes ja müütides. Uue teema toob lavale Nikita Petrovi folkloorne käsitlus Vene lipuvärvide meeldejätmise võimalustest (*Флаг России: фоносемантические механизмы памяти и фольклорные тексты*). Kaks mahukat artiklit kujutavad endast akadeemilisi huumorikogusid kahe tänapäeva diktaatori kohta. Nii Alexandra Arkhipova ja Manolo Alejándrezi artikli aines (Fidel Castroga seotud poliithuumor) kui ka Anastasia Astapova artikli allikmaterjal (Alaksandr Łukašenka naljad) on kogutud spetsiaalselt akadeemik A. Krikmannile mõeldes vastavalt Kuubalt ja Valgevenest, mõlema ainese analüüsimisel on rakendatud juubilar väljatöötatud meetodeid.

Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship Vol. 31:2014. 532 lk.

Wolfgang Miederi peatoimetamisel nägi Vermonti Ülikoolis ilmavalgust sariväljaande *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* erikõide 31:2014, mis tra-

ditsiooniliselt sisaldab vanasõnauurimusi, aga ka Wolfgang Miederi pikema sissejuhatava kirjutise Arvo Krikmannist ja tema 50 tuntuma parömioloogilise ja parömiograafilise uurimuse bibliograafia (1967–2013).

Aastaraamat sisaldab 17 vanasõnateemalist artiklit, millest esimene on Grazi Ülikooli slavistika professori Peter Grzybeki kirjutis (*Mosaic or Jigsaw? Publishing an Article from Estonia in the “West”, 30 Years Ago, When Circumstances Were Quite Different From Today*) autori ja Arvo Krikmanni kirjavahetusest 1984. aasta aprillist novembrini. Kirjavahetuse aluseks on toona Saksamaal Bochumis Ruhri ülikoolis töötanud Peter Grzybeki palve esitada kaastöö ajakirja *Kodikas / Code: ars semiotica* erinumbrile, mis oli pühendatud 1983. aasta novembris siit ilmast lahkunud väljapaistva vene parömioloogi Grigori Permjakovi mälestusele. Arvo Krikmanni kaastöö loovutamise (samal aastal ilmunud erinumbris ilmuski saksakeelne artikkel “1001 Frage zur logischen Struktur der Sprichwörter”) lõppenud kirjavahetuse selgitus ja näitena lisatud kuus käsitsi või trükimasinal kirjutatud kirja annavad aimu oma aja teadussuhtlusest, olles hea meenutus infotehnoloogilise ajastu eelsetest suhtlustavatest ning suurepärane näide raudse eesriidega eraldatud nõukogude ja Lääne teaduskommunikatsiooni olemusest (tsensuurist ja kontrollimehhanismidest).

Piret Voolaid

BOOK REVIEWS

Milestone in the Study of Mordvinian Mythology

Mordovskaja mifologija. Entsiklopedia I: A–K. [Mordvinian Mythology: Encyclopaedia I.] Saransk: Nautšno-issledovatel'skii institut gumanitarnyh nauk pri Pravitel'stve Respubliki Mordovia. 2013. 484 pp. In Russian.

An overview by Mare Kõiva in English is available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 59.

Udmurt Incantations

Tatiana Panina. *Slovo i ritual v narodnoi meditsine udmurtov.* [Word and Ritual in Udmurt Folk Medicine.] Izhevsk: Udmurtskii urO RAN. 2014. 238 pp. In Russian.

An overview by Mare Kõiva.

The World, Folklore and Glowing Screens: Interpretation and Reinterpretation

Maailm ja *multitasking*. Tänapäeva folkloorist 10. [The World and Multitasking. Contemporary Folklore 10.] Compiled and edited by Mare Kõiva. Tartu: EKM Teaduskirjastus. 2014. 258 pp. In Estonian.

An overview by Astrid Tuisk.

Publications on the Occasion of Arvo Krikmann's 75th Jubilee

Scala naturae: Festschrift in Honour of Arvo Krikmann for his 75th birthday. Compiled and edited by Anneli Baran, Liisi Laineste, Piret Voolaid. Tartu: ELM Scholarly Press. 2014. 442 pp.

Antropologičeskii Forum [Anthropological Forum] No. 21 (2014), 392 pp.

Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship, Vol. 31:2014. 532 pp.

An overview by Piret Voolaid in English is available in *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 59.

Autoritest

Ene Vainik – Eesti Keele Instituudi vanemteadur. Uurimisala ulatub rakenduslingvistikast rahvapsühholoogiani, viimasel ajal on lisandunud diakrooniline ning interdistiplinaarne uurimisperspektiiv. Avaldanud uurimusi emotsiooninimetustest, piltlikest ja dünaamilistest emotsioonikirjeldustest ning emotsiooni eestikeelses tekstis tuvastamise probleemistikast.

Ene.Vainik@eki.ee

Maria Zavjalova – Venemaa Teaduste Akadeemia slavistika instituudi teadur. Peamised uurimissuunad: etnolingvistika, psühholingvistika, vene ja balti keelte vastastikused mõjud, kõneline käitumine ja keeleteadvus, loitsutekstdid, mütoloogilised reminestsentsid tänapäeva kirjanduses jne.

saule8@yandex.ru

Piret Voolaid – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur. Peamised uurimisteemad: folkloori lühivormid (2011. aastal kaitses ta Tartu Ülikoolis eesti ja võrdleva rahvaluule erialal doktoriväitekirja mõistatustest kultuurikontekstis), laste- ja noortefolkloor, internetipärimus ja spordifolkloor. Alates 2001. aastast koostanud eri mõistatusliike hõlmavaid andmebaase (nt piltmõistatused; <http://www.folklore.ee/Reebus>, keerdküsimused; <http://www.folklore.ee/Keerdkys>, liitsõnamängud; <http://www.folklore.ee/Sonamang>, lühendmõistatused; <http://www.folklore.ee/Lyhendid>). Avaldanud kirjutisi erinevates teadusajakirjades, koostanud populaarväljaandeid folkloori lühivormižanritest.

piret@folklore.ee

Mare Kõiva – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur. Tema huvikeskmes on olnud rahvausund ja mütoloogia, hõlmates nt loitse ja meediumeid, haldjapärimust, isiku-, aheljutte ning hirmufenomeniga seotud probleematikat. Ta on uurinud erinevaid internetikogukondi alates online-meditsiini ja -religiooni ilmingutest transmeedialiste nähtusteni, rituaalse aasta mõjutegureid ning infotehnoloogia kasutamist folkloristikas. Folklooriajakirjade *Folklore: EJJ* ja *Mäetagused* peatoimetaja, paljude usundi- ja folkloorikogumike toimetaja.

mare@folklore.ee

Liisi Laineste – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur. Tema uurimisvaldkonnaks on huumor, eelkõige anekdoodid, internetihuumor ja *stand-up* ehk püstijalakomöödia. Ta on enam kui 20 huumori-teemalise publikatsiooni autor ning kaastöötanud kaks kogumikku: *Permitted laughter* (2009) ja *Estonia and Poland: Creativity and Tradition in Cultural Communication 1–2* (2012, 2013).

liisi@folklore.ee

Maarja Villandi – Kaitstes 2010. aastal Tartu Ülikoolis eesti ja soome-ugri keelte erialal magistrikraadi (“Ebateaduslikud teooriad ja alternatiivsed teaduslikud teooriad eesti keele suguluse kohta”). Edasises uurimistöös kavatseb keskenduda ebateaduslikele teooriatele.

draakon@folklore.ee

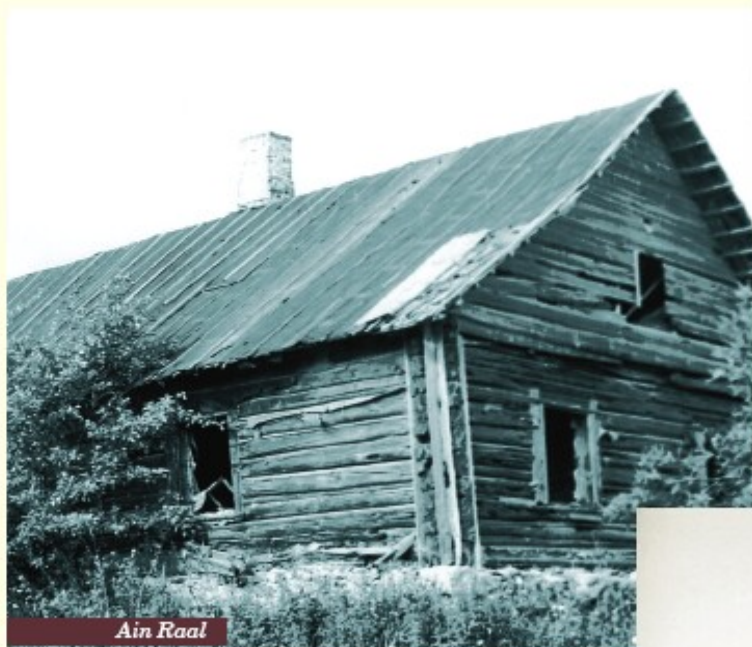
Vladimir Sazonov – Ajaloolane, Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste teadur, Tartu Ülikooli orientalistika keskuse vanemteadur. Täiendanud ennast Göttingenis, Baselis, Moskvas, Innsbrucki ülikoolis ja Istanbulis. Õppinud Lähis-Ida ajalugu, arheoloogiat, kirjandust ja keeli (sumeri, akkadi, hetiidi, ugariti, vana-pärsia). Peamised uurimisvaldkonnad: muistse Lähis-Ida riiklik ideoloogia ning propaganda, poliitiline ajalugu ja usundilugu. Avaldanud mitmeid kirjutisi teadusajakirjades, tõlkinud Ida tekste.

sazonov00@gmail.com

WikedKentaur

ÄKSI NÕIDA MEENUTADES

Ain Raal

Jutte ja meenutusi Hermine Jürgensist (Äksi nõiast) võib lugeda alates lk 85. Fotod Ain Raal, WikedKentaur (Wiki) ja geni.

Jumala otsimisest Eestis loe alates lk. 7

✿ *Jumala jälgi ajamas* (7) ✿ *Tibupoeg Pio* maagia ehk väärtusliku traditsioonilise teksti ootamatust esiletõusust (35) ✿ Olümpiavõitja kui rahvuskangelane: folklooristlik vaade ühele dopingujuhtumile (53) ✿ Äksi nõid – nõukogude aja selgeltnägi (85) ✿ Huumoripoleemikad ja uurijaeetika (107) ✿ Pseudolingvistika kui folkloorinähtus (125) ✿ *Lahesõjad* 3. eelkristlikul aastatuhandel. Sumeri ja Akkadi kuningate sõjaretked Pärsia lahe kanti 2700–2150 eKr (147) ✿

ISSN 1406 - 992X

9 771406 992008

*Indexed by MLA Folklore Bibliography,
Ulrich's Periodicals Directory, etc.*